قل یا اھل الکتٰب لستم علیٰ شیءٍ حتیٰ تقیموا التورٰۃ والانجیل وما انزل الیکم من ربکم

الحمد للہ کہ درین ایام میمنت التزام بتائید ایزد علام این کتاب لا کلام الموسوم بہ

مصابیح الظلام

فی جواب

ینابیع الاسلام

مصنفہ

فقیر حقیر سراپا تقصیر مستمند درگاہ ایزدی نور بخش ایم۔اے حنفی نقشبندی

سابق اسسٹنٹ محکمہ آثار قدیمہ پنجاب حال مدرس گورنمنٹ ہائی سکول گجرات

در مطبع گجرات پریس واقع گجرات باہتمام شیخ

الٰہی بخش و رحیم بخش کتب فروش مطبوع گردید

بار اول　　تعداد ۵۰۰　　قیمت علاوہ محصولڈاک ۱۰/

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذی لم یلد ولم یولد ولم یکن له کفوا احد والصلوٰة والسلام علی الرسول النبی الامی الذی جاء بالحق والهدیٰ وما ینطق عن الهوی ان هو الا وحی یوحی وعلی اله واصحابه واتباعه الی یوم الدین وعلی جمیع الانبیاء والملئکة المقربین۔ **اما بعد**

بر ارباب بصیرت مخفی ومحتجب نیست که کشیشان مشن[1] مسیحی فارغ از فکر شکم تهی شب وروز بزر وزور در مذمت مذاهب دیگر توجه تام مبذول مے دارند۔ مگر للہ الحمد چندانکه ایشان در اطفائے نور اسلام سعی مے نمایند۔ کمال وحسن آن بروجه اتم بظهور مے پیوندد۔ شعر

چراغے راکه ایزد بر فروزد　　کسش گر تف زند ریشش بسوزد

مصداق این مقال نصرانی عالم سینت کلر تزدل[2] واعظ مشن جلفه بملک ایران کتابے مسمّے به ینابیع الاسلام بزبان فارسی نوشته ودران بزعم فاسد خود اثبات این امر نموده که اکثر اجزائے قرآن وبسیارے از عقائد اسلام کالائے وزدیده است از عرب جاهلیت ویهود ونصارے وزردشتیان وهنود۔ نظر برین که تاحال درین دیار کسے بجواب این کتاب کماینبغی نپرداخته این هیچمدان بے بضاعت باوجود قلت فرصت درسفر وحضر چند ورق برسبیل جواب نوشت وآنرا به مصابیح الظلام موسوم گردانید۔ وما توفیقی الا بالله علیه توکلت والیه انیب

---

[1] مشن بزبان انگریزی آنجماعت را گویند که برائے مقصدے بالخصوص اشاعت مذهبی فرستاده شود ۱۲

[2] دراصل کتاب نام مصنّف مفقود مگر در تراجم انگریزی واردو موجود است ۱۲

مقدمہ در جواب الزامی

مصنف ینابیع الاسلام دین اسلام را محض برین بنا عاری از الہام و وحی میپندارد که بسیارے از عقائدِ اسلام و تعلیمات قرآن در ادیان سابقہ در روایات و کتب قدیمہ موجود است۔ مگر درین سعی بے سود این واعظِ نصرانی حقیقۃً تیشہ بر ریشۂ مذہب خویش زدہ زیرا کہ نظر بر چنین مطابقت دین موسوی و دین عیسوی ہم الہامی ثابت نمیشود چنانچہ بتوفیق ایزدی در پئے این مرام بر وجہ الزام میشویم۔

بروسس کہ در بابل کاہن بتِ بعل بود قریباً سہ صد سال قبل از مسیح تاریخ ملک خود بزبان یونانی برائے ملک انطیوکس سوطر نوشت۔ کاہن مذکور در کتاب خود روایت قدیمہ کلدانیان در باب آفرینش عالم آوردہ۔ ما از ترجمہ انگریزی آن کہ رولنسن نمودہ ترجمہ فارسی بینمائیم۔ وہی ھذہ

در ابتداء ہمہ تاریکی و آب بود و در آن حیوانات بزرگ جثہ باشکالِ عجیب و غریب متولد شدند مردمان بودند با دو چہرہ کہ دو جناح داشتند و بعضے چہار ہم۔ و دیگران با یک جسم و دو سر یکے مردانہ و دیگرے زنانہ۔ و مردمان بودند باسرہا و شاخہائے گوسفندان و مردمان باسمہائے اسپان۔ و بعضے مانند قنطورس حصہ علیا مثل آدمی و حصہ زیرین مانند اسپ داشتند۔ گاوان بودند باسرہائے آدمیان۔ سگان با چہار جسم و دمہائے ماہیان۔ مردمان و اسپان باسرہائے سگان۔ حیوانات باسرہا و اجسام اسپان و دمہائے ماہیان۔ و دیگر حیوانات بودند جامع اشکال وحوش متنوعہ۔ مزید برین ماہی بزرگ جثہ و حشرات الارض و دیگر مخلوقات مختلفہ بودند کہ از اشکال یک دیگر بہرہ گرفتہ بودند۔ تماثیلِ این ہمہ تا حال در بتخانۂ بعل محفوظ است۔ نیز برین ہمگنان حکمران بود مسمات بہ اموروکا کہ بزبان کلدانی تالتھ و بیونانی ثلاسا (بحر) است پس بعل نموار شد و زن را دو پارہ ساخت از نیمے آسمان ساخت و از نیمے دیگر زمین۔ و وحوش را کہ دران بودند کشت و تاریکی

رانگافت و آسمان و زمین را علیحدہ ساخت و عالم را ترتیب و نظام داد - حیواناتے کہ متحمل روشنی نشدند ہلاک گشتند - پس لعل نظر بر آن کہ زمین بے آباد گر از قوت تولید بود یکے را از دیوتایان امر نمود کہ سر خود را قلم کند و خون روان را بخاک سرشتہ شد و از آن انسانات و وحوش سازد کہ متحمل نور توانند شد - چنانچہ انسان ساختہ شد و عاقل بود زیرا کہ بہرہ از عقل علوی یافتہ بود - و بعد ستارگان و شمس و قمر و سیارات خمسہ را ہم ساخت انتہے -

پس از ایراد این روایت رولنسن میگوید کہ عموماً خیال کردہ شدہ است کہ این بیان خلق عالم مشابہتے عجیب دارد بکیفیت بدء خلق کہ در ابواب اولین کتاب پیدائش مندرج است و نوبت بدین رسیدہ کہ بعضے بدلائل میگویند کہ بیان موسوی ازین روایت ماخوذ است - و دیگران کہ تردید این خیال مے نمایند - گویند کہ دیگر روایتے قدیمۂ کلدانیان اساس ہر دو بودہ - انتہے (تواریخ قدیمہ ممالک خمسہ شرق بزبان انگریزی - مطبوعہ لندن ۱۸۶۳ء - جلد اول صفحہ ۱۸۰ تا ۱۸۲)

و ہم معترضین مے گویند کہ بیان طوفان (پیدائش باب ۶ تا ۸) و پراگندگی زبان (پیدائش باب ۱۱ آیۃ ۱ تا ۹) کہ در تورات مذکور است از روایات کلدانیان پیشین ماخوذ است چنانچہ ہمان مترجم انگریزی مے نویسد کہ ماسوائے این خیالات صحیحہ درباب آفرینش عالم معلوم میشود کہ کلدانیان پیشین از ہلاکت عامۂ بنی نوع انسان آگاہ بودند کہ بسبب گناہان شان از طوفان بوقوع آمد و نیز از آن سعی باغیانہ کہ بزودی بعد از طوفان نمودند یعنی بجائے آنکہ اطاعت حکم انتشار فی الارض[۱] نمودندے اینان خود را بیک جا جمع نمودند - مگر این سعی بسبب پراگندگی زبان شان بے سود ماند - حکایتہائے کلدانیان مشتمل بر این روایات قدیمہ مفصلۂ ذیل بود - خدا بعالم رویا پیش قسوتھرس (نوح) نمودار شد و او را آگاہ ساخت کہ بتاریخ پانزدہم ماہ دیسیس مردمان بطوفانے ہلاک خواہند شد و امر نمود کہ تصانیف موجودۂ متقدمہ و متاخرہ را در سپارا یعنی مدینۃ الشمس

[۱] پیدائش باب ۹ آیۃ ۱

دفن کند۔ وکشتیٔ سازد وباہل وعیال واحبائے خود دران داخل شود۔ واطعمہ واشربہ مُہیّا سازد۔ ومرغان بال دار ووحوش چارپایۂ زمین را بر تختۂ کشتی جائے دہد۔ وچون ہمہ ہا مُہیّا گردد روان شود۔ قسوتھرس پرسید کہ کجا روم۔ حکم آمد کہ بدیوتایان نگرو دعا کن تا کہ مردم بہ خیر باشند۔ پس قسوتھرس مخالفت خواب نمود۔ بلکہ کشتیٔ ساخت بہ طول پنج فرلانگ (۳۱۲۵ فیٹ) وبعرض دو فرلانگ (۱۲۵۰ فیٹ) وآنچہ مامور بود ہمہ جمع گرد وزن واطفال واحبائے خود را بر تختۂ کشتی نشاند۔ طوفان آمد وہمان کہ بند شد قسوتھرس چند مرغ را باز کرد۔ مرغان نہ خوراک یافتند ونہ جائے قرار۔ پس بکشتی باز آمدند۔ بعد از چند روز بار ثانی مرغان را فرستاد تا پا بگل آلودہ بکشتی باز گشتند و بار ثالث فرستاد۔ مرغان باز نیامدند۔ قسوتھرس دانست کہ زمین نمودار شدہ۔ چنانچہ قدرے از پوشش کشتی برداشت ونظر کرد۔ ناگاہ کشتی بر کوہے قرار گرفتہ بود۔ پس قسوتھرس با زن ودختران وقائد کشتی خود بیرون رفت وسجدہ نمود وزمین را نمایش نمود وقربانگاہ ساخت وبنام دیوتایان قربانی نمود۔ بعد ازان بہمراہان خود از نظر غائب شد۔ آنانکہ در کشتی باز ماندہ بودند وبا قسوتھرس بیرون نرفتہ بودند اکنون کشتی را گذاشتند واو را تلاش کردند ونعرۂ نام او زدند مگر قسوتھرس ازان پس بنظر در نیامدہ۔ فقط صدائے آواز میان ہوا ایشان را جواب داد کہ پرستش خدا کنید زیرا کہ بعبادت خدا بمنزل دیوتایان رسیدہ ام وآنانکہ با من بودند ہمین شرف بہرہ ور ہستند۔ پس ایشان را حکم داد کہ بیابل باز گردند وتصانیف را کہ در سیپارا مدفون بود برآورند ومیان مردم اشاعت آنہا نمایند وایشان را خبر داد کہ زمینے کہ دران ہستید آرمینیہ ہست۔ چنانچہ بعد از استماع این کلام ایشان بنام دیوتایان قربانی نمودند وپیادہ بہ بابل رفتند وپس از وصول تصانیف مدفونہ را برآوردند وبسیارے از امصار ومعابد بنا کردند و بابل را از سر آباد کردند۔ پارۂ از کشتی ہنوز بکوہستان کردستان در آرمینیہ باقی ہست ومردمان قیر را ازان میخراشند تا با خود برند۔ واین قیر را برائے دفع بلاہا استعمال

مے نمایند۔ ہنوز در دُنیا یک زبان بود کہ اولین آدمیان کہ بطاقت و قد خود مغرور بودند واز دیوتایان مانند کہتران خود متنفر بودند بُرجے بارتفاع بزرگ ساختند تا باسمان بالا روند۔ چون برج قریب باسمان رسید دیوتایان (یا خُدا) بادو زانیدند و کشتی را بر آدمیان برگردانیدند و ایشان را بالسنۂ مختلفہ گویا کردند۔ ازین جہت این شہر بابل موسوم گردید انتہے (تواریخ قدیمۂ ممالک خمسہ شرق۔ جلد اول صفحہ ۸۳ تا ۸۶)

وہم محققین نصارے میگویند کہ بیان بہشت آدم کہ در کتاب پیدائش باب ۲ آیۃ ۸ مندرج است مختلط با فسانہ است۔ چنانچہ در چیمبرز انسائیکلوپیڈیا چنین نوشتہ۔ واضح است کہ خود مُصنّف را علم صحیح نسبت بوقوع عدن نبود بلکہ او روایت خاصۂ یہود و روایت عامۂ اہل ایشیا را یافتہ آنہا را مختلط ساخت۔ آریہ و بنی سام ہر دو اعتقاد داشتند کہ مہد نسل انسان درمیان کوہہائے وسط ایشیا بود کہ ازان دریاہائے زمین برمے آید انتہے (چیمبرز انسائیکلوپیڈیا بزبان انگریزی۔ مطبوعہ ۱۸۹۵ء تحت لفظ عدن)

قواعد تورات برائے جذامیان ہم بقول معترضین الہامی نیست۔ چنانچہ یکے از مورخین یونان ہردولس نام کہ بیشتر از چہار صد سال قبل از مسیح بودہ در کتاب دوم ما را مطلع میسازد کہ قواعد یہود دربارۂ جذام از عادت مصریان ماخوذ است انتہے (مجموعہ تصانیف مونتسکیے بزبان فرانساویہ۔ مطبوعہ پیرس ۱۸۳۴ء۔ کتاب ۱۴۔ باب ۱۱۔ صفحہ ۳۰۲)

وہم ڈریپر صاحب بعد از ایراد این قول کہ افسانۂ طوفان از آثار قدیمہ ماخوذ شدہ میگوید۔ افسانہ ہائے پیدائش زمین و آسمان۔ و باغ عدن۔ و پیدائش آدم از خاک و پیدائش حوا از یکے از استخوانہائے پہلوئے آدم۔ و اغوائے مار۔ و تسمیۂ حیوانات۔ و ذکر و بیان و تیغ درخشان و طوفان و کشتی۔ و خشک شدن آب از باد۔ و بنائے برج بابل و اختلاف زبانہا را عزرا از ہمچنین سرچشمہ ہائے اسیریا (کردستان) فراہم آوردہ انتہے (تاریخ تخالف میان مذہب و سائنس بزبان انگریزی مطبوعہ لندن ۱۸۹۶ء۔ صفحہ ۲۲۳) پس ازان صاحب موصوف بصفحہ ۲۲۴ چنین

نوشتهٔ مِن بار لئے بفیلد و اتفاق دارم که این تحقیق که اسفار خمسه (توراة) از ینابیع مختلفه یا نوشتجات اصلیه تالیف شده بیشک و شبه نه فقط برائے تاویل کتب تواریخ عهد نامهٔ عتیق بل جمیع دینیات و تاریخ بغایت مفید و پر نتائج است بلکه یکے از تحقیقات بعیدهٔ اله بدایۂ نکته چینی و تاریخ زبان دانی بظهور پیوسته انتهیٰ۔

مسئلهٔ تثلیث که اصل اصول دین مسیحی است غالباً از افلاطون ماخوذ است۔

ایڈورڈ گبن در کتاب خود بیان تثلیث افلاطون نموده۔ ما خلاصهٔ آن را اینجا درج میکنیم۔ مؤرخ مذکور میگوید که افلاطون (متوفی ۳۴۸ قبل از مسیح) چون دید که میانِ وحدانیت مفردهٔ ماهیت الٰهیه و تعدّدِ غیر محدودِ خیالاتِ عالمِ ادراک و میانِ وجودِ غیر مادی و عالمِ مادی تخالف است۔ برائے تطبیق ماهیتِ الٰهی را مشتمل بر تغیراتِ ثلثه خیال کرد یعنی علّتِ اولے۔ و عقل یا کلمه۔ و روح عالم۔ بنا برین مذهب اصول ثلاثهٔ اصلیه سه خدا بودند که باهمدیگر به تناسل ممتنع الفهم والبیان مرتبط بودند و کلمه پسر پدر ازلی بود (تنزل و زوال رومة الکبرے بزبان انگریزی در چهار جلد مطبوعه لندن۔ جلد اول۔ باب ۲۱)

و همچنین میتوان گفت که نماز موسوی و عیسوی از نماز صابئین اخذ شده و درخت حیات (مکاشفات باب ۲۲ آیه ۲) ماخوذ از درخت بهشتی هنود است که میوهٔ امرت یعنی بقا بار مے آورد

یهود درباره عیسے علیه السلام میگویند که او از صحبت ایشان تمتع گرفت و بعد از چند روز دعوے الوهیت نمود و کتابے مسمّیٰ به انجیل پیش کرد و گفت که این کلام الٰهی است و حال آنکه چند سخنانِ راست که دران کتاب مندرج است از توراة و صحف انبیائے پیشین مستخرج است۔ و دیگر همه افسانه ایست ماخوذ از مجوسیان و یونانیان۔

اگر نصارے در جواب این نوع اعتراضات خواهند گفت همچنین است جواب ما بمقابله نصارے۔ فافهم

هرچند که جواب الزامی برائے تبکیت خصم کافی است مگر جواب تحقیقی را قدر و منزلت دیگر است لهٰذا اکنون بد انصوب التفات مینمائیم

قولہ مُصنّف اقل این اوراق چنان مُناسب دانست کہ بعونہ تعالے این مطلب ابتحجوی نماید کہ ایا اصل ومنبوع این مذہب (اسلام) چیست زیرا یہود ونصارے آن را قبول نمیکنند چونکہ میگویند کہ ما اَدِلّہ وبیّنات آلہی را دران مذہب بدقت جستجوئے کردہ نیافتہ ایم۔ صفحہ ۳

اقول خلقے کثیر از یہود ونصارے اَدِلّہ وبیّنات آلہی در اسلام یافتہ ایمان برسالت نبی امی (بابی ہو وامی) آوردند وے آورند عدم ایمان دیگران ہیچگونہ مُنافی حقیت والہام نیست۔ زیرا کہ طلبیدگان بسیار وبرگزیدگان کم اند (انجیل متی باب ۲۲ آیۃ ۱۴)

قولہ بسیارے از آنانیکہ در ایام سلف آن مذہب را بے تفتیش وتفحص از روئے تقلید از آباؤاجداد خود پذیرفتہ بودند الآن چہ خفیۃً چہ علانیۃً ترک کردہ ادیان مختلفہ دیگر قبول میکنند زانرو کہ ہنوز کسے را دریافت نکردہ اند کہ بتواند دین اسلام را برائے ایشان بطور عقلی اثبات نمودہ حقیت آنرا ہویدا وثابت گرداند۔ صفحہ ۴

اقول قول مُصنّف بے دلیل وخلاف واقع است۔ بلکہ بسیارے از حق جویان انصاف پسند ترک ادیانِ دیگر نمودہ مشرف باسلام گشتہ اند۔ آنچہ مُصنّف گفتہ حقیقۂ حال نصارے است زانرو کہ از زمان یوحنا الے الآن کسے را نیافتہ اند کہ برائے ایشان حل عقدۂ تثلیث کند کہ رکن مذہب مسیحی است۔ علمائے اسلام مانند غزالی ورازی وشاہ ولی اللہ وغیرہم رحمہم اللہ تعالے بزور دلائل عقلیہ ونقلیہ مخالفین ومعترضین را ساکت ساختہ اند وثبوتِ حِینی لِیُظْہِرَہٗ عَلَی الدِّیْنِ کُلِّہٖ دادہ اند۔ برطالب حق مُطالعہ تصانیف شان لازم است۔ وہم درین ایام علامۂ شیخ حسین آفندی طرابلسی کتابے برین نہج تصنیف نمودہ موسوم بہ الرسالۃ الحمیدیہ فی حقیقۃ الدیانۃ الاسلامیہ وحقیقۃ الشریعۃ المحمدیۃ شعر

گر نہ بیند بروز شپرہ چشم — چشمۂ آفتاب را چہ گناہ

قولہ اما ہر ترجمہ دیگر (جز ترجمہ قرآن) از مُصنّف مہیا شدہ آن موقعہائے اکتشاف

کرده باز بانهائے اصلی پیش آورده است تا هر مطالعه کننده مُنصِف حق جو آنها را بزبانهائے اصلی خوانده به بیند که ترجمه صحیح و بے کم و زیاد است و اگر خود نتواند یعنی از ان لغات آگاهی نداشته باشد بمدد اهل هر لغت از معنے آنها اطلاع یافته آنچیز را که مُصنّف نوشته است بخوبی بیازماید و بتواند صحتِ آنرا دریافت نماید و هر گاه کسے چیزے بر رد مطالب این کتاب داشته باشد باین معنے که کتابے باوقت نوشته بطبع رساند مُصنّف با امتنان درخواست میکند که یک نسخه آنرا بمحلے که این کتاب چاپ شده بفرستد تا صاحبِ آن مطبع نزد مُصنّف ارسال داشته جوابے که لازم است بران کتاب داده شود و بالله التوفیق صفحه ۵ و ۶

اقول مُصنّف در اقتباسات به نام کتاب و صفحه اکتفا کرده و سال طبع وغیره تفاصیل را پس انداز کرده ـ مؤلِف این اوراق بالعموم رعایت جمیع امور نموده تا جوینده را بدریافت مطالب بمواضع اصلی دشواری نیفتد ـ مگر نظر برین که در اعاده هیچ فائده بجز طوالت نبود نخستین حواله کتابے بجمیع تفاصیل داده دگر ثانیاً حاجت بدان افتاد به نام و صفحه اکتفا نموده آمد ـ بوجه عدم واقفیّت از السنهٔ یونانی و ژند وغیره تراجم غیر عربی را بالعموم صحیح پنداشته جواب نوشته آمد و برحسبِ التماسِ مُصنّف انشاء الله یک نسخهٔ این کتاب برائے جواب الجواب در ریلیجس بک سوسائٹی لاهور ارسال داشته آید ـ

تنبیه در ضمنِ این کتاب اکثر اعتراضات ازین نوع آید که جواب آن یکے است ـ مگر ازین رو که اعاده بے سود است بجائے آن عموماً امرے زائد را بیان کردم که بمنزلهٔ جواب دیگر باشد ـ فافهم

فصل اوّل

در خصوص آنچه مجتهدین و عُلمائے معتبر اسلام در حلِّ این معمّا هم بیان میکنند

قوله و شکے نیست که آنچه عُلمائے اسلام در باره من جانب الله بودن قرآن میگویند برحسب

قول خود قرآن است چنانکه در سورت بروج (یعنی سوره ۸۵ آیة ۲۱ و ۲۲) مندرج است
بَلْ هُوَ قُرْاٰنٌ مَّجِيْدٌ فِيْ لَوْحٍ مَّحْفُوْظٍ (ترجمه) بلکه او قرآن است بزرگوار در لوحے نگاهداشته۔
ونیز در سوره انعام (یعنی سوره ۶ آیة ۱۹) مرقوم است که خدا تعالے بحضرت محمدؐ امر فرموده
گفت۔ قُلِ اللّٰهُ شَهِيْدٌ بَيْنِيْ وَبَيْنَكُمْ وَاُوْحِيَ اِلَيَّ هٰذَا الْقُرْاٰنُ لِاُنْذِرَكُمْ بِهٖ (ترجمه)
بگو خدا گواه است میان من ومیان شما و وحی شد بمن این قرآن تا بیم دہم شمارا بآن۔ و
از ہمچنین آیة ہا ثابت میشود که قرآن درباره خود ادعا میکند که تصنیف حضرت محمدؐ نیست و از
کتابہائے انسانی تالیف نیافته است بلکه از جانب خدا بوده بر حضرت محمدؐ نازل شده است
و از آسمان در شب قدر نزول یافته چنانکه مکتوب است در سورت قدر (یعنی سوره ۹۷ آیة ۱)
اِنَّآ اَنْزَلْنٰهُ فِيْ لَيْلَةِ الْقَدْرِ (ترجمه) بدرستیکه ما فرو فرستادیم او را در شب قدر۔ پس اگر این
بیان را قبول کنیم باید اقرار نمائیم که ینبوع وحید قرآن و سرچشمه تمامی دین اسلام خود خدائے
عزوجل رب العلمین سبحانه و تعالے میباشد و ہیچ سرچشمه دیگر نداشته و ندارد۔ لہذا اگر ممکن
باشد که شخص تفتیش وتفحص نموده این را اظہر من الشمس ثابت بگرداند که اکثر اجزائے قرآن
وبسیارے از عقائد اسلام بے شک و شبه از ادیان دیگر و از کتبے که در ایام حضرت
محمدؐ موجود بود و حالا نیز ہست انتخاب شده پس بنیاد دین اسلام تماما و کلیةً منہدم
میگردد۔ وچونکه بعضے از معترضین حکما میگویند که این را میتوانند ثابت کنند پس واجب
ولازم است که ہر شخص حق جوئے وخصوصا ہر که مسلمان حقیقی باشد این امر اہم را با دقت
تمام آزموده بداند که آیا این قول معترضین راست و برحق است یا نه۔ زیرا اگر بتواند اعتراضات
ایشان را رد کرده دشمنان دین خود را مجاب سازد البته حقیقت ومن جانب الله بودن
دین اسلام ہویدا و ثابت خواہد گردید۔ والا پس دانستن راستی ومعرفت حق چه عیب دارد
و از آن علم حقیقی چه ضرر بوے خواہد رسید۔ صفحه ۱۰ تا ۱۲

اقول۔ بر ناظرین ادیان الہامیه سابقه ہویدا است که اصول آنہا یکے بوده بحکم کریمه
شَرَعَ لَكُمْ مِّنَ الدِّيْنِ مَا وَصّٰى بِهٖ نُوْحًا وَّالَّذِيْٓ اَوْحَيْنَآ اِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهٖ[1]

[1] مقرر کرد برائے شما آئین آنچه امر کرده بود باقامت آن نوح را و آنچه وحی فرستادیم بسوے تو و آنچه امر کردیم

إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰ أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ (سورہ شوریٰ۔ رکوع ۲)
البتہ در شرائع بمقتضائے حکمت و وقت و حال مکلّفین وقتاً فوقتاً تغییر واقع شدہ بحکم کریمہ
لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا (سورہ مائدہ۔ رکوع ۷) لہٰذا وجود بعضے تعلیماتِ
قرآنی در ادیانِ سابقہ ہیچگونہ قادح در وحی و الہامِ قرآن و اسلام نیست بلکہ دلیلے ست
قوی بر صداقتِ دینِ محمّدی زیراکہ از مسلّماتِ موافق و مخالف است کہ سیّدنا محمّد بن عبد اللہ
علیہ الصلوٰۃ والسلام اُمّی بود بصدق و امانت میان عرب مشہور۔ نہ از نوشت و خواند بہرہ
اندوختہ و نہ از صحبتِ اہلِ کتاب تمتع گرفتہ کہ از ایشان در معارف امم و شرائع سابقہ تعلیم
گرفتے یا استماع نمودے۔ وَمَا كُنْتَ تَتْلُو مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكَ إِذًا
لَارْتَابَ الْمُبْطِلُونَ ۝ (عنکبوت۔ رکوع ۵) پس چگونہ ممکن است کہ شخصے اُمّی و اینمار از
احوالِ امم خالیہ و شرائع ماضیہ خبر دہد و اخبار او مطابق کتب الہامیہ سابقہ بود۔ نتیجۂ این مطابقت
جز آن نیست کہ در ہر دو صورت ملہم و موحی یکے است۔ آن خدائے علیم کہ تورات بر موسےٰ و
انجیل بر عیسےٰ نازل کرد قرآن بر پیغمبر اُمّی صلعم فرستاد و دران از بعضے مطالب کتب سابقہ
ہم خبر داد وَمَا كَانَ هَٰذَا الْقُرْآنُ أَنْ يُفْتَرَىٰ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَٰكِنْ تَصْدِيقَ الَّذِي
بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصِيلَ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ ۝ (سورہ یونس۔ رکوع ۴)
امرے دیگر ہم متفق علیہ اربابِ بصیرت است کہ در کتب سابقہ تحریف بوقوع
آمدہ۔ از ین است کہ بعضے مطالب الہامیہ کہ در بائبل موجودہ یافت نمیشود در طرق دیگر
محفوظ است چنانکہ روایات یا کتب دیگر کہ مصنّف آنہا را جعلی میگوید و حال آنکہ میان چنین
کتب و کتب بائبل بحیثیت عدم واقفیت از احوال مصنّفین و زمانہ تصنیف و غیرہا ہیچ تفاوت
نیست۔ و در فصل پنجم خواہی دانست کہ میان تعلیم اسلام و تعلیم زردشتیان و ہنود

(بقیہ حاشیہ صفحہ ۹) باقامت آن ابراہیم و موسےٰ و عیسےٰ را بایں مضمون کہ قائم کنید دین و متفرق مشوید دران ۱۲
۱ برائے ہر گروہے از شما مقرر ساختیم شریعتے و راہے ۱۲
۲ و نمیخواندی پیش از نزول قرآن ہیچ کتاب را و نمے نوشتی ہیچ کتاب را بدست راست خود آنگاہ در شک افتادندے این کج شناسان ۱۲
۳ برائے گریز ازین نتیجہ مصنّف در ضمن کتاب خود از عدم مطابقت تحاشی نمودہ کہ میان قرآن و مضامین بائبل موجودہ است
و بالخصوص آن مطابقت جزوی را بیان نمودہ کہ میان مطالب قرآن و روایات و کتب دیگر اہل کتاب است ۱۲
۴ و نیست این قرآن افترا بجز خدا ولیکن ہست باور دارندہ آنچہ پیش از وے است و بیان شریعتے است کہ نوشتہ

هیچ مطابقت نیست۔

علاوه براین همه درین بحث مُصنّف امرے اهم را پس انداز نموده و آن بزرگترین وجه اعجاز
قرآن است ایها الناظرین جائے غور است که در زمانیکه فصاحت و بلاغت عرب بدرجه
کمال رسیده بود شخصے اُمّی که تا چهل سالگی بصدق و امانت معروف مانده دعوے رسالت
میکند و در اثبات دعوائے خود منظوم عربی یعنی قرآن پیش میکند و میگوید که این کتاب از جانب
خدا است و مُصرّح بر رسالتِ من است و فصحائے و بُلغائے آن زبان را تا دمِ پسین باواز
بُلند تحدّی میکند که اگر شما باور نکنید بیارید مثل سورت اقصر - و با اینهمه خبر میدهد که شما از
معارضه این کتاب عاجز هستید اگرچه بعضے از شما معاونِ دیگران باشند - نه اکتفا بر همین
قدر میکند بلکه در هر مجمع ندا میکند که اے عرب شما مانند آباء خود گمراه هستید و عبادت معبودان
باطل میکنید - پس باآنکه میان مخاطبین بعضے بمرتبۂ فصیح و بلیغ بودند که فوق آن قوے بشریه
را وصول ممکن نبود همه درین امر تدبر نمودند و آخر الامر اعتراف بعجز نمودند و گروها گروه ایمان
بر رسالت نبی امی صلعم آوردند - و بعضے دیگر که شقی و بدبخت بودند مشرف باسلام
نگشتند و مذمت معبودان و آباء خود و قتل و جلاوطن و جزیه را از معارضه آسان تر گرفتند - چه
برهان قاطع و دلیل ساطع که پیش آن مخالف دم نمیتواند زد و چه معجزۂ زنده که از ایام میمنت التزام
جناب رسالتمآب علیه الوف التحیة و الصلوٰة تا این زمان که سنه ۱۳۲۵ هجری مقدس است کسے
از عرب و عجم قادر نگشته و نخواهد گردید که مقدار اقصر سورت بلسان عربی آرد که بفصاحت و
بلاغت و تزکیه النفس و غیره مثل سورتِ قرآن باشد دید انگونه تکذیب و لن تفعلوا نماید

اشعار

معنے و لفظ او بود معجز — ناید از خلق مثل آن هرگز
فصحائے عرب اگر بتمام — سحر و رزند در ادای کلام
عاجز آیند و قاصر و مضطر — یکسر از مثل سورۂ اقصر

(بقیه حاشیه صفحه ۱) شد بر مردمان هیچ شبهه نیست در آن از پروردگار عالمیان است ۱۲

ھ مجموعه کتب عهد جدید و عتیق را بزبان انگریزی بائبل گویند ۱۲

اکنون از مصنّف ینابیع الاسلام التماس است کہ بجائے آنکہ در تردید قرآن پاک کتاب طویل لاطائل نویسد این کوتاہ ترین طُرق فیصلہ را اختیار کند زیرا کہ این طریق معتمد علیہ خود قرآن است چنانچہ دران کتاب پاک وارد است وَإِن كُنتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّن مِّثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُم مِّن دُونِ اللَّهِ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ ۝ فَإِن لَّمْ تَفْعَلُوا وَلَن تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ ۝ (البقرۃ - رکوع ۳)[1] أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ وَادْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُم مِّن دُونِ اللَّهِ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ ۝ (یونس - رکوع ۴)[2]

فصل دوم

در بیان و تفتیش ادعای آنانیکہ میگویند کہ بعضے از عقائد و رسوم مسلمانان از ادیان و عادات اہل عرب ایام جاہلیت پذیرفتہ شدہ و ہمان منبع اول دین اسلام است

قولہ و اگرچہ بعضے از طوائف و لائیہائے جنوبی و شرقی عرب با اولاد حام ابن نوح مخلوط شدہ بودند اما ہم از تورات و ہم از شہادت ابن ہشام و طبری و غیرہم ہویدا است کہ بسیارے از سکنہ اطراف شمالی و مغربی آن ممالک از نسل حضرت سام ابن نوح تولد یافتہ بودند و بعضے از ایشان از یقطان (قحطان) و بعضے از فرزندان قطورہ زوجہ دوم حضرت ابراہیم و بعضے از حضرت اسمٰعیلؑ ابن ابراہیم پدید آمدہ بودند کہ میان اینہا خود قوم قریش ازین سبب مشہور ہستند - صفحہ ۱۴

---

[1] اگر ہستید در شبہ از آنچہ فرود آوردہ ایم بر بندہ خود یعنی از قرآن پس بیارید یک سورت مانند آن و بخوانید مددگاران خود را بجز خدا اگر ہستید راست گو پس اگر نکردید و البتہ نتوانید کرد پس حذر کنید از آن آتش کہ آتش انگیز وے مردمان و سنگہا باشند آمادہ کردہ شدہ است برائے کافران ۱۲

[2] آیا میگویند کہ بربستہ است آنرا بگو پس بیارید سورتے مانند آن و بخوانید ہر کرا توانید بجز خدا اگر ہستید راست گو ۱۲

اقول بسیارے از مورخین مسیحی مانند مصنف ادعا مے نمایند کہ در عرب ہم اولاد حام بن نوح بود۔ مگر دلیلے برین دعوے ندارند۔ در تورات ہیچ جا تصریح بوجود بنی حام در عرب نیست۔ اگرچہ مفسرین نصارے بہ تاویلات بعیدہ بسیارے از اولاد کوش بن حام را در عرب نشان میدہند۔ مگر قول شان از صحت بعید است و بحث آن درین محل مخل اختصار است کہ درین کتاب مطمح نظر است مورخے یہودی یوسیفس نام کہ در سنہ سی و ہفت عیسوی تولد یافتہ بود مارا مطلع میسازد کہ کوش بن حام بر حبش حکمران بود و اہل حبش را در زمان آن مورخ ہم کوشین میگفتند (تصانیف یوسیفس مترجمہ ولیم ولسن مطبوعہ لندن۔ تواریخ قدیمہ یہود۔ کتاب اول باب ۶) و جارج سیل بدیباچہ ترجمہ قرآن میگوید کہ اولاد کوش بن حام در عرب خاص آباد نشدہ (تفسیر کامل قرآن بزبان انگریزی مولفہ ویری صاحب در چہار جلد۔ مطبوعہ لندن سنہ ۱۸۸۲-۸۶ء دیباچہ صفحہ ۲۶) و مورخین اسلام بالاتفاق بر آنند کہ بعد از طوفان سوائے اولاد سام کسے دیگر بعرب نبود چنانچہ ابن ہشام میگوید کہ ہمہ عرب از اولاد اسمعیل و قحطان ہستند (سیرت الرسول مطبوعہ جرمن سنہ ۱۸۵۸ء۔ جزو اول۔ صفحہ ۵) و طبری چنان نوشتہ۔ و از ہیچ کس نسل نماند مگر از پسر نوح سام و حام و یافث از سام عرب و عجم آمدند و پیغمبران ہم۔ و از حام سیاہان حبشہ و زنگبار و ہندوان و کافران و فرعونان و ستمگاران۔ و از یافث ترک و سقلاب و یاجوج و ماجوج و کسانیکہ در ایشان خیر نیست انتہے (تاریخ طبری فارسی مطبوعہ نولکشور لکھنؤ سنہ ۱۸۷۴ء جلد اول۔ صفحہ ۴۴) پس قول مصنف اصلاح طلب است۔

قولہ یکے از مورخین مشہور ترین یونان ہردتس نام کہ بیشتر از چہار صد سال قبل از تاریخ مسیحی زلیست مینود مارا مطلع ساختہ است کہ دران ایام اہل عرب آن اطراف عموماً فقط دو معبود داشتند کہ اسامی آنہا را اُرتال و الالات مینویسند (تاریخ ہردتس باب ۳ فصل ۸) و ہیچ شکے نیست کہ اسم آن معبود اول اللہ تعالے بود کہ آن سیاح اجنبی املا و تلفظ زبان عربی را بخوبی ندانستہ درست ننوشتہ است۔ صفحہ ۵۱

اقول۔ عینیت اُرتال و اللہ تعالے مسلم نیست۔ برائے ایضاح این امر از ترجمہ انگریزی

تاریخ آن مورخ ترجمہ فارسی مے نمائیم - وھی ھذہ - ایشان (اہل عرب) بجز باخوس ویورینیا قائل معبودان دیگر نیستند......... ایشان باخوس را اُرتال ویورینیا را الِلات مے نامند انتہے (تاریخ ہرودوٹس مترجم ہنری کیبری - مطبوعہ لندن ۱۸۷۳ء - کتاب ۳)

واضح باد کہ یورینیا موکل علم ہیئت بود و باخوس دیوتائے شراب پسر مشتری و سیمیل بود و سیمیل دختر قدموس بود (لغت ویبسٹر مطبوعہ لندن ۱۸۸۰ء) پس تعجب است کہ با اینہمہ مصنف بعینیت اُرتال واللہ تعالے قائل گشتہ - آیا اہل عرب نسبت بہ اللہ تعالے ہمچنین خیال داشتند راست گفتہ اند المرء یقیس علی نفسہ

قولہ و این کہ این لقب خدائے عزوجل قبل از ایام حضرت محمدؐ میان اہل عرب مشہور و منتشر بود از معلقات سبعہ آن شعرائے عرب کہ قبل از تولدش و یا اقلاً قبل از بعثت آن حضرت زیست مے نمودند پدید مے آید از بہر کہ ایشان اکثر اوقات اسم اللہ را ذکر کردہ اند مثلاً در دیوان نابغہ این ابیات مندرج است - الخ - صفحہ ۱۵

اقول اللہ لقب خدائے عزوجل نیست چنانکہ عنقریب آید - علاوہ برین از طرز بیان مُصنف معلوم میشود کہ دیوان نابغہ ولبید ہم از معلقات سبعہ است - مگر این غلط محض است - غالباً مُصنف خود کتاب سبعہ معلقہ را ہنوز ندیدہ -

قولہ و آن مقدس (کعبہ) مشہور بلقب بیت اللہ بود - و از آن حرف معرف (ال) آشکار است کہ عقیدہ وحدانیت الٰہی میان عرب ہرگز فراموش نشدہ بود - صفحہ ۱۶

اقول اللہ اسم علم است برائے ذات واجب الوجود مستجمع جمیع صفات او - والف لام در ان تعریفی نیست بلکہ زائد لازم است چنانکہ در کتب صرف مصرح است پس افادہ تعریف از علمیت است نہ از الف لام -

قولہ اما این را میگفتند کہ ما این معبودہائے ثانویرا مثل خدائے حق کہ اللہ تعالے است عبادت نمے نمائیم بلکہ ایشانرا شفیعان خود میشماریم و امید میداریم کہ بشفاعت ایشان خدائے واحد حقیقی را مائل بگردانیم تا دعاہائے مارا اجابت بفرماید - صفحہ ۱۶

اقول حصر معبودان ثانوی در نوع واحد که از کلام مصنف مستفاد میگردد مسلّم نیست زیرا که
مشرکان عرب دو قسم معبود داشتند نوعے را ہمسر و برابر خدا میپنداشتند چنانچه
در تردید این خیال در قرآن مجید وارد است۔ لَوْ كَانَ فِيْهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللهُ لَفَسَدَتَا[۱]
فَسُبْحٰنَ اللهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُوْنَ ۝ (انبیا۔ رکوع ۲) و نوع دیگر را نائب خدا
خیال میکردند و از عبادت ایشان تقرب الٰہی میجستند۔ و در مشکلات امید بشفاعت ایشان
میداشتند۔ چنانچه در تردید این خیال آمده أَمِ اتَّخَذُوْا مِنْ دُوْنِهٖ آلِهَةً قُلْ
هَاتُوْا بُرْهَانَكُمْ هٰذَا ذِكْرُ مَنْ مَّعِيَ وَذِكْرُ مَنْ قَبْلِيْ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُوْنَ
الْحَقَّ فَهُمْ مُّعْرِضُوْنَ[۲] ۝ (انبیا۔ رکوع ۲) وَالَّذِيْنَ اتَّخَذُوْا مِنْ دُوْنِهٖ أَوْلِيَاءَ مَا
نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُوْنَا إِلَى اللهِ زُلْفٰى إِنَّ اللهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ فِيْ مَا هُمْ فِيْهِ
يَخْتَلِفُوْنَ[۳] (الزمر۔ رکوع ۱) أَأَتَّخِذُ مِنْ دُوْنِهٖ آلِهَةً إِنْ يُّرِدْنِ الرَّحْمٰنُ بِضُرٍّ لَّا تُغْنِ
عَنِّيْ شَفَاعَتُهُمْ شَيْئًا وَّلَا يُنْقِذُوْنِ[۴] ۝ (یٰس۔ رکوع ۲)

پس دعوے مصنف که عقیده وحدانیت الٰہی میان عرب محکم مانده ثابت نمیشود۔

قوله و در اثبات این عقیده آن بت پرستان کفایت میکند که حکایت ذیل را از کتاب
مواہب اللدنیه اقتباس نمائیم۔ قد مر نفر من مهاجرة الحبشة حين قرأ عليه
السلام والنجم اذا هوى حتى بلغ افرأيتم اللات والعزى ومناة الثالثة الاخرى
القى الشيطان فى امنيته اى فى تلاوته۔ تلك الغرانيق العلى۔ وان شفاعتهن
لترتجى۔ فلما ختم السورة سجد صلعم وسجد معه المشركون لتوهمهم
انه ذكر آلهتهم بخير۔ وفشى ذالك بالناس واظهره الشيطان حتى بلغ
ارض الحبشة ومن بها من المسلمين عثمان ابن مظعون واصحابه

---

۱ اگر بودے در آسمان و زمین خدایان چند غیر خدا ہر دو تباہ گشتندے۔ پاکی خدا راست خداوند عرش از آنچه صفت میکنند ۱۲

۲ آیا معبودان گرفته اند بجز خدا۔ بگو بیارید دلیل خود را اینست کتاب آنانکه با من اند و این است کتاب آنانکه پیش از من بودند بلکه اکثر ایشان نمے دانند حق را پس ایشان روگردانند ۱۲

۳ آنانکه دوستان گرفتند بجز خدا و گفتند عبادت نمکنیم ایشان را مگر برائے آنکه نزدیک سازند ما را بخدا در مرتبه قرب ہر آئنه خدا حکم میکند میان ایشان در آنچه ایشان در آن اختلاف دارند ۱۲

۴ آیا بجز وے خدایان گیرم که اگر بخواہد خدا تعالے در حق من زیانے دفع نکند از من شفاعت ایشان چیزے را و ایشان خلاص نکنند مرا ۱۲

ويحدّث ان اهل مكة قد اسلموا كلهم وصلوا معه صلعم وقد امن
المسلمون بمكة فاقبلوا اسراعًا من الحبشة (ترجمه) تنے چند از مهاجرين
پیش آمدند وقتے که او صلعم سوره نجم (یعنی سوره ۵۳) را میخواند تا باین آیت رسید
آیا پس خبر دهید از لات وعزے ومنات سومی دیگر (آیة ۱۹ و ۲۰) - آنگاه شیطان در
امنیه وے یعنی در خواندنش این الفاظ را انداخته اینها نازک بدنان سرافرازند وبدرستیکه
بشفاعت ایشان باید امید داشت - وچون آن سوره نجم را بانجام رسانیده بود او صلعم
سجده نمود ومشرکین همراه وے سجده کردند - زیرا گمان ببردند که او معبود هاے شانرا بخوبی ذکر
کرده است وآن امر میان مردم فاش شد وشیطان آنرا ظاهر نمود بنوعیکه خبر آن بمملکت حبش
وبمسامع آن مسلمانانے که آنجا بودند یعنی عثمان ابن مظعون ودوستانش رسید وتکلم
نموده گفتند که اهل مکه مسلمان شده با وے صلعم سجده کرده ومسلمانان در مکه امین شده اند
پس بزودی از حبش باز آمدند - وابن اسحاق وابن هشام وطبری ومورخین مسلمان بسیار
دیگر نیز این حکایت را بیان کرده اند - صفحه ۱۷ و ۱۸ ا

اقول مصنّف که براے اثبات این عقیده مشرکان آیات قرآنی را ترک کرده استشهاد
بروائتے موضوع نموده او را مطلب دیگر است - مگر ناممکن ومحال است که بچنین قصه موضوع
وثوق از شریعت اسلام مرتفع گردد - ایراد چنین قصه بے اصل خلاف التزام خود مصنّف
است (ینابیع الاسلام صفحه ۹ سطر ۳ تا ۶) ازین حکایت معلوم میگردد که معاذ الله شیطان
بر پیغمبر صلعم تسلط کرد وآنجناب کلمات تلك الغرانیق را که وحی نبود وحی پنداشتند
وشک نیست که این مضمون خلاف آیات قرآنی است -

(۱) اِنَّهٗ لَیْسَ لَهٗ سُلْطَانٌ عَلَی الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا وَعَلٰی رَبِّهِمْ یَتَوَکَّلُوْنَ[1] (النحل - رکوع ۱۳)
پس چون تسلط شیطان بر مومن متوکل نیست - بر آنحضرت صلعم بطریق اولے نیست -
(۲) اِنَّ عِبَادِیْ لَیْسَ لَكَ عَلَیْهِمْ سُلْطَانٌ[2] (بنی اسرائیل - رکوع ۷) پس جناب رسالتمآب

[1] هر آئینه نیست شیطان را غلبه بر آنانکه ایمان آوردند وبر پروردگار خود توکل میکنند ۱۲
[2] هر آئینه بندگان من نیست ترا بر ایشان هیچ قدرتے ۱۲

بطریق اولے از تسلط شیطان محفوظ بود

(۳) قُلْ مَا يَكُونُ لِيْ اَنْ اُبَدِّلَهٗ مِنْ تِلْقَآءِ نَفْسِيْ اِنْ اَتَّبِعُ اِلَّا مَا يُوْحٰٓى اِلَيَّ (سورۃ یونس۔ رکوع ۲) پس چگونہ توان گفت کہ آنحضرت صلعم اتباع غیر وحی نمود

(۴) وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰى اِنْ هُوَ اِلَّا وَحْيٌ يُّوْحٰى (النجم۔ رکوع ۱) پس اگر جناب سرورکائنات صلعم کلمات تلک الغرانیق راکہ وحی نیست بر زبان آورد کذب خبر باری تعالے ثابت گردد کہ محال است۔

(۵) وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْاَقَاوِيْلِ لَاَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِيْنِ ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِيْنَ ہ (الحاقہ۔ رکوع ۲) پس اگر آنحضرت صلعم غیر وحی را وحی وانمودے اللہ تعالے موافق این آیہ سلوک نمودے (ببین کتاب استثنا باب ۱۸ آیۃ ۲۰)

ہر چند مصنف را اینقدر جواب کافی است مگر برائے دفع بعضے توہمات دیگر قدرے بحث ناگزیر است زیرا کہ معترضین بالخصوص نصارے این قصہ را بارہا پیش میکنند۔ علامہ بدر الدین شارح بخاری میفرماید کہ اتصال این حدیث فقط از سہ طریق یافت میشود۔ اول آنکہ بزار در مسند خود روایت کردہ قال حدثنا یوسف بن حماد حدثنا امیۃ بن خالد حدثنا شعبۃ عن ابی بشر عن سعید بن جبیر عن ابن عباس فیما احسب الشک فی الحدیث ان النبی صلعم کان بمکۃ فقرأ سورۃ النجم حتی انتہی الے افرایتم اللات والعزی ومنات الثالثۃ الاخری فجرے علی لسانہ تلک الغرانیق العلی۔ الشفاعۃ منہم ترتجے۔ قال فسمع ذالک مشرکوا اھل مکۃ فسروا بذالک فاشتد علی رسول اللہ صلعم فانزل اللہ تعالی (وَمَآ اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَّسُوْلٍ وَّلَا نَبِيٍّ اِلَّآ اِذَا تَمَنّٰٓى اَلْقَى الشَّيْطٰنُ فِيْٓ اُمْنِيَّتِهٖ فَيَنْسَخُ اللّٰهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطٰنُ ثُمَّ يُحْكِمُ اللّٰهُ اٰيٰتِهٖ) ثم قال البزار ولا نعلمہ یروی باسناد متصل یجوز ذکرہ ولم یسندہ عن شعبۃ الا امیۃ بن خالد۔ ترجمہ گفت حدیث کرد ما را یوسف

۱؎ بگو روا نبود مرا کہ تغیر کنمش از جانب خود۔ پیروی نمیکنم الا آنچہ وحی فرستادہ شد بسوئے من ۱۲

۲؎ و سخن نمیگوید از خواہش۔ نیست قرآن مگر وحی کہ بسوئے او فرستادہ میشود ۱۲

۳؎ و اگر می بست پیغامبر بر ما بعض سخنہا را ہر آئنہ میگرفتیم از و دست راست او را باز می بریدیم رگ دل او را ۱۲

بن حماد حدیث کرد مارا اُمیة بن خالد حدیث کرد مارا شعبہ از ابو بشر از سعید بن جبیر از ابن
عباس در آنچہ مے پندارم شک در حدیث کہ نبی صلعم بمکہ بود۔ پس خواند سورہ نجم را تا رسید
باین آیۃ اَفَرَأَيْتُمُ اللّٰتَ وَالْعُزّٰى وَمَنٰوةَ الثَّالِثَةَ الْاُخْرٰى ۔ پس مشرکان مکہ آن را
شنیدند و ازان خوش شدند۔ این امر رسول اللہ صلعم را ناگوار آمد۔ پس اللہ تعالےٰ
این آیہ فرستاد۔ وَمَآ اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَّسُوْلٍ وَّلَا نَبِيٍّ اِلَّآ اِذَا تَمَنّٰٓى اَلْقَى الشَّيْطٰنُ
الآیـــــــة ۔ پس بزار میگوید نمیدانیم کہ این حدیث (ماسوائے طریق مذکور) باسناد
متصل مروی باشد کہ ذکر آن جائز باشد و حدیث مذکور را سوائے امیہ بن خالد کسے از
شعبہ اسناد نکردہ۔

طریق دوم روایت محمد بن سائب کلبی است از ابو صالح از ابن عباس
طریق سوم آنچہ ابن مردویہ در تفسیر خود روایت نمودہ۔ قال حدثنا احمد بن کامل
حدثنا محمد بن سعید حدثنی ابی حدثنا عمی حدثنا ابی عن ابیہ عن
ابن عباس قولہ اَفَرَأَيْتُمُ اللّٰتَ وَالْعُزّٰى وَمَنٰوةَ الثَّالِثَةَ الْاُخْرٰى قال بینما
رسول اللہ صلعم یصلی اذ نزلت علیہ قصة الھة العرب فسمع المشرکون
یتلوھا وقالوا انہ یذکر الھتنا بخیر فدنوا فبینما ھو یتلوھا القی الشیطان تلک
الغرانیق العلی۔ الشفاعة منھم ترتجی۔ فعلق یتلوھا فنزل جبریل علیہ السلام
فنسخھا ثم قال وَمَآ اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَّسُوْلٍ وَّلَا نَبِيٍّ الآیة۔ ترجمہ۔ گفت
حدیث کرد مارا احمد بن کامل حدیث کرد مارا محمد بن سعید حدیث کرد مرا پدر من حدیث کرد مارا
عم من حدیث کرد مارا پدر من از پدر خود از ابن عباس قول اللہ تعالےٰ اَفَرَأَيْتُمُ اللّٰتَ وَ
الْعُزّٰى وَمَنٰوةَ الثَّالِثَةَ الْاُخْرٰى ۔ گفت در آنمیان کہ رسول اللہ صلعم نماز میگذارد ناگاہ
قصہ معبودان عرب برو نازل گشت۔ پس مشرکان تلاوت آنحضرت صلعم شنیدند و گفتند
بدرستیکہ او معبودان مارا بخیر یاد میکند۔ پس نزدیک شدند و در آنمیان کہ او میخواند انداخت
شیطان این کلمات را تلک الغرانیق العلی ۔ الشفاعة منھم ترتجی۔ پس آنحضرت آنرا

چیزی بر زبان شیطان جاری گشت۔ تلک الغرانیق العلی۔ الشفاعة منھم ترتجی۔ راوی گفت

خواندن گرفت پس جبریل علیہ السلام نازل شدہ این کلمات را باطل گردانید و گفت وَمَآ اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَّسُوْلٍ وَّلَا نَبِيٍّ الآیۃ

بعد از ایراد ہر سہ طریق شارح مذکور میگوید کہ بہیچ یکے ازین اسانید ثلاثہ احتجاج بصحت این قصہ نتوان کرد۔ مردمان اسناد اول اگرچہ ثقات ہستند مگر راوی خود شک میکند اگر آن شک در رفع است این حدیث موقوف باشد و گر در وصل است مرسل باشد وہر دو حجت نیست بالخصوص در آنصورت کہ در روے قدح انبیا علیہم السّلام باشد۔ بلکہ اگر ثقۂ برفع و وصل آن جزم نماید حمل بر غلط و وہم او خواہیم کرد۔ در اسناد دوم محمد بن سائب کلبی ضعیف است بالاتفاق و منسوب است بکذب۔ در اسناد سوم محمد بن سعد بن محمد بن الحسن بن عطیۃ عوفی است کہ دربارہ آن خطیب میگوید کان لینا فی الحدیث و پدر او سعد بن محمد بن الحسن بن عطیۃ بقول امام احمد سزاوار نیست کہ ازو نقل کردہ شود۔ و عم سعد یعنی حسین بن الحسن بن عطیہ را ابن معین و نسائی و ابن حبان وغیرہم ضعیف گفتہ۔ و حسن بن عطیہ را بخاری و ابو حاتم ضعیف گفتہ این است سلسلۂ ضعفاء (عمدۃ القاری شرح صحیح البخاری۔ مطبوعہ استنبول۔ جزو ثالث۔ صفحہ ۱۰۵ و ۱۱۵)

قصّۂ مذکور بطریق مرسل ہم مروی است۔ چنانچہ علامہ قسطلانی میگوید۔ وقد رواها ابن ابی حاتم والطبری وابن المنذر من طرق عن شعبة عن ابی بشر عن سعید بن جبیر قال قرأ رسول الله صلعم بمكة والنجم فلما بلغ افرأیتم اللات والعزى ومناة الثالثة الاخرى القى الشیطان على لسانه تلك الغرانیق العلى۔ وان شفاعتهن لترتجى۔ فقال المشركون ما ذكر الهتنا بخیر قبل الیوم فسجد وسجدوا فنزلت هذه الآیة (وَمَآ اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَّسُوْلٍ وَّلَا نَبِيٍّ اِلَّآ اِذَا تَمَنّٰٓى اَلْقَى الشَّيْطٰنُ فِيْٓ اُمْنِيَّتِهٖ الآیة)۔ ترجمہ۔ وہ روایت این قصہ را روایت کردہ ابن ابی حاتم و طبری و ابن منذر بچند طریق از شعبہ از ابو بشر از سعید بن جبیر۔ گفت۔ رسول اللہ صلعم در مکہ سورہ نجم خواند چون باین آیہ رسید اَفَرَءَيْتُمُ اللّٰتَ

والعزٰی ومناۃ الثالثۃ الاخرٰی شیطان بر زبان او این کلمات انداخت تلک الغرانیق العلی۔ وان شفاعتہن لترتجی۔ پس مشرکان گفتند معبودان ما را قبل ازین روز بخیر یاد نکردہ۔ پس آنحضرت صلعم سجدہ نمود و مشرکان سجدہ نمودند۔ پس این آیۃ نازل شد۔ وما ارسلنا من قبلک من رسول ولا نبی الا اذا تمنی القی الشیطان فی امنیتہ الایۃ۔ انتہٰی (ارشاد الباری شرح صحیح البخاری۔ مطبوعہ مصر ۱۳۰۴ھ جزء سابع صفحہ ۲۳۲) درین مقام امور ذیل قابل غور است۔

اول۔ تسلط شیطان وغیرہ کہ ازین حدیث ظاہر میگردد خلاف آیات قرآنی است چنانکہ در اول این جواب گفتہ آمد۔ پس چنین مرسل اگرچہ بمرسل دیگر ہم تقویت یابد حجت را نشاید علامہ دمیری میگوید۔ وقد قامت الحجۃ واجتمعت الامۃ علی عصمتہ صلعم و نزاھتہ عن مثل ھذا ولم یجعل اللہ للشیطان علیہ ولا علی احد من الانبیاء سبیلا یعنی البتہ حجت قائم است وامت اجماع نمودہ است بر عصمت آنحضرت صلعم و نزاہت او از مثل این۔ واللہ تعالیٰ شیطان را نہ بر آنحضرتؐ نہ بر ہیچ یکے از انبیا راہی دادہ انتہٰی (حیوۃ الحیوان مطبوعہ مصر ۱۳۱۱ھ۔ جزء ثانی۔ صفحہ ۱۵۰)

دوم امام رازی رحمۃ اللہ علیہ میفرماید۔ فقد روی البخاری فی صحیحہ ان النبی علیہ الصلوۃ والسلام قرأ سورۃ والنجم وسجد فیہا المسلمون والمشرکون والانس والجن ولیس فیہ حدیث الغرانیق وروی ھذا الحدیث من طرق کثیرۃ ولیس فیہا البتۃ حدیث الغرانیق۔ ترجمہ۔ ہر آئنہ امام بخاری در صحیح خود روایت کردہ کہ نبی علیہ الصلوۃ والسلام سورہ نجم خواند و دران مسلمانان و مشرکان و انس و جن سجدہ نمودند۔ و دران کتاب حدیث غرانیق نیست۔ و این حدیث بطریقہائے بسیار مروی است مگر حدیث غرانیق قطعاً در آنہا نیست انتہٰی (مفاتیح الغیب المشتہر بالتفسیر الکبیر مطبوعہ مصر ۱۳۰۸ھ۔ جزء سادس۔ صفحہ ۱۹۳)

سوم بر تقدیر تسلیم لازم مے آید کہ معاذ اللہ جناب سرور کائنات صلعم مدح را از ذم

ندانست زیرا کہ اوّل بآیہ افرایتم الخ مذمت بتان نمود - بعد ازان بکلمات تلک الغرانیق الخ مدح آنہا نمود و باز بآیات اَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْاُنْثٰى ۝ تِلْكَ اِذًا قِسْمَةٌ ضِيْزٰى ۝ اِنْ هِيَ اِلَّآ اَسْمَآءٌ سَمَّيْتُمُوْهَآ اَنْتُمْ وَاٰبَآؤُكُمْ مَّآ اَنْزَلَ اللّٰهُ بِهَا مِنْ سُلْطٰنٍ ۝ مذمت آنہا نمود و این مدح و ذم در یک مقام بوقوع آمد - علامہ قسطلانی حاصل معنے این آیات قرآنی چنین نوشتہ - قد ادخل همزة الانكار على الاستخبار بعد الفاء في قوله في السورة افرأيتم المستدعية لانكار فعل الشرك والمعنى اتجعلون هولاء اى اللات والعزى و مناة شركاء فاخبرونى باسماء هولاء ان كانت الهة وما هى الا اسماء سميتموها بمجرد متابعة الهوى لا عن حجة انزل الله بها - یعنی البتہ داخل کردہ شدہ ہمزہ انکار بر جملہ خبریہ کہ بعد فا است در قول افرأیتم درین سورہ و این ہمزہ مقتضئ انکار فعل شرک است - و معنے این است آیا مے پندارید آنہا را یعنی لات و عزے و منات را شریک خدا - پس خبر دہید مرا از نامہای آنہا اگر معبود ہستند - و نیستند آنہا بجز نامے چند کہ مقرر کردہ اید آنہا را بمجرد متابعت آرزوے نفسانی بغیر دلیلے کہ اللہ تعالے بر آنہا فرستادہ باشد انتہے -

(قسطلانی - جزء ثانی - صفحہ ۱۷۲)

چہارم روی عن محمد بن اسحاق بن خزیمة انه سئل عن هذه القصة فقال هذا من وضع الزنادقة وصنف فيه كتابا - ترجمہ - از محمد بن اسحاق بن خزیمہ روایت کردہ شدہ کہ او را ازین قصہ پرسیدند - پس جواب داد این قصہ از موضوعات زندیقان است - و درین باب کتابے تصنیف کردہ انتہے

(کبیر - جزء سادس - صفحہ ۱۹۳)

پنجم قال الامام ابوبكر احمد بن الحسين البيهقى هذه القصة غير ثابتة من جهة النقل ثم اخذ يتكلم فى ان رواة هذه القصة مطعون فيهم - ترجمہ - امام ابوبکر احمد بن حسین بیہقی گفتہ کہ این قصہ از روے نقل ثابت نیست

پس تر درین مضمون کلام آغاز میکند که راویان این قصه مطعون هستند۔ انتہے (کبیر۔ جزء سادس۔ صفحه ۱۹۴)

ششم قاضی عیاض رحمه الله در ذکر این حدیث موضوع مے نویسد۔ فیکفیك ان هذا الحدیث لم یخرجه احد من اهل الصحة ولا رواه ثقة بسند سلیم متصل و انما اولع به وبمثله المفسرون والمورخون المولعون بکل غریب المتلقفون من الصحف کل صحیح وسقیم وصدق القاضی بکر بن العلاء المالکی حیث قال لقد بلی الناس ببعض اهل الاهواء والتفسیر وتعلق بذلك الملحدون مع ضعف نقلته واضطراب روایاته وانقطاع اسناده و اختلاف کلماته فقائل یقول انه فی الصلوٰة واخر یقول قالها فی نادی قومه حین نزلت علیه السورة واخر یقول قالها وقد اصابته سنة و اخر یقول بل حدث نفسه فسها واخر یقول ان الشیطان قالها علی لسان وان النبی صلی الله علیه وسلم لما عرضها علی جبریل علیه السلام قال ما هکذا اقرأتك واخر یقول بل اعلمهم الشیطان ان النبی صلعم قرأها فلما بلغ النبی علیه الصلوٰة والسلام ذالك قال والله ما هکذا نزلت الی غیر ذلك من اختلاف الرواة ومن حکیت عنه هذه الحکایة من المفسرین والتابعین لم یسندها احد منهم ولا رفعها الی صاحب واکثر الطرق عنهم فیها واهیة ضعیفة۔ ترجمه۔ پس کفایت میکند که این را کسے از اہل صحت اخراج نکرده ونه شخصے معتمد این را بسند سلیم متصل روایت کرده وجز این نیست که حریص این (حدیث) ومثل این آن مفسرین ومورخین گشته که حریص ہر امر نادر اند واز کتب ہر امر قوی وضعیف را زود فرا میگیرند۔ وقاضی بکر بن علاء مالکی راست گفت زیرا که فرمود البته مردمان بواسطه بعضے اہل ہوا وتفسیر در زحمت افتاده وملحدین بدان استمساک نموده باوجود ضعف ناقلین آن واضطراب روایات آن وانقطاع اسناد آن واختلاف

کلمات آن - یکے میگوید کہ این (واقعہ) در نماز بود و دیگرے میگوید کہ (آنحضرتؐ) این (کلام) را در مجلس قوم خود گفتہ وقتیکہ این سورہ بر و نازل شد و دیگرے میگوید کہ گفت این کلمات را در حالیکہ او را غنودگی رسیدہ بود و دیگرے میگوید بلکہ سخن گفت با نفس خود پس فراموش کرد و دیگرے میگوید کہ شیطان این کلمات را بر زبان آنحضرتؐ راند و چون نبی صلعم آنہا را بر جبریلؑ پیش کرد - جبریل فرمود چنان خوانانیدم ترا و دیگرے میگوید بلکہ شیطان مردم را آگاہی داد کہ نبی صلعم این (کلمات) را خواند پس چون این خبر بہ نبی علیہ الصلوٰۃ والسلام رسید فرمود بخدا انچنان نازل گشت وغیر ذٰلک از اختلاف راویان -
دمفسرین دتابعین کہ این حکایت را بیان کردہ اند ہیچ یکے از ایشان این را نہ لبسوئے صاحب اسناد کردہ و نہ رفع کردہ - واکثر طریقہائے ایشان درین حکایت سست وضعیف است انتہے - (الشفا بتعریف حقوق المصطفٰے مطبوعہ استنبول - جزو ثانی - صفحہ ۱۱۷)

ھفتم کرمانی شارح بخاری این قصہ را باطل مے داند و میگوید - وما قیل ان ذالک بسبب القاء الشیطان فے اثناء قرأۃ رسول اللہ صلعم لا صحۃ لہ عقلاً و لا نقلاً - ترجمہ - وآنچہ گفتہ شد کہ سجدہ کفار بسبب القاء شیطان بود در میان قرأت رسول اللہ صلعم - این قول نہ از روئے عقل صحیح است و نہ از روئے نقل - انتہے (فتح الباری شرح صحیح البخاری للعسقلانی مطبوعہ مصر ۱۳۰۱ھ جزء ثامن - صفحہ ۴۷۲)

ھشتم علامہ طیبی میگوید - واما ما یروی انہم سجدوا لما مدح النبی اباطیلھم فقول باطل من مخترعات الزناد قۃ - ترجمہ - ولیکن آنچہ روایت کردہ میشود کہ کفار سجدہ نمودند بسبب آنکہ نبی صلعم معبودان باطل ایشانرا مدح کرد این قول باطل است از اختراعات زندیقان - انتہے (مرقات المفاتیح شرح مشکوٰۃ المصابیح لعلی القاری مطبوعہ مصر ۱۳۰۹ھ - جزء ثانی - صفحہ ۵۲)

نہم قال ابن العربی ذکر الطبری فے ذالک روایات کثیرۃ باطلۃ لا اصل لہا - ترجمہ - ابن عربی گفتہ کہ طبری درین قصہ روایات کثیرہ باطلہ ذکر

کردہ کہ اصلے ندارند۔ انتہے (عینی۔ جزء تاسع۔ صفحہ ۴۴)
دھم وذکر الشیخ ابو منصور الماتریدی فی کتاب حصص الاتقیاء
الصواب ان قولہ تلک الغرانیق العلے من جملۃ ایحاء الشیطان الی اولیائہ
من الزناد قۃ حتی یلقوا بین الضعفاء وار قاء الدین لیرتابوا فی صحۃ
الدین وحضرۃ الرسالۃ بریئۃ من مثل ھذہ الروایۃ۔ ترجمہ۔ شیخ ابو منصور
ماتریدی در کتاب حصص الاتقیاء ذکر کردہ کہ صواب آنست کہ قول او تلک الغرانیق
العلے از قبیل وحی شیطان است بجانب دوستان خود از زندیقان تا آنکہ بیند ازند
میان ضعیفان وسست مذہبان تا شک کنند در صحتِ دین خود۔ وجناب رسالتمآب
صلعم ازچنین روایت بری است۔ انتہے (روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم
والسبع المثانی للسید محمود الالوسی البغدادی۔ مطبوعہ مصر ۱۳۰۱ھ۔ جزء خامس صفحہ ۵۳)
یازدھم صاحب مجمع البحار میگوید۔ وما قیل کان ذالک لسبب ما القی الشیطان
فی اثناء قرأتہ صلے اللہ علیہ وسلم تلک الغرانیق العلے الخ فلا یصح عقلا ولا
نقلا کیف وقد انکر طمہزۃ الانکار شرکھم فی افرأیتم اللات ای اخبروا
باسماء ھؤلاء الذین یجعلونھم شرکاءھم وما ھی الا اسماء سمّیتموھا
بمجرد الھوے لاعن حجۃ۔ ترجمہ۔ وآنچہ گفتہ شدہ کہ سجود کفار بدین سبب بود
کہ شیطان در اثناء قرأت آنحضرت صلعم کلمات تلک الغرانیق الخ انداخت این قول
نہ عقلاً صحیح است ونہ نقلاً چگونہ (صحیح میتواند شد) وحال آنکہ شرک شان بہمزۂ انکار
در افرأیتم اللات ناپسند داشتہ آمد یعنی مرا خبر دہید از نامہاے آنانکہ ایشان را
شریک مے خوانند ونیستند آنہا بجز نامہاے کہ شما آنہا را مقرر کردہ اید نہ از حجت
بلکہ بمجرد متابعت خواہش نفس۔ انتہے (مجمع البحار للشیخ محمد طاہر۔ مطبوعہ نولکشور
لکھنؤ ۱۳۱۴ھ۔ جلد دوم۔ صفحہ ۹۶)
دوازدھم امام رازی در بارہ این کلمات مینویسد۔ کان صد یقنا الملاک

الملک سام بن محمد رحمہ اللہ وکان افضل من لقیتہ من ارباب السلطنۃ یقول ھذا الکلام بعد الدلائل القویۃ القاھرۃ باطل من وجہین اخرین (الاول) ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال من رانی فی المنام فقد رانی فان الشیطان لایتمثل بصورتی فاذا لم یقدر الشیطان علی ان یتمثل فی المنام بصورۃ الرسول فکیف قدر علی التشبیہ بجبریل حال اشتغال تبلیغ وحی اللہ تعالی (والثانی) ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال ما سلک عمر فجا الا وسلک الشیطان فجا اخر فاذا لم یقدر الشیطان ان یحضر مع عمر فی فج واحد فکیف یقدر علی ان یحضر مع جبریل فی موقف تبلیغ وحی اللہ تعالی- ترجمہ- دوست ما ملک سام بن محمد رحمہ اللہ کہ افضل سلاطینے بود کہ من ایشاں را دیدہ ام میگفت- این کلام بعد دلائل قویہ از دو وجہ دیگر باطل است (اول) آنکہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم فرمود کسیکہ مرا در خواب دید پس بتحقیق مرا دیدہ زیرا کہ شیطان قادر نیست بر اینکہ نماید خود را در صورت رسول- پس چگونہ قادر گشت بر تمثل بجبریل در حالیکہ او بہ تبلیغ وحی الٰہی مشغول بود (دوم) آنکہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم فرمود- نرفت عمر رضہ راہے را مگر حال آنکہ رفت وگرفت شیطان راہے دیگر را- پس ہرگاہ شیطان نتواند کہ با عمر رضہ در یک راہ حاضر شود- چگونہ بتواند کہ با جبریل در موقف تبلیغ وحی الٰہی (یکجا) حاضر شود انتہے (تفسیر کبیر- جزء سابع- صفحہ ۹۰۴)

سیزدھم مولانا شاہ ولی اللہ صاحب محدث دہلوی در بارۂ این قصہ نوشتہ- لکن لا اصل لھذہ القصۃ عند المحدثین بل الحق ان ھذہ الکلمات ما جرت علی لسانہ علیہ السلام والقصہ موضوعۃ کما قال الذھبی وغیرہ من المحدثین- ترجمہ- لکن این قصہ را نزد محدثین اصلے نیست بلکہ حق اینست کہ این کلمات بر زبان پیغمبر جاری نشدہ واین قصہ موضوع است چنانکہ ذہبی وغیرہ از محدثین گفتہ اند انتہے (شرح تراجم ابواب صحیح البخاری لمولانا شاہ ولی اللہ رہ- مطبوعہ دائرۃ المعارف حیدرآباد دکن ۱۳۲۳ھ صفحہ ۴۲)

چہاردھم شیخ عبد الحق دہلوی تحت حدیث سجدہ سورہ نجم چنین آوردہ - و درینجا قصہ است از وضع زنادقہ و مفتریات ایشان خذلہم اللہ کہ بعضے از ارباب سیر و تواریخ کہ مولع اند بذکر غرائب و اعاجیب آوردہ اند و علمائے محدثین حکم بوضع آن کردہ و ابطال آن نمودہ اند و آن این است کہ آن حضرت در نزد ذکر اسمائے لات و عزےٰ و منات مدح ایشان کرد و گفت شعر

تلک الغرانیق العلےٰ وان شفاعتھن لترتجےٰ

یا بسہو بر زبان آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم رفت یا شیطان بآواز بلند مشابہ صوت شریف آن را از پیش خود خواندہ مشرکان را شنوانید و سجدۂ مشرکان ازین جہت بود کہ گفتند اکنون محمد مدح آلہہ ما کرد و ما را با وے نزاعے نماند ما میدانیم کہ خالق محیی ممیت علیم قدیم رزاق یکے است اینہا شفعائے ما اند و محمد خود اثبات شفاعت برائے ایشان کرد و این قصہ عقلاً و نقلاً بوجوہ باطل و موضوع است - انتہے (اشعۃ اللمعات ترجمہ فارسی مشکوۃ مطبوعہ نولکشور ۱۳۱۱ھ جلد اول - صفحہ ۴۷۷)

پانزدھم اگر چنین قصہ بوقوع آمدے - مخالفان نبی صلعم از یہود و نصارے و کفار قریش چہا کردندے - مگر چیزے ازین نوع بما نرسیدہ -

شانزدھم مجاھد والکلبی فسر الغرانیق العلے بانہا الملئکۃ .... و رجاء الشفاعۃ من الملئکۃ صحیح - ترجمہ - مجاہد و کلبی غرانیق علے را بملائک تفسیر کردہ اند .... و امید شفاعت از فرشتگان درست است - انتہے (حیوۃ الحیوان - جزء ثانی - صفحہ ۱۵۰)

از امور مذکورہ بالا ظاہر است کہ این قصہ موضوع است خلاف کتاب و سنت و اجماع - پس با این ہمہ اگر قول مورخے درین باب پیش کردہ شود اعتماد را نشاید - اگر اصلیت این قصہ بحسب ظاہر ہم تسلیم کردہ شود - این امر باعث ارتفاع اعتماد از احکام شریعت

ف علامہ ابن حجر کہ مائل باصلیت این قصہ است میگوید کہ حمل این حدیث بر ظاہر جائز نیست - و قولے کہ آنرا احسن تاویل مے پندارد ہمان است (فتح الباری جزء ثامن - صفحہ ۳۳۳) کہ بیضاوی آنرا بہ قیل یاد کردہ و تردید آن نمودہ چنانچہ آن قیل و تردید آن در ضمن جواب قول آئندہ منقول است پس تسلیم قول ابن حجر ہم مخالفین را سود ے نے بخشد فضلاً عن تردیدہ - فافہم ۱۲

نمیتواند شد زیراکہ تقریر نبی بر سہو و نسیان مستلزم رفع اعتماد است نہ مجرد سہو و نسیان کہ اللہ تعا
فی الفور بذریعہ وحی بر آن آگاہ سازد۔ فتامل

چنین اعتراض از جانب معتقدین تثلیث حیرت انگیز است زیراکہ علاوہ تثلیث در بائبل امور عجیبہ یافتہ میشود چنانچہ حضرت ہارونؑ بدرخواست بنی اسرائیل گوسالہ برائے عبادت ساخت (اوّل سلاطین - باب ۱۱ - آیہ ۷ و ۸) و حضرت سلیمانؑ بزمان پیری بت پرستی نمود (اول سلاطین باب ۱۱ آیہ ۵ تا ۸) و در شومرون چہار صد نبی باغوائے روح بہ اخاب شاہ اسرائیل دروغ گفتند کہ شاہ مذکور بہ راموث گلعاد ظفر یاب گردد و آنرا بدست آرد (دوم تواریخ باب ۱۸) و پولوس رسول گفت کہ با بے شرعان چون بے شرع شدم (نامہ اول باہل قرنتس - باب ۹ - آیہ ۲۱) و چیزہائے دیگر ازین نوع در اوراق آتیہ بیاید انشاء اللہ تعالے۔

قولہ و آنچہ یحیے و جلال الدین و بیضاوی نوشتہ اند در تفسیر سورہ حج (یعنی سورہ ۲۲ آیہ ۵۱ وَمَا اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَّسُوْلٍ وَّلَا نَبِيٍّ الآیۃ) آنرا ثابت مے گرداند۔ صفحہ ۱۸

اقول۔ آنچہ درین باب ذکر کردیم در برابر آن قول یک دو مفسر ہیچ وقعت ندارد۔ علامہ بیضاوی تردید این قصہ نمودہ نہ تائید چنانکہ مصنّف فہمیدہ۔ علامہ مذکور بعد ذکر قول مختار اقوال ضعیفہ را بلفظ قیل مے آورد و یکے از آنہا این است۔ وقیل تمنی بمعنی قرأ لقولہ

تمنی کتاب اللہ اول لیلہ   تمنی داود الزبور علے رسل

فامنیتہ قرائتہ والقاء الشیطان فیہا ان تکلم بذالك رافعا صوتہ بحیث ظن السامعون انہ من قرأۃ النبی صلعم وقد رد بانہ ایضا مخل بالوثوق علی القرآن

ترجمہ۔ و گفتہ شدہ کہ تمنے بمعنے قرأ (خواند) است چنانکہ در قول شاعر (حسانؓ)

تمنی[1] کتاب اللہ اول لیلہ   تمنی داود الزبور علے رسل

پس امنیہ بمعنے قرأت او ہست و القاء شیطان در قرأت اینست کہ شیطان این کلمات را گفت آواز خود را بلند کنان بمثابہ کہ سامعین را گمان شد کہ این کلمات از قرات نبی صلعم است۔ و این قول مردود است زیراکہ این ہم مخل اعتماد بر قرآن است۔ انتہے (انوار التنزیل

[1] حضرت عثمانؓ در اول شب قتل، خود کتاب الٰہی را باہستگی و نرمی خواند چنانکہ حضرت داؤدؑ زبور را ۱۲

للقاضی البیضاوی - مطبوعہ احمدی دہلی ۱۲۶۸ھ - جلد ثانی - صفحہ ۵۵) علاوہ بیضاوی
دیگر مفسرین جلیل القدر بدلائل قویہ تردید این قصہ نمودہ اند - چنانچہ امام رازی (کبیر - جزء
سادس - صفحہ ۱۹۳) وخازن (لباب التاویل فی معانی التنزیل - مطبوعہ مصر ۱۳۱۷ھ - جزء ثالث
صفحہ ۲۹۴) ونسفی (مدارک التنزیل وحقائق التاویل برحاشیہ تفسیر خازن - جزء ثالث - صفحہ ۱۹۳)
وخطیب (السراج المنیر - مطبوعہ مصر - جزء ثانی - صفحہ ۵۸۴) وآلوسی (روح المعانی - جزء خامس
صفحہ ۵۲۴) وابو السعود (برحاشیہ کبیر - جزء سابع - صفحہ ۱۳۵) وغیرہم ہمہ تصریحات بموضوعیت
این حکایت نمودہ اند ہر کہ خواہد مطالعہ نماید

قولہ ازین امر (مَا مِنْ شَفِیْعٍ اِلَّا مِنْ بَعْدِ اِذْنِهٖ الاٰیۃ) ثابت است کہ اہل عرب در ایام
جاہلیت خدائے متعال را بشفاعت عزے ومنات ولات عبادت مے نمودند (چنانکہ الحال
مسلمانان بشفاعت اولیائے او تعالے آمرزش گناہان خود را درخواست میکنند وازان سبب
قرآن آنہا را مشرکین نامیدہ است) صفحہ ۲۳

اقول - در قرآن ہیچ جا نیامدہ کہ اگر مسلمانے بتوسل اولیا برائے آمرزش گناہان خود بارگاہ الٰہی
درخواست کند او مشرک است بلکہ چنین دعا امریست مستحسن وچیزے مخل توحید الٰہی درآن
نیست - البتہ اگر کسے عبادت پیغمبران یا اولیا یا بتان کند بے شبہ مشرک است چنانکہ
نصارے میکردند ومسیحیان ہنوز میکنند - اِتَّخَذُوْٓا اَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ اَرْبَابًا مِّنْ
دُوْنِ اللّٰهِ وَالْمَسِيْحَ ابْنَ مَرْيَمَ ۚ وَمَآ اُمِرُوْٓا اِلَّا لِيَعْبُدُوْٓا اِلٰهًا وَّاحِدًا ۚ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ ۭ
سُبْحٰنَهٗ عَمَّا يُشْرِكُوْنَ ۝ (سورۃ توبہ - رکوع ۵) وجارج سیل در بیان حالت نصارے جاہلیت
مے نویسد کہ عبادت اولیا وبتان بالخصوص در آنزمان بچنین غایت زبون رسیدہ کہ ہم
از انچہ اکنون میان مسیحیان کلیسائے رومی معمول است سبقت ربودہ - انتہے (ترجمہ انگریزی
قرآن از جارج سیل - مطبوعہ لندن - دیباچہ - صفحہ ۲۶)

قولہ اہل عرب عبادت خدائے تعالے را تا بایام حضرت محمد نگاہداشتہ مقر وحدانیت ذات

لہ خدا گرفتند دانشمندان وزاہدان خود را بجز الٰہ وخدا گرفتند مسیح پسر مریم را ونہ فرمودہ شدند مگر آنکہ عبادت کنند
یک خدا نیست معبود بجز وے پاک است وے ازانکہ شریک مقرر مے کنند ۱۲

اقدس الٰہی بودند۔ صفحہ ۲۳
اقول۔ بجائے عبادت خدائے واحد عموماً پرستش بتان ومعبودان باطل مینمودند کہ آنہا را مانند خدا عالم الغیب میپنداشتند۔ ازین بود کہ ایشان در حق آنحضرت صلعم گفتند اَجَعَلَ الْاٰلِهَةَ اِلٰهًا وَّاحِدًا اِنَّ هٰذَا لَشَیْءٌ عُجَابٌ (سورہ ص۔ رکوع ۱)
قولہ۔ ابن اسحٰق وابن ہشام برآنند کہ عمرو بن لحی وہذیل بن مدرکہ فقط پانزدہ طبقہ قبل از ایام حضرت محمدؐ عبادت اصنام را از مملکت شام داخل مکہ کردہ بودند۔ صفحہ ۲۵
اقول۔ عمرو بن لحی بت ہبل را از ارض بلقاء بعرب آورد (سیرت الرسول جزاول صفحہ ۱۵) مگر نسبت این امر بہ ہذیل بن مدرکہ بروایت ابن اسحٰق وابن ہشام غلط است
قولہ۔ بہرحال ہیچ شخص حاجت بالہام ووحی نداشت تا ناشایستگی وبطلان آن رسم قبیح را بفہمد صفحہ ۲۵
اقول۔ جواب عنقریب آید انشاء اللہ تعالی
قولہ۔ اما عادت بوسیدن حجر الاسود کہ بت پرستانِ قدیم آنرا بدالنظور عبادت میکردند۔ چونکہ آنرا یکے از سنگہائے بہشت مے انگاشتند۔ آن عادت نزد اہل عرب چنان پسند آمدہ بود کہ حضرت محمدؐ نتوانست ایشانرا از ان رسم ممانعت نماید واز انجہت است کہ حاجیان تا بحال آن سنگ را مے بوسند۔ صفحہ ۲۵
اقول۔ مسلمانان بجز ذات واجب الوجوب کسے را عبادت[1] نمایند۔ مگر حیف کہ مصنف معنے لفظ عبادت نمے داند۔ آیا اہل اسلام حجر اسود را خدا مے پندارند۔ اگر کسے انجیل را بدین خیال کہ کلام رب علام است تعظیماً بوسہ دہد آیا او عبادت انجیل نمود۔ حاشا وکلا۔ مسیحیان چنین اعتراض نہ فقط بر شریعت محمدیہ علی صاحبہا الصلوٰۃ والسلام میکنند بلکہ در حق شریعت موسوی ہمچنین میگویند ہونتسکئے[2] می نویسد۔ احکام موسی بسیار ناشایستہ بود“ اگر کسے غلام خود را زند و در زیر دست او بمیرد۔ او سزا دادہ شود۔ لیکن اگر یک دو روز زندہ ماند۔ او سزا دادہ نشود زیرا کہ غلام

[1] آیا گردانید خدایان متعدد را یک خدا ہر آینہ این چیز یست عجیب ۱۲
[2] خروج۔ باب ۲۱۔ آیہ ۲۰

بال اوست" چه قوم که دران قانونِ ملکی از قانونِ قدرت تخالف ورزد! انتهے (مونٹسکیے کتاب پانزدہم - باب ہفتدہم - صفحہ ۳۱۲) ہمین مصنف درجاے دیگر مے گوید - روز سبت برائے یہود مامور بود - لیکن حفاظت خود نه نمودن حماقت آن قوم بود زیرا که دشمنان شان این روز را برائے حمله گزیدند انتہے (کتاب بست و پنجم - باب ہفتم - صفحہ ۲۶۴) و بموضع دیگر چنین رقمطراز است - تندی مزاج ایشان (یہود) بعض وقت موسےؑ را مجبور ساخت که در احکام خود از قانون قدرت انحراف ورزد انتہے (فہرست مضامین مجموعه تصانیف مونٹسکیے - صفحه ۷۲۲)

قوله حاصل کلام این که منبوع اول دین اسلام آن عادات و رسوم و عقائد مذہبی بوده است که در ایام حضرت محمدؐ میان طوائف عرب و خصوصاً میان قریش معمول و متداول مے بود - و در رد این کلام معترضین نویسنده این اوراق نمیدانند که اہل اسلام چه جواب میتوانند بدہند جز اینکه بگویند که ہمه این رسوم و عادات اولاً بالہام ربانی بر حضرت ابراہیمؑ مکشوف شده بود حضرت محمدؐ مامور گشت تا بار دیگر ایشان را حکم کند که آنہا را محکم نگاه دارند - صفحه ۲۵

اقول دین ابراہیمی بجز چند رسوم که قطع نظر از ارشاد انبیا علیہم السلام عقل سلیم از انکار آن ابا مینماید کلیةً معدوم گشته بود - بجاے توحید الٰہی بالعموم شرک و بت پرستی بود - معبودان باطل را مانند ذات واجب الوجود قادر مطلق مے پنداشتند و عنان نفع و ضر بدست آنہا تصور میکردند - بعضے عبادت ملئکه مے نمودند - و بعضے مائل بصابئیت بودند و پرستش ستارگان مینمودند و بعضے دیگر قائل به تشبیه گشته بر ذات خداے را اثبات صفات بشریه مینمودند و میگفتند که ملائک دختران خدا ہستند - شرک و تشبیه چه بلکه بعض را از وجود خدا ہم انکار بود - از حشر اجساد و روز قیامت انکار - شرب و رونا در قتل و قتال و غصب و قمار بازی و زنا و خمر و خمار - نه ایشان را از احکام الٰہی اطلاع بود و نه ذریعه اطلاع داشتند - شریعت ابراہیمی اگر بود کجا بود - و اطلاع بر آن چگونه ممکن بود - حالت نصاریٰ و یہود ہم دگرگون بود - ہر دو باہم اختلاف مے داشتند و یکے دیگر را باطل پرست میگفت - در کتب ایشان تحریف بوقوع آمده بود - یہود خدا را مغلولة الیدی مے پنداشتند و حضرت عزیر را پسر خداے میخواندند و بعض وقت خود را فرزندان و دوستان خدا میگفتند - نصاریٰ بجائے خداے واحد معتقد سه خدا بودند و بنا بر اعتقاد کفاره خود را از احکام شریعت

مستغنی می پنداشتند. علاوه برینهمه میان هر یک از یهود و نصارےٰ فرق کثیره بودند که آراء و اعتقادات عجیب داشتند. القصه اصول دین شان مبدّل و کتب شان محرّف بود. تصحیح و تردید عقائد اهل کتاب و رفع اختلافات چگونه ممکن بود. پس حالت روحانی عرب بلکه همه[1] دنیا مقتضی این امر بود که بر حسب عادت الٰهی یکے از بندگان خدا مجدّد و مبعوث به شریعت کامله عزّ اگردد چنانچه جناب خاتم الانبیا امین خدا شفیع المذنبین و رحمة للعٰلمین سید ولد آدم صلی اللّٰه علیه و آله و سلم بوجود انور جهان را منور ساخت. ولله الحمد علی ذالک

پامر صاحب بدیباچه ترجمه قرآن چنین مینویسد —— لهذا اگر بدان معیار که برائے مذاهب دیگر استعمال مینمائیم دین محمدی را آزمایش کنیم. این دین چیزے حیرت انگیز جدید و اصلی ثابت میشود. زیرا که دین مذکور بار اول پیش هموطنان او تصور عالی وحدانیت الٰهی مے نهد که بقول آنحضرت دین پدر شان ابراهیم بود مگر بت پرستی شان از قرنها آنرا تیره ساخته بود انتهی (ترجمه قرآن بزبان انگریزی مطبوعه اکسفورڈ سنه ۱۸۸۰ء - دیباچه صفحه ۴۵)

قوله اما در کتاب مقدس ذکر مکه و کعبه و طواف و حجر الاسود و احرام یافت نمیشود شکے نیست که آن رسوم که بآن چیزها متعلق است از اختراعات بت پرستان است و بادین حضرت ابراهیم هیچ علاقه نداشته و ندارد صفحه ۲۵ و ۲۶

اقول. شریعت ابراهیمی در بائبل موجوده مذکور نیست. علاوه برین وجود بعضے رسوم در قرآن و عدم آنها در بائبل منافی وحی آنها نیست چنانکه وجود بعض امور از احوال قیامت وغیره در عهد جدید و عدم آنها در عهد عتیق منافی الهام آنها نشد پس محض برین بنا که رسوم مذکوره در بائبل یافت نمیشود حکم ببدعت آنها کردن بجز نادانی نیست.

دستور طواف میان بنی اسرائیل هم رائج بود چنانچه در زبور آمده - در پاکیزگی دستهای خود را شست و شو نمودم تا آنکه مذبح ترا اے خداوند طواف نمایم (زبور ۲۶ آیه ۶) - صیون[2] را احاطه نموده طواف نمائید و برجهایش را بشمارید. (زبور ۴۸ آیه ۱۲) و رسم حج بیت المقدس هم میان نصارےٰ معمول مانده. چون حاجی از حج باز مے آمد اطفال نصرانیان خود را بدو مسح مینمودند و جامه او را تبرکاً

[1] خارج از عرب در ایران مجوسیان بودند که معتقد دو خدا بودند خدائے خیر (یزدان) و خدائے شر (آهرمن) و در سائر ممالک از هند و چین وغیره بجز شرک و بت پرستی چیزے دیگر بنظر نمی آمد ۱۲

[2] صیون نام کوه است که بیت المقدس بران تعمیر شد ۱۲

می رسیدند چنانچه در شعر ذیل امرؤ القیس اشارت بدین معنی رفته

فادركنه ياخذن بالساق والنسا * كما شبرق الولدان ثوب المقدس

پس سگان گاو وحشی را یافتند و ساق و رگ النساء آنرا گرفتند * چنانچه طفلان جامه حاجی بیت المقدس را میدریدند

(شرح دیوان امرؤ القیس مطبوعه مصر ۱۳۰۶ھ صفحه ۱۳۲)

قوله و علاوه برین همه معترضین میگویند که آیه های چند از آیات قرآن از آن قصیده ها که قبل از بعثت حضرت محمد میان قریش منتشر شده بود اقتباس گشته است و در اثبات این قول خود بر آنند که بعضی از فقرات این ابیات ذیل که از قصائد امرؤ القیس ماخوذ است در قرآن نیز یافته میشود و همانا در آنها اشعار ذیل که از آن شاعر بیت پرست میباشد موجود است

دنت الساعة وانشق القمر	عن غزال صاد قلبي ونفر
احور قد حرت في اوصافه	ناعس الطرف بعينيه حور
مر يوم العيد في زينته	فرماني فتعاطى فعقر
بسهام من لحاظ فاتك	فتركني كهشيم المحتظر
واذا ما غاب عني ساعة	كانت الساعة ادهى وامر
كتب الحسن على وجنته	بسحيق المسك سطرا مختصر
عادة الاقمار يسري في الدجى	فرايت الليل يسري بالقمر
بالضحى والليل من طرته	فرقه ذا النور كم شيء زهر
قلت اذ شق العذار خده	دنت الساعة وانشق القمر

وله ايضاً

اقبل والعشاق من خلفه	كانهم من حدب ينسلون
وجاء يوم العيد في زينته	لمثل ذا فليعمل العاملون

و مشهور چنین است که در زمان قبل در میان فصحاء و بلغاء عرب رسم بود که هر کس شعر بلیغ و فصیح انشاء نمود بر کعبه می آویخت که سبعه معلقه بعضی از آنها است و این اشعار امرؤ القیس از آن جمله میباشد صفحه ۲۶ و ۲۷

اقول۔ این ہمہ افتراء و غلط محض است۔ اشعار مذکورہ نہ در معلقات مذکور است و نہ در ہیچ قصیدہ امرؤ القیس یافت میشود۔ اگر مسیح مترجم ینابیع الاسلام بزبان اُردو در قول مُصنّف تصرف[1] نمودہ میگوید کہ این اشعار بامرؤ القیس منسوب است و دران قصائد موجود کہ در آخر شرح معلّقات سبعہ للقاضی الامام ابی عبد اللہ الحسین مطبوعہ ایران مذکور است (ینابیع الاسلام اُردو مطبوعہ لاہور ۱۹۰۲ء صفحہ ۱۶) شرح ابو عبد اللہ زوزنی مطبوعہ مصر در ۱۳۰۴ھ پیش ما است و دران بجز شرح ہفت قصیدہ مشہور چیزے دیگر نیست مگر حیف کہ مطبوعہ ایران درین دیار دستیاب نمیشود تا دیدہ مے کہ بچہ تقریب و از روایت کدام دیگر قصائد امرؤ القیس در آخر آن کتاب مذکور گشتہ۔ بر تقدیر تسلیم ہم غایت آنست کہ این اشعار منسوب بآن شاعر است مگر ثبوت این امر یافت نمیشود۔ اہل ذوق کہ از اسالیب کلام و بلاغت شعراء جاہلی واقف اند میدانند کہ اشعار مذکورہ ہرگز از تصنیف آن شاعر بلکہ ہیچ شاعرے جاہلی نیست۔ پس قبل ازین اعتراض از مُصنّف بلکہ از دُنیائے مسیحی اثبات این امر مطلبیم کہ اشعار مذکورہ فی الواقع از تصنیف امرؤ القیس است۔

مسیحیان نادان را معلوم بادا کہ شعراء بعض وقت در ضمن اشعار خود شعر شاعرے یا کلام دیگرے مے آرند و این را در اصطلاح خود تضمین مے نامند۔ اشعار مذکورہ بلاشبہ ازین قبیل است۔ و امثلہ تضمین کلمات قرآن بسیار است چنانچہ اشعار ذیل ہم از انجملہ است۔

لو یسمعون کما سمعت حدیثہا ... خروا لعزۃ رکعا و سجودا

اذا ابصرت قلبا خلیا عن الہوی ... تقول لہ کن مغرما فیکون

لقد فضلت لیلی علی الناس مثلما ... علی الف شہر فضلت لیلۃ القدر

اذا شمت تحت الحاجبین جفونہا ... تری السحر منہا قاب قوسین او ادنی

قولہ میگویند کہ فاطمہ بنت حضرت محمدؐ روزے این آیہ اِقْتَرَبَتِ السَّاعَۃُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ را تلاوت مینمود۔ و دختر امرؤ القیس حاضر بود۔ گفت این مضمون شعر پدر من است کہ پدر تو اخذ

[1] مترجم مذکور جواب دہ این تحریف است ۱۲

کرده ومیگوید که از خدا بر من نازل شده واین حکایت میان عرب وعجم مشهور است صفحہ

اقول - این حکایت که مصنف برائے خوش کردن مسیحیان نادان اختراع نموده سراسر غلط است وہیچ اصل نه در کتابے مذکور ونه درمیان عرب وعجم مشهور - امرؤ القیس هشتاد سال قبل از ظهور نبینا صلعم بمرد - (ترجمه امرؤ القیس از روضة الادب فی طبقات شعراء العرب در اول شرح دیوان امرؤ القیس مطبوعه مصر ۱۳۰۷ھ صفحہ ۴) پس کدام دختر آن شاعر چنین عمر طویل رسید که بعد از شق القمر هم زنده بود - بعد از ثبوت این امر از جانب معترضین در امور دیگر کلام کرده آید

فصل سوم

در آزمایش ادعائے آنانیکه میگویند که بعضی از آن تعالیم وحکایاتی که هم در قرآن وهم در حدیث مندرج است از تفاسیر موهومه یهود اقتباس شده وبعضے از رسوم مذهبی اهل اسلام از طریقه صابین اخذ گشته است

قوله پس ازین بیان ظاهر وهویدا است که روزه وپنج نماز وبعضے از فرائض دیگر را که اهل اسلام معمول میدارند از صابیین قدیم گرفته اند - صفحہ ۳۱

اقول - در اوراق سابقه مذکور ساختیم که اصول مذاهب الهامیه یکے بوده است البته شرائع مختلف بوده - مثلاً ترغیب بنفس نماز وروزه از اصول جمله ادیان است وتجدید نماز بتعیین اوقات واعداد رکعات وشروط وامثال آن وتجدید صوم بوقت معیّن وشروط صحت آن وتفاصیل مفسدات آن وغیر ذلک مختص شریعت محمدیه است علی صاحبها الوف التحیة والسلام - پس از وجود نماز هفتگانه وروزه سی روز در مذهب صابیین هیچ صاحب بصیرتے نمے تواند گفت که نماز وروزه اهل اسلام ماخوذ از شریعت صابیین است

مگر مصنف نادان غافل ازین حقیقت بیہدہ خامہ فرسائی مینماید و نمیداند کہ توہم او منجر بسوئے کدام شئے میشود۔ بر مسلک او اگر معترضے گوید کہ نماز نصارے از نماز یہود یا صابیین اخذ شدہ۔ بجز سکوت او را چہ جواب خواہد بود۔

قولہ اما در بارۂ اہل یہود البتہ ہر شخص تربیت یافتہ میداند کہ ایشان در ایام حضرت محمدؐ و خصوصاً قبل از ہجرت نہایت قدرت و اقتدار را در مملکت عرب میداشتند و کثیر نیز بودند و میان طوائف قوی‌ترین یہود بنی قریظہ و بنی قینوقاع و بنی نظیر عمدۂ اقوام بودند و از ان جہت چون آخر الامر ظاہر گردید کہ ایشان مصمم برین میباشند کہ بہ نبوت و رسالت حضرت محمد اعتراف ننمایند جدالے چند مابین ایشان و مسلمانان واقع شد و مومنین با اشکال تمام قادر برین گشتند کہ ایشانرا مغلوب ساختہ بدم شمشیر بگذرانند یا از مملکت عرب برانند صفحہ ۱۳۱ و ۳۲

اقول باعث جنگ بنی قینقاع (۲سنہ ھ) و بنی نضیر (۴سنہ ھ) و بنی قریظہ (۵سنہ ھ) وغیرہم از یہود این بود کہ ایشان نخستین عہد را بشکستند و فساد بپا کردند۔ لہذا اہل اسلام برائے حفظ امن و امان و دفع فتنہ بر ایشان تاختند و بقتل و جلاوطن بپاداش رسانیدند۔ بعضے از یہود را کہ ہنوز در مدینہ و حوالی آن باقی بودند آنحضرت صلعم خطاب کردہ فرمود کہ من خواہم کہ شمارا از جزیرہ عرب بدر کنم۔ پس سیکہ مال دارد او را باید کہ آنرا بفروشد۔ یہود خیبر پس از غلبہ مسلمانان (۶سنہ ھ) از آنحضرت صلعم درخواست نمودند کہ ایشانرا بخیبر گذارد بدین شرط کہ نصف میوہ و حاصل زمین مسلمانان را دہند۔ حضرت رسالت پناہ فرمود کہ شمارا بدین معاملہ برقرار داریم مادامیکہ خواہیم۔ بنا برین یہود در خیبر بودند تا آنکہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ در زمان خلافت خود ایشانرا از مملکت عرب بدر کرد مگر ایشان را قیمت اموال شان داد (ببین مشکوۃ المصابیح باب اخراج الیہود من جزیرۃ العرب)۔ ازین بیان ہویداست کہ اہل اسلام ہرگز در جنگ یہود دست پیشدستی ننمودند و بزور شمشیر ایشان را مسلمان نگردانیدند۔ بلکہ چون مجبوراً دست بشمشیر بردند مدعا شان حفظ امن و دفع فتنہ بود و بس ـ لا اکراہ فی الدین و در صورت جلاوطن ایشان را قیمت اموال شان دادند

مصنّف کہ بر اہل اسلام اعتراض میکند شاید فراموش کردہ کہ نصاریٰ بایہود چہا کردہ اند۔ اندکے بطور خلاصہ برائے اہل انصاف درینجا ثبت میشود۔ گویند کہ قسطنطین اعظم (متوفی ۳۳۷ء) جماعتہائے یہود را مجبور ساخت کہ گوشت خوک بخورند ورنہ بقتل رسند۔ بہ سبب ہتک مسیحیان در مصر و بغاوت در فلسطین قسطنس بن قسطنطین ایشانرا بپاداش مہیب رسانید۔ و احکام اذیّت شان از سر نافذ کرد و آنانکہ زن و خادم مسیحی داشتند حکم بقتل شان داد۔ در مصر یہود بروز یکشنبہ ہتک مسیحیان نمودند ازین سلوک در خشم آمدہ نصاریٰ در مقدونیہ و دلیسیا و چالسس و شام و مصر بر ایشان تاختند و جماعتہائے کثیرہ را کشتند بالخصوص در اسکندریہ۔ در جزیرہ منورکا گروہہائے کثیرہ شان مجبور کردہ شدند کہ عیسائی گردند ورنہ در غارہا خود را پنہان سازند۔ تقریباً در سنہ پانصد و سی عیسوی شاہ جسطینین یہود را از وصیت کردن و شہادت بخلاف نصاریٰ دادن منع کرد و آنانکہ در افریقہ بودند ایشانرا از ادائے فرائض مذہبی منع نمود۔ بزودی بعد ازین جولین باشندہ کنعان دعوے مسیحیت نمود و باتفاق پیروان خود مسیحیان را مضرت بے نہایت داد۔ مگر آخر الامر بیست ہزار یہود مقتول گشتند و ہمین قدر اسیر گشتہ بغلامی فروخت شدند۔ و پس ازین ہم جماعتہائے یہود مقتول گشتند زیرا کہ ایشان در قیصریہ محرک بغاوت شدہ بودند۔ و ازین رو کہ ایشان در محاصرہ نیپلز اعانت قوم گاتہہ نمودہ بودند سپہ سالار یونانی بلیساریس نام چندین مرد و زن یہود را کشت کہ بدست آمدند در سنہ ششصد و دو عیسوی یہود بسبب قتل نصرانیان انطاکیہ بپاداش زبون رسیدند۔ بزودی بعد ازین شہنشاہ ہرقل ایشانرا از یروشلیم بدر کرد۔ در ہسپانیہ و فرانس گروہہائے یہود را مجبور ساختند کہ عیسائی گردند۔ و مجالس طلیطلہ ملوک خود را ترغیب دادند کہ یہود را بالجبر عیسائی گردانند۔ در سنہ ہفتصد عیسوی چون اریکا شاہ ہسپانیہ شکایت نمود کہ یہود ہسپانیہ و افریقہ بخلاف او اتفاق نمودہ اند مجلس طلیطلہ حکم داد کہ ہمگی ایشانرا غلام باید ساخت و اطفال ایشانرا از ایشان گرفتہ تعلیم مذہب مسیحی باید داد۔ در فرانس

قوانین متنوعہ بخلاف شان وضع کردہ شد۔ سٹلارک و دگوبرت و شاہان دیگر حکم دادند کہ
آنانکہ از اصطباغ ابا نمایند از وطن بدر کردہ شوند۔ در صدی ہشتم و نہم تباہی یہود بر
ہمین منوال بود۔ شہنشاہ لیواسورس کہ دشمن بُت پرستی بود از ایشان نفرت دلی داشت۔
در فرانس و ہسپانیہ مردم بغایت ہتک ایشان نمودند۔ در صدیٔ دہم و یازدہم و دوازدہم
تکالیفِ شان بسبب اذیتہا و افتراق لفرق مختلفہ قدرے بیشتر گشت۔ تقریباً در سنہ
ہزار و سی و نہ عیسوی در فلسطین ہمہ اکادمی ہا (دار العلوم) را بلکہ ہم مدارس شانرا برباد دادند۔
لرزہ بر تن مے افتد چون یاد آوریم کہ چہ قدر گروہہاے یہود در ہشت محاربہ صلیبی بصدی
یازدہم و دوازدہم و سیزدہم بملک جرمنی و ہنگری و ایشیاے کوچک وغیرہ از دستِ
مجاہدین نصارے کشتہ شدند و چہ قدر جماعتہاے یہود اطفال خود را کشتند کہ مبادا مجاہدین
ایشانرا عیسائی گردانند۔ گروہہاے شان بحکم شاہ فلپ در فرانس سوختہ شدند و دیگران
از وطن بدر کردہ شدند و بعضے دیگران کہ بودند مال و متاع شان ضبط کردہ شد۔ و
آنانکہ اموال خود را براے فروخت پیش کردند کسے را خریدار نیافتند۔ تقریباً در سنہ ہزار و بست
عیسوی از انگلستان بدر کردہ شدند مگر پس ازین باز آمدند و مدتے آرام گرفتند۔ لاکن بوقتِ تاج
پوشئ شاہ رچرد اول بسیارے از ایشان از دست عوام بقتل رسیدند۔ چنین تندئ عوام بقانون
منع کردہ آمد۔ مگر در لندن و دیگر مواضع (۱۱۸۹ء و ۱۱۹۰ء) خونریزی ہنوز جاری بود۔ ہمانکہ
رچرد براے جہاد جاے خود را گذاشت عوام برخاستند و گروہہاے یہود را کشتند و خواستند کہ کسے را
از ایشان در ملک زندہ نگذارند۔ تقریباً یکہزار و پانصد از ایشان داخل شہر یارک گشتند بدین خیال
کہ در آنجا بمدافعہ قیام نمایند۔ از محاصرۂ شدیدہ بتنگ آمدہ بعوض جان زر پیش کردند۔ مگر زانرو
کہ عرض شان بموقف قبول نیفتاد ایشان نخستین زن و فرزند خود را کشتند و باز بایوان خود
رفتہ آنرا آتش زدند و خود را در آن سوختند۔ در صدی سیزدہم و چہاردہم نیز حالت شان
یکسر بہتر نگشت۔ مجاہدین نصارے در مصر و شام و کنعان ہنوز ایشانرا اذیت میدادند
و قتل مینمودند تا آنکہ خود ازین مواضع بدر کردہ شدند۔ در ہسپانیہ فرو نشند ایشانرا تندی

اذیت داد- تقریباً در سنه یکهزار و دو صد و شصت عیسوی عوام صوبهٔ ارگان الیشانرا
اذیت شدید دادند- هنری سوم حاکم کاسٹیل و پسرش جان الیشانرا اذیت دادند- و در
عهد جان مذکور انبوهے از ایشان بقتل رسید- تقریباً در سنه یکهزار و سه صد و چهل و نه عیسوی
قتل مهیب شان در طلیطله بسیارے را از ایشان بر خودکشی یا تبدیل مذهب مجبور ساخت- در
سنه یکهزار و دو صد و پنجاه و سه عیسوی بعد از قتل شدید وحشیانه ایشانرا از فرانس بدر کردند
و در سنه هزار و دو صد و هفتاد و پنج باز بخواندند مگر در سنه هزار و سه صد عیسوی شاه فلپ
ایشانرا از مملکت خویش براند که باموال شان غنی گردد- در سنه هزار و سه صد و دوازده بعوض
زر کثیر اجازت بازگشت یافتند مگر در سنه هزار و سه صد و بست و هزار و سه صد و سی مجاهدین
شبانان ایشانرا هر جا که یافتند بقتل آوردند- علاوه ازین پانزده هزار بجائے دیگر بقتل رسیدند
و سه هزار و سه صد و پنجاه و هشت را از ایشان دوباره از فرانس براندند- و از انوقت اقل قلیل
شان در انملک باز آمده اند- بعد ازانکه از شاه و رعیت بتکرار اذیت کشیدند و شش بار بهانه
موضوع بدر گرده شدند شاه ادورد اول یک لک و شانزده هزار یهود را در سنه هزار
و دو صد و نود و یک دوباره از انگلستان خارج کرد و اجازت داد که مال و متاع خود را بفرانس
برند مگر در مملکت خویش هر چه یافت ضبط کرد تا آنکه بسیارے از ایشان بفاقه مردند- در جرمنی
هم نصارے یهود را بپاداش زبون رسانیدند- در اطالیه یهود بغایت آرام بودند- مگر در
نیپلز قدرے اذیت کشیدند- پاپائے رومی جان بست و دوم بدین بهانه که ایشان اهانت صلیب
نموده اند حکم بجلاوطن شان داد- مگر بعوض یکصد هزار فلورن[1] حکم مذکور را منسوخ ساخت- در صدی
پانزدهم و شانزدهم و هفدهم حالت یهود همچنین خراب بود- در پرتگال و هسپانیه یهود اذیت
زبون کشیدند- در سنه هزار و چهار صد و بست ونسنٹ دو صد هزار یهود را نیم پیرو پاپائے
رومی ساخت- در سنه هزار و چهار صد و نود و دو عیسوی شش یا هشت صد یهود را از ملک
هسپانیه بدر کردند- در سنه هزار و چهار صد و سیزده عیسوی شانزده هزار یهود در نیپلز
بالجبر تابع عقیده پاپائے رومی گشتند- تقریباً در سنه هزار و چهار صد و هفتاد و دو در علاقه

[1] نام سکهٔ قیمتی دو شلنگ ۱۲

ونیس یہود را از بیرحمی قتل کردند- در جرمنی ایشان اذیت بسیار کشیدند- و در سیکسنی و دیگر مواضع زیر بار با ثرها گشته اند- از بوہیمیا و بویریا و کوبون داد گ برگ و وائنا ایشانرا بدر کردہ و در موریویا ایشانرا بقتل زبون رسانیده اند- و در بون و بامبرگ متاع شانرا بغارت بردہ اند (ملخص از لغت بائبل- لفظ عبرانی) وحالت شان در صدی سیزدہم و نوزدہم محتاج بیان نیست"

ھذا او لاتکن من الغافلین

قولہ۔ اگرچہ یہودیان بعلم مشہور نبودند اما البتہ کتب انبیا خود مثل تورات حضرت موسیٰ و زبور حضرت داود وغیرہ را باوقت تمام محفوظ میداشتند و ازان سبب ایشان (و نیز نصارے) در قرآن بلقب اہل کتاب مذکور گشته اند- صفحہ ۳۲

اقول- تسمیہ یہود (و نیز نصارے) بہ اہل کتاب نہ ازینجہت است کہ ایشان صحف انبیا را تا زمان خاتم المرسلین صلعم بحالت اصلی محفوظ میداشتند- بلکہ ازین وجہ کہ ایشان را کتاب الٰہی عنایت شدہ بود و بس- اگرچہ شک نیست کہ حفاظت آن کتاب بذمہ ایشان بود (استثنا- باب ۲ آیہ ۲۶) بحکم کریمہ اِنَّآ اَنْزَلْنَا التَّوْرٰىةَ فِيْهَا هُدًى وَّنُوْرٌ ۚ يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّوْنَ الَّذِيْنَ اَسْلَمُوْا لِلَّذِيْنَ هَادُوْا وَالرَّبّٰنِيُّوْنَ وَالْاَحْبَارُ بِمَا اسْتُحْفِظُوْا مِنْ كِتٰبِ اللّٰهِ وَكَانُوْا عَلَيْهِ شُهَدَآءَ ۚ فَلَا تَخْشَوُا النَّاسَ وَاخْشَوْنِ وَلَا تَشْتَرُوْا بِاٰيٰتِيْ ثَمَنًا قَلِيْلًا ؕ (مائدہ- رکوع ۷)- مگر حیف کہ در امانت خیانت ورزیدند- فَوَيْلٌ لِّلَّذِيْنَ يَكْتُبُوْنَ الْكِتٰبَ بِاَيْدِيْهِمْ ۖ ثُمَّ يَقُوْلُوْنَ هٰذَا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ لِيَشْتَرُوْا بِهٖ ثَمَنًا قَلِيْلًا ؕ فَوَيْلٌ لَّهُمْ مِّمَّا كَتَبَتْ اَيْدِيْهِمْ وَوَيْلٌ لَّهُمْ مِّمَّا يَكْسِبُوْنَ (البقرہ- رکوع ۹)

هم اوتوا الکتاب فضیعوہ	فهم عمی عن التوراة بور
ایشانرا دادہ شد کتاب پس ضائع کردند آنرا	پس ایشان کور ہستند از تورات (و) ہلاک شوندہ
کفرتم بالقرآن وقد اتیتم	بتصدیق الذی قال النذیر
شما از قرآن انکار کردید و حال آنکہ شما را دادہ شد	تصدیق آنچہ گفت ترسانندہ (حضرت محمد)

[1] ما فرو د آوردیم تورات را در وے ہدایت و روشنی است حکم میکنند بآن پیغامبران کہ منقاد حکم الٰہی اند برائے یہود و حکم میکنند خداپرستان و احبار ایشان حکم میکردند بآنچہ حافظ آن گردانیدہ شدہ اند از کتاب خدا و بران گواہ بودند پس مترسید از مردمان و بترسید از من و خرید مکنید بآیتہاے من بہاء اندک ۱۲

[2] پس واے آنکسانرا کہ می نویسند نوشتہ بدستہاے خود باز میگویند این از نزدیک خدا است تا بستانند عوض و بہاء

قوله دیوفق این امر (استمالت) بود که حضرت محمد در اول بیت المقدس را قبله مسلمانان گردانید زیرا که آن شهر قبله یهود بوده و میباشد۔ صفحه ۳۴

اقول این همه از عناد و سوء ظن است اگر آنحضرت صلعم خواست که بدینطور یهود را بجانب خود مائل گرداند چرا بچندین امور دیگر از ابتداء مخالفت و تردید ایشان نمود۔ حتی که ایشان گفتند۔ مایرید هذا الرجل ان یدع من امرنا شیئا الا خالفنا فیه (مشکوة المصابیح باب الحیض۔ فصل اول) علاوه برین بر مسلک مصنف معترضے میتوان گفت که حضرت عیسے که در همه حیات خود عمل بر احکام موسوی نمود (تنزل و زوال روم الکبرے۔ جلد اول۔ باب پانزدهم حاشیه صفحه ۲۳۷) همین غرض ملحوظ داشت۔ دپولوس رسول خود میگوید که با یهودیان چون یهود گشتم تا که یهود را بچنگ آرم و با متشرعان چون متشرعان تا آنکه متشرعان را بچنگ آرم و با بے شرعان چون بے شرع نه اینکه نزد خدا بے شریعت بودم بلکه در راه مسیح متشرع بودم تا که بے شرعان را بچنگ آرم۔ و با ضعیفان چون ضعفا گشتم۔ تا آنکه ضعیفان را بچنگ آرم و بجهت هر کس هر چیز گشتم تا بهر نوع بعضے را نجات دهم انتهے (نامه اول به اهل قرنتس باب ۹۔ آیه ۲۰۔۲۲)

قوله بعضے در رد این خیال میگویند که حضرت محمد در سورهٔ اعراف (یعنی سوره ۷ آیه ۱۵۶) نبی امی خوانده شده است از انجهت که سواد نداشت و هویدا ست که او نتوانست کتابهائے یهود را بخواند لیس بچه طور ممکن بود که تعلیمات خود را از آنها ماخوذ کند۔ ولیکن میتوان گفت که سبب آن لقب این بوده است که او نه از یهود بلکه از امتها (که غیر یهود میباشند) بر پا شد چنانکه اهل عرب نه فقط اهل ایران بلکه همه غیر عرب را عجم مے نامیدند (که معنے آن غیر فصیح مے باشد) اما اگر در کتاب عربی مے بینیم که نوشته شده است که حافظ شیرازی شخص عجمی است نباید حکماً بگوئیم که او تماماً بیفصاحت بوده است لیکن معلوم میشود که از اهل عرب نبوده (دلسن صفحه ۳۴ و ۳۵)

بقیه حاشیه۔ اندک را پس وا ایشان السبب نوشتن دستهای ایشان ووا ایشان السبب پیشه گرفتن ایشان ۱۲

۱؎ نمیخواهد این مرد (یعنی رسول الله صلعم) که بگذارد از کار و بار ما چیزے را مگر آنکه مخالفت کند ما را در آن چیز ۱۲

اقول۔ معنے امی کہ مصنف بیان نمودہ در ہیچ کتاب لغت یا تفسیر یافت نمیشود۔ در منتخب اللغات است۔ امی بالضم و تشدید میم و یائے نسبت بچہ نوشتن نداند یا آنکہ بر خلقت امی باشد کہ کتاب نخواندہ باشد انتہے۔ در منتہے الارب فی لغات العرب آوردہ۔ (امی امان) ہر کہ بر اصل خلقت خود بود و کتابت و حساب نیاموختہ باشد انتہے۔ علامہ زمخشری در تفسیر وَمِنْهُمْ أُمِّيُّونَ مے آرد لا یحسنون الکتب فیطالعوا التوراۃ ویتحققوا ما فیہا یعنی کتاب را نمیدانند کہ تورات را مطالعہ نمایند و تحقیق نمایند آنچہ در آنست۔ انتہے (کشاف مطبوعہ مصر ۱۳۰۸ھ۔ جزو اول۔ صفحہ ۲۲۲) پس امی کسے را گویند کہ نوشتن و خواندن کتاب نداند و قرآن مجید ہم موید ہمین معنے است چنانچہ در ان کتاب پاک وارد است۔

وَمَا كُنْتَ تَتْلُو مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكَ إِذًا لَارْتَابَ الْمُبْطِلُونَ

(عنکبوت۔ رکوع ۵)

سر ولیم میور میگوید کہ نظر برین کہ ہمہ اتفاق دارند کہ معنے این لفظ بے علم (دانکہ قادر بر خواندن نباشد) است من خیال میکنم کہ ما را باید این معنے را قبول کنیم انتہے (ینابیع الاسلام انگریزی صفحہ ۴۱ حاشیہ) پس ہم از شہادت موافق و ہم از شہادت مخالف بوضوح پیوست کہ معنے امی کہ مصنف اختراع نمودہ غلط است و مدعاے ما ثابت ع

کفاک بالعلم فی الامی معجزۃ

معنے عجم غیر فصیح نیست چنانکہ مصنف گفتہ بلکہ معنے آن غیر عرب است خواہ فصیح باشد و معنے اعجم غیر فصیح است خواہ عربی باشد و ازین بود کہ زیاد شاعر را کہ عربی بود زیاد الاعجم میگفتند (برائے تفصیل بہ بین سبائک الذہب و مصباح منیر و فرائد اللغۃ)

قولہ ولکن فرضاً گر ہیچ علمے نداشتہ باشد آیا ممکن نبودہ کہ از دیگران استفسار نمودہ تعالیم و عقاید و زعمہاے اہل یہود را بیاموزد و البتہ میتوانست خصوصاً ازینجہت کہ بعضے از اصحابش مثل عبید اللہ ابن سلام و حبیب بن مالک و ورقہ یا خود از اہل یہود بودند

۱ھو یحسن الشیئ ای یعلمہ ۱۲ صراح

یا دینِ ایشان را قبول کردہ بعد از مدتے بحضرت محمدؐ گرویدند۔ صفحہ ۳۵

اقول آنحضرت صلعم ہرگز از صحبت ہیچکس تمتع نگرفتہ چہ بطریق قرأت وچہ بطریق استماع مَا کُنْتَ تَدْرِیْ مَا الْکِتٰبُ وَلَا الْاِیْمَانُ وَلٰکِنْ جَعَلْنٰہُ نُوْرًا نَّھْدِیْ بِہٖ مَنْ نَّشَآءُ مِنْ عِبَادِنَا (سورہ شوریٰ۔ رکوع ۵) قطع نظر از نقل چنین امر عقلاً ہم محال است زیراکہ او لاً برین تقدیر لازم مے آید کہ قرآن درباب یہود کلیۃً مطابق تلمود بود وتکذیب رسالت حضرت عیسےٰؑ نماید وبہتان بر بی بی مریمؑ نہد وغیر ذالک وثانیاً آنکہ اگر چنین بودے ہرگز بر اہل عرب پوشیدہ نماندی وہیچکس ایمان بر رسالتِ وے صلعم نیاوردے قُلْ لَّوْ شَآءَ اللّٰہُ مَا تَلَوْتُہٗ عَلَیْکُمْ وَلَآ اَدْرٰىکُمْ بِہٖ فَقَدْ لَبِثْتُ فِیْکُمْ عُمُرًا مِّنْ قَبْلِہٖ اَفَلَا تَعْقِلُوْنَ۝ (سورہ یونس۔ رکوع ۲) علاوہ برآین ہمہ مے پرسیم کہ چگونہ ممکن بودہ کہ شخصے امّی آن عقائد وتعالیم را بنظم معجز نظام عربی جلوہ دہد

عبداللہ بن سلام از احبار یہود بود کہ اسلام آورد نہ عبیداللہ بن سلام کہ مصنف نوشتہ۔ ورقہ نصرانی گشتہ بود (سیرۃ الرسول۔ جلد اول۔ صفحہ ۱۰۱) در اوائل بعثت بر نصرانیت گزشت۔ حبیب بن ملک را میان صحابہ نمے یابم۔ فافہم

قولہ واضح باد کہ روایات یہود بانواع مختلف این گفتگوئے دہمی (سورہ مائدہ۔ آیہ ۳۰ تا ۳۵) راکہ مابین قائن وہابیل شدہ باشد بیان میکند وہم در ترگوم یوناتان بن عزیہ وہم در ترگوم یروشلمی مکتوب است کہ قاین (کہ در کتابہاے عربی بقابیل مسمےٰ است) گفت کہ ہیچ سزاے گناہ وہیچ اجر نیکوئی نیست وہابیل مقر سزا وجزا بود پس قاین او را سنگے زدہ کشت صفحہ ۳۷

اقول حوالہ ترگوم بے سود است زیراکہ مضمون ترگوم در قرآن پاک یافت نمیشود۔ ہمانا از اوہام مصنف است کہ بیان قرآن را وہمی میگوید

قولہ اما در کتاب مسمےٰ بہ پرقی ربّی الیعذر باب ۲۱ سرچشمہ آنچہ کہ در قرآن دربارہ دفن

اے ممنید النستی کہ چلیست کتاب وممنید النستی کہ چیست ایمان ولیکن ساختہ ایم وحی را روشنی ما میمنائیم بآن ہر کرا خواہیم از بندگان خلیش ۱۲
بگو اگر خواستے اللہ نخواندمے آنرا بر شما وخبردار نکردے خدا شما را بآن۔ ہر آئنہ ماندہ ام میان شما عمرے پیش از وے آیا درنمی یابید ۱۲

کردن نعش ہابیل مرقوم است دریافت میشود و ہیچ تفاوتے نیست جز اینکہ آن کلاغ کہ در قرآن مذکور است نہ بہ قاین بلکہ با آدم تعلیم داد زیرا در کتاب مزبور چنین مکتوب است ......

...... ترجمہ (از عبرانی) آدم و زوجہ اش نشستہ بروے (یعنی ہابیل) گریہ وزاری مینمودند و نمیدانستند ہابیل را چہ کنند زیرا کہ از دفن کردن واقف نبودند کلاغے کہ یکے از آشنایانش مردہ بود آمدہ آن را گرفت و در زمین کافتہ آنرا پیش چشمان شان مدفون ساخت آدم گفت ـ من مثل کلاغ کار سکنیم ـ فی الفور نعش ہابیل را گرفتہ در زمین کافت و او را دفن کرد انتہے

صفحہ ۳۸

اقول ـ عبارت ربی الیعذر از قرآن پاک تفاوت بسیار وارد ـ چنانچہ گریہ وزاری آدمؑ و حوا و تعلیم آدم و دفن کردن او نعش ہابیل را ہیچ یکے در قرآن نیست و مطابقت فی الجملہ کہ ہست موید مدعاے ما ست چنانکہ مذکور گشت ۔

قولہ آنچہ در سورہ مزبورہ (مائدہ) آیہ ۳۵ مندرج است با آنچہ در آیتہاے قبل ذکر شدہ ہیچ علاقہ ندارد ـ اما اگر بسوئے مشناہ سنہدرین باب ۴ آیہ ۵ رجوع نمائیم آنجا تمام این مطلب را کہ در قرآن ناکامل است دریافت میکنیم و آن علاقہ کہ آن آیہ مذکورہ با حکایت قتل ہابیل دارد ہویدا میگردد زانرو کہ مفسر یہودی در تفسیر این الفاظ توراۃ کہ خدا آنہا را بقاین گفت چہ کردہٴ خون برادرت از زمین نزد من فریاد برمے آرد (کتاب پیدائش باب ۴ آیہ ۱۰) جائیکہ آن لفظ خون در عبرانی در صیغہ جمع میباشد چنین نوشتہ است .... ترجمہ (از عبرانی) نسبت بقاین کہ برادر خود را کشت یافتہ ایم کہ درباره وے گفتہ شد ـ آواز خونہاے برادرت فریاد برمے آورد ـ نمیگوید خون برادرت بلکہ خونہاے برادرت یعنی خون وے و خون اولادش بنابرین انسان بہ تنہائے آفریدہ شد براے آزمودن تو کہ ہر کہ ہلاک کرد یک نفس از اسرائیل را کتاب بروے حسابش را مینماید کہ گویا ہمہ عالم را ہلاک کردہ باشد و ہر کہ یک نفسے از اسرائیل را زندہ کرد کتاب بروے حسابش را مینماید کہ گویا ہمہ عالم را زندہ کردہ باشد انتہے واضح باد کہ آیہ ۳۵ سورہ مائدہ تخمینا تحت اللفظ ازین تفسیر قدیم یہود ترجمہ شدہ است اما چونکہ در

قرآن فقط نصف آن موضع اقتباس گشته است پس برائے فہمیدنش لازم بود کہ بآن ینبوع این آیہ قرآن رجوع نمائیم چنانکہ الآن کردیم و مطلب را واضح ساختیم صفحہ ۳۹ و ۴۰

اقول آنچہ مصنف میگوید کہ میان آیہ اخیر و آیات سابقہ ہیچ علاقہ نیست از کم فہمی اوست آیا نمے بیند کہ درین آیت الفاظ من اجل ذالك (بسبب آن) موجود است و ذلک (آن) اشارہ ایست بسوئے ماقبل یعنی مفاسد قتل ناحق از خسارہ دین و دنیا و ندامت و حسرت و اندوہ کہ در آیات سابقہ مذکور است و میان سبب و مسبب علاقہ ایست ظاہر۔ ازین آیت ہویدا ست کہ قتل ناحق چہ گناہے است بزرگ۔ و مقصود از بیانِ تفخیم امر قتل آن است کہ مردم از ارتکاب چنین گناہے عظیم خود را باز دارند تا از خسارہ دینوی و اخروی ایمن باشند۔ پس ظاہر شد کہ بیان قرآن بہ ہیچ وجہ ناقص نیست بلکہ فہم این واعظ نصرانی از ادراک آن قاصر بود و بس۔ و درین شک نیست کہ مضمون (من قتل نفسا بغیر نفس او فساد فی الارض فکانما قتل الناس جمیعا و من احیاھا فکانما احیا الناس جمیعا) در توراۃ موجود بود چنانکہ قرآن کریم ما را مطلع میسازد مگر بسبب تحریف و تضییع در توراۃ موجودہ نمے یابیم البتہ در تلمود محفوظ است و بر صداقت قرآن شاہد

قولہ اما ہر کہ در کتاب قصص الانبیا یا کتاب عرائس المجالس و اکشودہ قصہ ابراہیم را در آن کتابہا و یا در امثال آنہا مطالعہ نماید الخ صفحہ ۴۱

اقول ازین عبارت ظاہر است کہ بزعم مصنف قصص الانبیا و عرائس المجالس دو کتاب علیحدہ است مگر چنین نیست

قولہ الآن چون این حکایت را از روئے قرآن و احادیث مسلمانان خواندیم باید بسوئے کتابہائے یہود رجوع نمودہ آن قصہ را کہ میان ایشان رواج یافتہ است با آنچہ ذکر شد مقابلہ کنیم تا ببینیم کہ آیا فی الواقع چہ تفاوت مابین آنہا پدید مے آید۔ و در مدراش ربّاہ فصل ۱۷ اور شرح کتاب پیدائش باب ۱۵ آیہ ۷ چنین مکتوب است .... ترجمہ (از عبرانی) تارح سازندہ اصنام بود۔ وقتے را بجائے بیرون شدہ ابراہیم را بجائے خود فروشندہ

گذشت شخصے طالب خریدن آمد و او بوے میگفت - تو چند سال داری - وے میگفت
پنجاه یا شصت سال دارم - و لبوے میگفت - وای بر آن مرد که شصت سال داشته باشد
و میخواهد چیزے را که روزے چند دارد سجده کند - پس شرمنده شده براه خود میرفت وقتے
زنے که در دست خود بشقاب آرد گندم داشت آمده بوے گفت اینک این را پیش آنها
نزدیک آور - او برخاسته و عصائے بدست خود گرفته همه آنها را ریزه ریزه ساخت و آن عصا
را بدست آنکه میان آنها بزرگ بود داد - چون پدرش آمد - بوے گفت - کیست که این را
با آنها کرده است؟ - وے را گفت چه چیز از تو پوشیده است - زنے که بشقاب آرد گندم می آورد
آمده بمن گفت اینک این را پیش آنها نزدیک آور و من آن را پیش آنها نزدیک آوردم - این یکے
میگفت من نخست میخورم و این یکے گفت من نخست میخورم - آنکه میان آنها بزرگ بود عصائے
گرفته آنها را شکست - پدرش بوے گفت - تو چرا افسانه بمن میگوئی و آیا اینها میدانند - بوے
گفت - و آیا گوشهایت میشنود آنچه را که دهانت میگوید - پدرش وے را گرفته به نمرود سپرد -
نمرود بوے گفت - آتش را سجده بکنیم - ابراهیم وے را گفت پس آب را که آتش را اطفا
مینماید سجده بکنیم - نمرود وے را گفت - آب را سجده بکنیم - وے را گفت اگر چنین باشد ابر را که آب را
مے آورد سجده بنمائیم - نمرود بوے گفت ابر را سجده بکنیم - ابراهیم وے را گفت اگر چنین باشد
باد را که ابر را میراند سجده بنمائیم - نمرود وے را گفت باد را سجده بکنیم - بوے گفت - پس بنی آدم
را که با باد مقاومت میکنند سجده بنمائیم - نمرود گفت اگر تو با من حرف میزنی من هیچ چیزے را
عبادت نمے کنم جز نارے که اینک من ترا در وسط آن مے اندازم و آن خدائے که تو او را عبادت میکنی
بیاید و ترا از آن برهاند - ابراهیم در تنور آتش فرو رفت و رستگار گشت انتهی - و چون این
افسانه یهود را با آن حکایت حضرت ابراهیم که در قرآن مندرج است مقابله میکنیم ظاهر میشود که مابین
آنها تفاوت بے نهایت کم است - صفحه ۵۲ - ۵۴ - ۵۵

اقول مصنف اول قصه حضرت ابراهیم از عرائس المجالس آورده پس از آن برائے اظهار تطابق
آن را از مدراش ربا نقل کرده - مگر میان هر دو تفاوت بسیار است - آنچه در مدراش از

رفتن تارح و گذاشتن ابراہیم را بجائے خود بر دکان مذکور است - در عرائس یافت نمیشود و گفتگوئے کہ میان ابراہیم و ہر یکے از خریداران در مدراش ثبت است در عرائس نیست و آمدن زنے با رو گندم ہم در عرائس مذکور نیست - از مدراش معلوم میشود کہ ابراہیمؑ بتان دکان خود را شکست و پدرش از سبب آن پرسید - مگر در عرائس است کہ آنہا بتان بتخانہ قوم بود و قوم از سبب آن پرسیدند - و ہم گفتگوئے کہ میان ابراہیم و نمرود در مدراش مذکور است از انچہ در عرائس است اختلاف کلی دارد پس این قول مصنف کہ میان ہر دو بیان تفاوت بے نہایت کم است از انصاف چہ بعید و از راستی چہ دور است - حق اینست کہ یہود بسبب تضییع و تحریف کتب خود اصلیت این قصہ را در روایات محفوظ داشتند کہ مختلط با باطیل بود و نصاریٰ از سر منکر بودند پس اللہ تعالیٰ پیغمبر آخر الزمان را بذریعہ وحی از انچہ حق بود آگاہ ساخت و اختلاف را از میان برداشت اِنَّ هٰذَا الْقُرْاٰنَ يَقُصُّ عَلٰى بَنِىْۤ اِسْرَآءِيْلَ اَكْثَرَ الَّذِىْ هُمْ فِيْهِ يَخْتَلِفُوْنَ (سورہ نمل - رکوع ۶)

قولہ و میتوان گفت کہ سبب آن (تفاوت قلیل) این است کہ حضرت محمدؐ این خبر را در ہیچ کتاب نخواندہ بلکہ آنرا زبانی از یہود قبول کردہ است - و آنچہ این قیاس را ثابت میگرداند این است کہ در قرآن (سورہ انعام یعنی سورہ ۶ آیہ ۷۴) اسم پدر حضرت ابراہیم آزر است و اما ہم در مدراش رباہ و ہم در تورات اسمش تارح است لیکن یکے از مورخین یونان کہ یوسیبس نام داشت و کتاب او بزبان سریانی ترجمہ شدہ اورا آثر میگوید کہ اشتباہ کلی است اما چون حضرت محمدؐ در شام سفر کردہ بود ممکن است کہ در آنجا آن اسم را شنید بخوبی بخاطر نداشتہ از انجہت پدر ابراہیم را آزر خواندہ است کہ اکثر اوقات ایرانیان آذر مینویسند کہ گویا از زبان فرس قدیم بودہ باشد صفحہ ۵۵ و ۵۶ -

اقول جواب چنین یاوہ گوئی گذشت و اعادہ آن بے سود است - علامہ سیوطی در تحقیق لفظ آزر میگوید (آزر) عد فی المعرب علی قول من قال انه ليس بعلم لابی ابراهيم و لا للصنم و قال ابن ابی حاتم ذكر عن معتمر بن سليمان قال سمعت ابی يقرء و اذ قال

ـه ہر آئینہ این قرآن بیان میکند پیش بنی اسرائیل بیشترین آنچہ ایشان در آن خلاف میکردند ۱۲

ابراھیم لابیہ آزر یعنے بالرفع قال بلغنی انہا اعوج وانہا اشد کلمۃ قالہا ابراھیم لابیہ وقال بعضھم ھی بلغتہم یا مخطیٔ - یعنی آزر در معرب شامل است بنابر قول آنکس کہ گفت این علم است برائے پدر ابراہیمؑ ونہ برائے صنم - وابن ابی حاتم گفت از معتمر بن سلیمان روایت است کہ او گفت من پدر خود را شنیدم کہ میخواند واذ قال ابراھیم لابیہ آزر یعنی برفع - گفت کہ مرا خبر رسیدہ کہ معنے آن اعوج (کج) است واین سخت ترین کلمہ الیست کہ ابراہیمؑ درحق پدر خود استعمال نمودہ - وبعض گفتہ کہ آزر بزبان ایشان بمعنے یا مخطی (اے خطاکار) است انتہے (الاتقان فی علوم القرآن مطبوعہ مصر ۱۳۱۷ھ - جزء ثانی صفحہ ۱۴۱) ومعنے تارح بزبان عبرانی آوارہ ومنحرف است (تفسیر عہد عتیق برائے انگریزی خوانان بزبان انگریزی مطبوعہ لندن ۱۸۸۱ء - جلد اول صفحہ ۵۵) پس برائے تطبیق میتوان گفت کہ پدر ابراہیم را دو نام بود متحد المعنی بعضے میگویند کہ تارح اسم وآزر لقب اوست (الاتقان جزء ثانی صفحہ ۱۴۱)

استماع این نام در ملک شام احتمال محض است کہ مسموع نیست - ور صحت آزر ہیچ کلام نیست زیرا کہ در کلام الٰہی وارد است - ودر املائے الفاظ اجنبیہ مصنفین بسا اوقات تصرفات بکار میبرند چنانچہ مورخ یونانی ہرودتس نام در تاریخ مصر (ترجمہ از یونانی بہ انگریزی مطبوعہ بمبئی ۱۸۵۸ء باب ۱۴۱) آزربک را (کہ شہرے بود موسوم بنام صنم آزر) اتربکس نوشتہ - تروگس پومپیس کہ در آغاز سنہ مسیحی بود تاریخے نوشتہ جسٹن کہ خلاصہ آن تاریخ نمودہ در بیان یہود چنین میگوید بعد از دمشق (نام بادشاہ) ازلس وپس ازان آدرس وابراہیم واسرائیل شاہان ایشان بودند انتہے (تاریخ عالم ترجمہ بزبان انگریزی مطبوعہ لندن ۱۸۸۴ء - کتاب سی وششم باب ۲ - صفحہ ۲۵۳) درین بیان آدرس غالباً ہمانست کہ آزر - فافہم

قولہ دور دوان اعتراض بعضے از اہل اسلام گفتہ اند کہ البتہ آنچہ گفتہ شد برائے اثبات دین ما فائدہ کلی وارد زیرا کہ حضرت محمدؐ این حکایت (نمرود) را از یہود ونصارے ماخوذ نفرمود بلکہ از روئے وحی آنرا از حضرت جبرائیل فرشتہ پذیرفت - اما چون اہل یہود کہ اولاد حضرت ابراہیم خلیل اللہ مے باشند آنرا قبول کردہ اند پس شہادت ایشان تعلیم قرآن را تصدیق میکند

ولیکن معترضین در جواب این قول میگویند که فقط عوام الناس مابین یهود این گمان را مے پسندند زیرا هر که علم داشته باشد میداند که اصل آن افسانه اشتباهے است که آنرا باید در اینجا بیان کنیم۔
صفحه ۶۵

اقول جمیع یهود تصدیق حکایت نمرود مے نمایند۔ بلکه بسیارے از نصارٰے مشرق نیز همین عقیده دارند۔ چنانچه ای ۔ ایم ۔ ویری صاحب میگوید که این حکایت قدرے قدامت دارد۔ و نه فقط یهود بلکه چندین نصارٰے مشرق هم تصدیق این مینمایند۔ چنانچه در تقویم سریانی بست و پنجم ماه کانون ثانی یا جنوری مخصوص است برائے یادآوری انداخته شدن ابراهیمؑ در آتش انتہے (تفسیر کامل قرآن بزبان انگریزی جلد سوم ۔ صفحه ۱۴۴) پس قول مصنف که فقط عوام الناس مابین یهود الخ غلط است

قوله اساس آن حکایت (نمرود) این است که در توارت (کتاب پیدایش باب ۱۵ ۔ آیه ۷) مکتوب است که خدا تعالے بحضرت ابراهیمؑ گفت .... ترجمه (از عبرانی) من خداوند هستم که ترا از اُور کلدانیان بیرون آوردم اُور در زبان بابلی قدیم بمعنے شهر و مدینه مے آید چنانکه از اسم اُورشلیم که بیت المقدس باشد و معنے آن شهر سلیم یعنی شهر خدائے صلح است هویدا میگردد و اُور کلدانیان همان مقام است که اکنون آنرا مغیر میگویند و حضرت ابراهیمؑ در اوّل ساکن انجا بود۔ اما در زبان عربی[1] لفظے دیگر است که در تلفظ با اُور مشابهت تام دارد که معنے آن لفظ ثانی شعله و آتش است پس بعد از سالهائے متمادی یکے از مفسرین یهود که از زبان بابلی هیچ واقفیت نداشت چون آن آیه مذکوره را بزبانی کلدانی ترجمه میکرد آنرا بدین طور نمود ......
...... ترجمه (از عبرانی) من خداوند هستم که ترا از تنور آتش کلدانیان بیرون آوردم و همان مفسّر نادان در شرح کتاب پیدایش باب ۱۱ آیه ۲۸ چنین نوشته است ۔ واقع شد وقتیکه نمرود ابراهیم را در تنور آتش انداخت زانرو که بپرستش او عبادت نمینمود که اذن باتش داده نشد تا ویرا ضرر برساند ۔ و واضح باد که آن اشتباهے که آن مفسر را که مبتلے به

[1] در زبان عربی چنین لفظ نیست البته در عبرانی هست ۱۲

یوناتان بن عزئیل بود) در اینجا کرده است مثل این است که گویا شخصے ایرانی در روزنامچه
این را دیده که امروز پوست انگلیس روانه شد گمان برد که پوست در اینجا آن لفظ عام فارسی باشد
که بمعنے جلد مے آید و چنین بفهمد که پوست شخص انگلیس کنده شد و نداند که آن لفظ انگلیسی
است بمعنے چاپار - صفحه ۵۷ و ۵۸

اقول یہود در زمان اسیری خود (۵۸۶ تا ۵۳۶ قبل از مسیح) کلدانی را که زبان بابل
بود آموختند مگر زبان خود (عبرانی) را فراموش کردن گرفتند - لهذا قاریان کتب مقدسه را مناسب
نمود که در آخر هر جمله وقف نمایند و برائے تفهیم سامعین معنے آن بزبان کلدانی بیان کنند
(نحمیاه باب ۸ آیه ۸) - بدینگونه بعد از انقطاع اسیری در ازمنه مختلفه یازده ترگوم یعنی تفاسیر
کتب مقدسهٔ عبرانی بزبان کلدانی بوجود آمد - از انجمله ترگوم یوناتان بن عزئیل که اقتباس مصنف
هم از آن است در آغاز سنه مسیحی تصنیف شده - (ببین لغت بائبل مصنفه جان برون مطبوعه
نیویارک سنه ۱۸۸۳ء تحت لفظ بائبل - و هینڈ بک آو بائبل اینگس صفحه ۸) - درین ترگوم مفسر
یهودی لفظ اُور را چنانکه در تورات عبرانی در آغاز سنه عیسوی ثبت بود - به تنور آتش
تفسیر کرده چه لفظ اُور در زبان عبرانی بمعنے شعله آتش است - نه فقط مفسر مذکور بلکه جمیع
یهود و بسیارے از نصارائے مشرق همچنین بگویند - چارلس ولسن که ترجمه پیدایش باب ۱۵ آیه ۷
بزبان انگریزی مینماید بعد از اُور کلدانیان میان خطوط هلالی نوشته - در عبری اُور کسدیم
(صرف و نحو عبرانی مطبوعه لندن سنه ۱۸۴۲ء صفحه ۲۶۹) اکنون از مصنف عاقل می پرسیم که
محل اشتباه چه بود - تورات در زبان عبرانی بود و در آن لفظ اُور ثبت بود که از الفاظ همان
زبان است - و علمائے یهود که کلید علم داشتند (لوقا باب ۱۱ آیه ۵۲) تفسیر آن بشعله و
آتش نمودند پس هیچ شکے نیست که تفسیر مذکور صحیح و درست است - چنانچه قرآن پاک
ما را آگاه ساخته - علاوه ازین محل هم مقتضے همین معنے است زیرا که خداتعالے بر وجه
تذکیر احسان از حضرت ابراهیم میگوید که من ترا از شعله آتش کلدانیان نجات دادم - و بنا بر
قول نصارٰے معنے این شود که من ترا از مقام اُور کلدانیان برآوردم یا بالفاظ دیگر من ترا

جلاوطن ساختیم چه خوب بمقتضاے عقل نصرانیان ہمین بود وبس - ومزید برین آنکه حکایت مذکوره درکوفال یاکتاب جوبلی (فصل ۱۲) ہم مذکور است که نزول آن بر موسئے بیان میکنند (کتاب آدم وحوا - ترجمه از زبان حبشه بزبان انگریزی مطبوعه لندن ۱۸۸۲ء صفحه ۲۴۸ و دیباچه صفحه ۳)

نصارے چون لفظ اُور را بآسانی مُحرّف به اُور نمودند اُور را اسم موضعے قرار دادند بفحوائے

وللناس فیما یعشقون مذاهب

در تعیین وقوع آنمقام خیالی افتادند - بعضے خیال کردند که اُور ہمان مقام است که اور کو در کلدیه خاص جان برون که تردید این خیال مینماید گوید که این مقام ہمان است که اُورا میان نسبس و دریاے دجله در حصۂ شرقی الجزیرة (لغت بائبل - لفظ اُور) و بعضے دیگر مانند مُصنّف گفته که اُور ہمان مقام است که اکنون بجاے آن مغیر یا مقیر بر دریاے ذات آباد است - قسیسے ڈلس نام مے نویسید که مدّتے خیال میکردند که قلعه موجوده اُور بر دریاے دجله میان دورا و نسبس بر جاے آن شهر قدیم واقع است - اکنون این خیال را نادرست میگویند - عقیده عام این است که موضع حال مغیر یا مقیر یا امغیر که بجانب جنوب دریاے فرات ویرانۂ وسیع است اشارت بشهر تارح و ابراهیم مینماید - انتہے (نیچرل سائنس بائبل مطبوعه لندن - جلد اول - صفحه ۲۹۶) ہمچنین در معنۂ آنمقام خیالی نیز اختلاف کرده اند چنانچه جب سے نیس گفته که اُور شاید بمعنے قلعه است چنانکه فارسی اور ا (لغت عبرانی و کلدانی مطبوعه لندن ۱۸۴۷ء) - جارج رولنسن میگوید که اُور یا ہُور غالباً موسوم بنام دیوتاے ماہتاب کلدانیان بود که ہُور نام داشت و در تائید قول خود گوید که بعد از اُور نام این موضع قمرینه بود ماخوذ از قمر بمعنے ماہتاب (ممالک خمسه شرق - جلد اول صفحه ۱۰۷ حاشیه) و بعضے از متاخرین گویند که لفظ اُور بمعنے شهر از الفاظ زبان بابلی قدیم است که بیشتر از سه ہزار سال قبل از عیسئے درمیان قوم اکادین در بابل مروج بود - القصه ہر کس گفته آنچه گفته مگر حق آنست که بیان کردیم - شعر

کسانیکه زین راه برگشته اند   برفتند و بسیار سرگشته اند

امرے دیگر ہنوز بحث طلب است و آن معنے یروشلیم است - در ہینڈ بک آو بائبل (صفحہ ۲۶۲) نوشتہ کہ دار الخلافۂ یہودیہ یوروسلیم بود - نام آن در ایام ابراہیم علیہ السلام سلیم[1] بود و چون بنی اسرائیل بر ارض مقدس متصرف گشتند این را یبوس میگفتند - نام یہودی آن شاید ازین واقعات بخیال آمدہ - و معنے آن قبضۂ امن یا خانۂ امن است انتہے - جسی نیس در لغت عبرانی و کلدانی در تحت لفظ یروشالیم میگوید کہ معنے قبضہ سرا پسندیدہ نمے آید بلکہ نزد من راجح این است کہ یرو بمعنے ورثے است کہ در عربی بمعنے مردم و مجازاً خانہ و مسکن است پس نزد جسی نیس معنے یروشالیم دار السلام است - حاصل کلام آنکہ یرو در یروشلیم عبرانی است نہ کہ بابلی قدیم - اکنون از مصنف عاقل میپرسیم کہ مصداق آن مثل یوسیست کدام است

قولہ تعجب نیست کہ شخص نادان اشتباہے مثل این بکند کہ تمام آن حکایت بر آن اساس ضعیف بنا شدہ است اما آیا قابل اعتقاد میباشد کہ شخصے کہ نبی است آن افسانہ را حق شمردہ و آن را در کتاب خود مندرج ساختہ من بعد میگوید این کتاب من از جانب خدائے عز و جل نازل شدہ است و این امر از ان مطابقت کامل کہ مابین آن و کتب یہود یافتہ میشود ثابت میگردد - صفحہ ۵۸

اقول بحث این حکایت گذشت - البتہ امرے دیگر قابل غور است کہ این واعظِ شن دریدہ دہن چنین سوءِ ظن را از انجیل مقدس آموختہ زیرا کہ بنا بر اعتقادِ مسیحیان قول عیسے علیہ السلام است کہ ہمہ آن کسان کہ پیش از من آمدند دزدہا و راہزنہا ہستند لیکن گوسفندان سخن آنہا را نشنیدند (انجیل یوحنا - باب ۱۰ آیہ ۸) پس چون العیاذ باللہ حضرت عیسے علیہ السلام بنا بر تعلیم انجیل ہمہ انبیائے سلف را دزد و رہزن گفتہ - برائے مریدان چہ باقی ماندہ بجز این کہ در شانِ جناب ختم المرسلین رحمۃ للعلمین صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم کلمات ناسزا گوئیم

[1] سلیم لفظ عبرانی است بمعنی امن (یوسیفس - تواریخ قدیمۂ یہود کتاب ۷ فصل ۳ - ہینڈ بک آو بائبل صفحہ ۱۳)

وعاقبت خود را خراب کنند۔ كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ إِنْ يَقُولُونَ إِلَّا كَذِبًا ۵ (کہف۔ رکوع ۱)

قوله وعلاوه بر اینهمه معلوم باد که نمرود جبار بر حسب قول موسیٰ در تورات نہ در ایام حضرت ابراہیمؑ بلکہ قرنہائے عدیدہ قبل از تولدش زیست مینمود۔ لکن ذکرِ نمرود اگرچہ در تفاسیر و احادیث یافت میشود اما در خود قرآن مندرج نیست واضح باد کہ ذکرِ نمرود دران حکایت مثل این است کہ گویا شخص نادان تاریخے تصنیف کردہ بنویسد کہ سکندر اعظم نادرشاہ ایران را در آتش انداخت و این را ندانستہ باشد کہ از اسکندر تا نادرشاہ چہ قدر وقت گذشتہ است الخ صفحہ ۵۸

اقول در کتاب پیدایش باب ۱۰ آیہ ۸ مذکور است کہ نمرود پسر کوش بن حام است و بر حاشیہ سال ولادت ۲۲۱۸ قبل مسیحؑ نوشتہ۔ و در باب یازدہم ہمین کتاب بر حاشیہ آیہ ۲۷ سال ولادت حضرت ابراہیمؑ ۱۹۹۶ قبل مسیحؑ ثبت شدہ۔ بر تقدیر تسلیم ہم نظر بر طوالت عمر در زمان پیشین ممکن بلکہ غالب است کہ نمرود زمانِ ابراہیمؑ را یافتہ باشد یہود و اہل اسلام اتفاق دارند کہ نمرود ہمعصر حضرت ابراہیمؑ بود۔ بلکہ علمائے نصارےٰ ہم مائل باین قول گشتہ چنانچہ قسیسے بپن سمتھہ نام در تفسیر کتاب پیدایش باب ۱۰ آیہ ۸ چنین مینویسد معنے آیہ این نیست کہ نمرود پسر کوش بود بلکہ فقط این قدر کہ کوش از اجداد است انتہے (تفسیر عہد عتیق برائے انگریزی خوانان۔ جلد اول صفحہ ۴۹)۔ جان برون سال بنائے سلطنتِ نمرود در بابل ۲۲۱۷ سال قبل از مسیحؑ یا ۲۴۰ سال بعد از ین نوشتہ (ضمیمہ لغت بائبل) پس بنا بر یکے از دو قول جان برون نمرود ہمعصر ابراہیمؑ بود۔ با اینہمہ باید دانست کہ سالہائے کہ بر حواشی بائبل انگریزی ثبت گشتہ اعتماد را نشاید زیرا کہ میان نسخ مختلفہ اختلاف بسیار است۔ چنانچہ بنا بر نسخہ عبرانیہ میان ولادتِ حضرت آدمؑ و طوفانِ نوحؑ ۱۶۵۶ سال است و بنا بر نسخہ یونانیہ ۲۲۶۲ سال و بنا بر نسخہ سامریہ ۱۳۰۷ سال و میان طوفان و ولادت ابراہیمؑ بنا بر نسخہ عبرانیہ ۲۹۲ سال و بنا بر یونانیہ ۱۰۷۲ و بنا بر

لہ سخت است این سخن کہ بر مے آید از دہن ایشان نمیگویند مگر دروغ ۱۲ع

سامریہ ۱۰۰۲۔ تواریخ حاشیہ بائبل انگریزی از نسخہ عبرانیہ ماخوذ است کہ اسقف بزرگ اشر تطبیق آن نمودہ و اسقف لود آنرا قدرے تغیر دادہ (ہینڈ بک او بائبل صفحہ ۲۱۲ و ۲۱۳) مگر مدتہاے مذکورہ ہم اختلاف دارد از آنچہ ابو الفدا بعد از مقابلہ نسخ ثلاثہ آن زمان در تاریخش ثبت نمودہ۔ ممکن است کہ بعد زمانہ آن مورخ نیز تحریف بوقوع آمدہ باشد۔

واضح باد کہ نسخہ یونانیہ اصح است زیراکہ ہمہ اتفاق دارند کہ بوقتِ طوفان عمرِ نوحؑ شش صد سال بود پس بنابر نسخہ عبرانیہ ولادت ابراہیمؑ دو سال بعد از وفاتِ نوحؑ بود و این غلط است ازین جہت کہ قرآن کریم مارا خبر میدہد کہ قوم ثمود و عاد ہر دو بعد نوحؑ و قبل ابراہیمؑ بودند چنانچہ در باب عاد در ان کتاب پاک وارد است۔ وَاذْكُرُوْٓا اِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَآءَ مِنْۢ بَعْدِ قَوْمِ نُوْحٍ وَّزَادَكُمْ فِي الْخَلْقِ بَصْۜطَةً ۚ فَاذْكُرُوْٓا اٰلَاۗءَ اللّٰهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُوْنَ۝ (سورہ اعراف۔ رکوع ۹)

و در ذکر ثمود آمدہ۔ وَاذْكُرُوْٓا اِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَآءَ مِنْۢ بَعْدِ عَادٍ وَّبَوَّاَكُمْ فِي الْاَرْضِ تَتَّخِذُوْنَ مِنْ سُهُوْلِهَا قُصُوْرًا وَّتَنْحِتُوْنَ الْجِبَالَ بُيُوْتًا ۚ فَاذْكُرُوْٓا اٰلَاۗءَ اللّٰهِ وَلَا تَعْثَوْا فِي الْاَرْضِ مُفْسِدِيْنَ۝ (سورہ اعراف۔ رکوع ۱۰)۔ و آثار قدیمہ عاد و ثمود کہ تا این زمان موجود است بر صداقتِ قولِ قرآن مقدس شاہد است۔ وَعَادًا وَّثَمُوْدَا۟ وَقَدْ تَّبَيَّنَ لَكُمْ مِّنْ مَّسٰكِنِهِمْ (عنکبوت۔ رکوع ۴) و بنابر نسخہ سامریہ لازم می آید کہ آدمؑ نوحؑ را تا نہ صد سال دیدہ باشد و ھذا اکما ترے

قولہ اگر آنچہ را کہ در قرآن شریف دربارۂ بلقیس ملکہ سبا مکتوب است با آنچہ در ترگوم ثانی کتاب استر مندرج است مقابلہ کنیم می بینیم کہ بر حسب حجتِ معترضین این حکایت نیز از اہل یہود بمسامع حضرت محمدؐ رسیدہ او را پسند آمد بنوعیکہ آنرا نیز داخل قرآن گردانید صفحہ ۹۵

لہ و یاد کنید نعمتِ الٰہی آنوقت کہ گردانید شمارا جانشین بعد از قوم نوح و افزود برائے شما در خلقت قوت را۔ پس یاد کنید نعمتہائے خدا تا شما رستگار شوید ۱۲

لہ و یاد کنید نعمت الٰہی آنوقت کہ گردانید شمارا جانشین بعد از قوم عاد و استقرار داد شمارا در زمین می سازید از نرم آن کوشک و تراشیدہ خانہاے سازید کوہہا را۔ پس یاد کنید نعمتہاے خدا را و تباہی مکنید در زمین فساد انگنان ۱۲

لہ و ہلاک کردیم عاد و ثمود را و ہر آئینہ واضح شدہ است شمارا بعض مساکن ایشان ۱۲

اقول۔ چو چنین یا وہ گوئی گذشت۔ آنحضرت صلعم کدام قصہ یا حکایت را از اہل کتاب یا کسے دیگر استماع ننمودہ۔ بلکہ اللہ تعالٰی بذریعہ وحی خبر دادہ۔ و در قرآن پاک بصراحت تمام مذکور است کہ جناب رسالتمآب قبل از بعثت ازین قصص کلیۃً بے خبر بودند۔ چنانچہ بعد از بیان قصہ طالوت و جالوت وارد است تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ ۚ وَإِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ (البقرہ۔ آیہ اخیر پارہ دوم) و بعد از قصہ زکریا و مریم علیہما السلام آمدہ۔ ذَٰلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهِ إِلَيْكَ (سورہ آل عمران۔ رکوع ۵) و بعد از بیان قصہ طوفان و غرق کنعان وارد است۔ تِلْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهَا إِلَيْكَ ۖ مَا كُنْتَ تَعْلَمُهَا أَنْتَ وَلَا قَوْمُكَ مِنْ قَبْلِ هَٰذَا ۖ فَاصْبِرْ ۖ إِنَّ الْعَاقِبَةَ لِلْمُتَّقِينَ (سورہ ہود۔ رکوع ۴) و بعد از قصص نوح و ہود و صالح و ابراہیم و لوط و شعیب و موسٰے علے نبینا و علیہم السلام مذکور است۔ ذَٰلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْقُرَىٰ نَقُصُّهُ عَلَيْكَ ۖ مِنْهَا قَائِمٌ وَحَصِيدٌ (سورہ ہود۔ رکوع ۹) و در آغاز قصہ یوسف وارد است۔ نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَٰذَا الْقُرْآنَ وَإِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الْغَافِلِينَ (سورہ یوسف۔ رکوع اول) و در بارہ اصحاب کہف آمدہ۔ نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ نَبَأَهُمْ بِالْحَقِّ (سورہ کہف۔ رکوع ۲) و بعد از قصہ سامری مذکور است۔ كَذَٰلِكَ نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ مَا قَدْ سَبَقَ (سورہ طہ۔ رکوع ۵) و در باب قصہ آدم وارد است۔

۱؎ اینہا آیات خدا است میخوانیم آنرا بر تو اے محمد براستی و ہر آئینہ تو از پیغامبرانی ۱۲

۲؎ این از خبرہائے غیب است وحی کردیم آنرا بسوئے تو ۱۲

۳؎ این قصہ از اخبار غیب است وحی میفرستیم آنرا بسوئے تو نمید انستی او را تو و نہ قوم تو میدانستند پیش ازین پس صبر کن ہر آئینہ عاقبت مر متقیان را است ۱۲

۴؎ این از اخبار دہ ہاست کہ میخوانیم آنرا بر تو۔ بعضے از آن باقی است و بعض از بیخ بریدہ شدہ ۱۲

۵؎ ما قصہ میخوانیم بر تو بہترین قصہ خواندن بوحی فرستادن خود بسوئے تو این قرآن را و ہر آئینہ حال این است کہ تو بودی پیش از آن از بے خبران ۱۲

۶؎ ما میخوانیم بر تو خبر ایشان براستی ۱۲

۷؎ این چنین قصہ میخوانیم بر تو از اخبار آنچہ گذشتہ است ۱۲

[1] مَا كَانَ لِيَ مِنْ عِلْمٍ بِالْمَلَإِ الْأَعْلَىٰ إِذْ يَخْتَصِمُونَ (سوره ص رکوع ۵)
وغیر ذالک قصص مذکوره در مجالس عامه خوانده شده کسے از اہل کتاب و کفار بحضور جناب
سرور کائنات تکذیب این آیات ننموده - بلکه لاجواب شده این را سحر خواندندے [2] وَإِذَا
تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ هَٰذَا
سِحْرٌ مُبِينٌ (احقاف - رکوع ۱) وفی الواقع اگر در بیان قرآن شمهٔ از دروغ بودے -
ہیچکس ایمان بر رسالت نبی اُمّی بابی و امی نیاوردے - وفیه کفایة لمن له درایة

قوله این (سوره نمل - آیه ۲۰ تا ۴۵) است آنچه قرآن درباره ملکه سبا میگوید - وآنچه درین
سوره الخ صفحه ۶۳-۷۶

اقول درین اوراق مصنف اول آن اختلاف را که درباره تخت میان بیان قرآن و ترگوم یافت
میشود رقم نموده - و پس ازان برائے اظہار مطابقت این حکایت ملکه سبا را از ترگوم ثانی
کتاب استر بیان نموده - بعد ازان کتاب اول سلاطین باب ۱۰ آیه اول تا ۱۱ نقل کرده میگوید
که این اصل مطلب است و ہرچه زیاده برانیست محض افسانه است چنانکه خود علمائے یہود
اقرار مینمایند - مگر این افترائے است بر علمائے یہود زیراکه ہیچکس از یہود تلمود را افسانه
نمے پندارد - و مزید برین آنکه در کتب بائبل تحریف و تضییع بوقوع آمده - پس آنچه در بائبل
نباشد آنرا بے دلیل افسانه گفتن بجز نادانی نیست - از بیان ترگوم و عہد عتیق ہویدا است که
درین قصه یہود بجانب افراط و نصارے بجانب تفریط رفته بودند - و فیصله ایشان بغیر حکم
آسمانی متعذر بود - لہذا قرآن کریم ما را از آنچه حق بود آگاه ساخت و نزاع را ازمیان برداشت
[3] وَمَا أَنزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ وَهُدًى وَ
رَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ٥ (سوره نحل - رکوع ۸)

---

۱ نیست مرا ہیچ علم بحال این جماعت بلند قدر ہرگاه که خصومت میکردند بایکدیگر ۱۲
۲ چون خوانده شود بر ایشان آیات ما واضح آمده گویند این کافران سخن درست را چون بیامد بدیشان این سحر ظاہر است ۱۲
۳ و فرو نا آوردیم بر تو کتاب را مگر بسبب آنکه بیان کنی برائے ایشان آنچه دران اختلاف کردند و برائے راه نمودن و بخشایش قومے را که میگرویدند ۱۲

قوله و درین حکایت یهود (از تر گوم) مے بینیم که ذکر معانی چند است که ملکه سبا از حضرت سلیمان حل آنها را خواست و این امر اگرچه در قرآن مذکور نشده ولکن در احادیث این هم مندرج است۔ صفحه ۴۷

اقول قول مصنف اصلے ندارد ورنه حواله حدیث صحیح نماید چنانکه در کتاب خود (ینابیع۔ صفحه ۹) التزام کرده

قوله و چونکه آنچه قرآن درباره صفت ساقهائے آن ملکه گفته است ناکامل میباشد پس ازان سبب تکمیل آنرا در احادیث میباید جست۔ و در کتاب عرائس المجالس (صفحه ۳۴۸) همین مطلوب ما که در صدد آن هستیم موجود مے باشد زیرا که مکتوب است که چون ملکه سبا خواست داخل قصر سلیمان گردد آن شیشه را آب دانست پس۔ کشفت عن ساقیها لتخوضه الی سلیمان فنظر سلیمان فاذا هی احسن الناس ساقا و قدما الا انها کانت شعراء الساقین فلما رای سلیمان علیه السلام ذالک صرف بصره عنها و ناداها انه صرح ممرد من قواریر۔ ترجمه برزد از دو ساقش تا به نزد سلیمان عبور کند پس سلیمان نگریست و اینک نسبت بساق و پا خوشگلترین مردمان است جز اینکه بر ساقهائے خود موئے دارد پس چون سلیمان آنرا بدید نظر خود را ازو برگردانید و ندا کرده و ے را گفت بدرستیکه آن صحن است ساده از آبگینها۔ صفحه ۷۵-۷۶

اقول از عناد مصنف است که بیان قرآن را درباره ساقهائے ملکه سبا ناکامل مے پندارد و تکمیل آنرا در احادیث میجوید۔ و طرفه آنکه در اثبات زعم خود عبارت عرائس المجالس نقل میکند و مے پندارد که عبارت زائده حدیث است۔ او را باید که پرده تعصب از چشم بصیرت بر داشته این آیه قرآن را باز مطالعه نماید۔ قِیۡلَ لَهَا ادۡخُلِی الصَّرۡحَ ۚ فَلَمَّا رَاَتۡهُ حَسِبَتۡهُ لُجَّۃً وَّ کَشَفَتۡ عَنۡ سَاقَیۡهَا ؕ قَالَ اِنَّهٗ صَرۡحٌ مُّمَرَّدٌ مِّنۡ قَوَارِیۡرَ۔ ترجمه۔ گفته شد بوے که در آے باین کوشک پس چون بدید آنرا۔ پنداشتش حوض آب و جامه بر داشت از دو ساق خود۔ گفت سلیمان این کوشکے ست بے نقش از آبگینها (سوره نمل۔ رکوع ۳)۔

چه غبی باشد کسیکه آیت مذکوره را ناکامل پندارد۔

قوله و آنچه در قرآن نسبت بمسلط بودن حضرت سلیمان بر دیوها و جنیان وغیره مکتوب است البته با آنچه در ترگوم مزبور مندرج است مطابقت کلی دارد اما اگر اصل آن قول را بجوئیم علمائے یهود میگویند که گمان آن مفسر از اشتباهے که در ترجمه دو لفظ کرده سرزده است و آن دو لفظ (شده و شدوت) در کتاب جامعه باب ۲ آیه ۸ یافت میشود که معنے آنها بانو و بانوان است اما چونکه هردو کلمه کم استعمال است ازانجهت آن مفسر نادان چون معنے درست آنها را ندانسته بود دو لفظ دیگر را که در صورت و تلفظ با آنها قدرے شباهتے دارد و معنے اقسام دیوها و جنیان مے آید بخوبی میدانست از آن علت اشتباه کرد۔ صفحه ۷۷

اقول۔ جمیع علمائے یهود تائید آن مفسر یهودی مے نمایند۔ چنانچه ای۔ ایم ویری بحواله مدراش یلکوت شمعونی صفحه ۱ مے نویسد که علمائے تلمود معنے این الفاظ عبرانی سلیمان (واعظ باب ۲ آیه ۸) را چنان بیان کرده اند که گویا آن ملک دیوان و جنیان را مجبور ساخته بود تا بوقت طعام و امور دیگر بالخصوص در تعمیر بناهاے وسیع و عالی خدمت او بکنند انتهے (تفسیر کامل قرآن بزبان انگریزی۔ جلد سوم۔ صفحه ۱۴۲ حاشیه) علاوه برین مارا از شهادتے قوی معلوم است که پیشتر از پیغمبر ما صلعم در کتاب واعظ در آیت زیر بحث آن دو لفظ عبرانی بود که معنے آن دیوان و جنیان است و نصارے جاهلیت همین عقیده داشتند۔ چنانچه شاعرے جاهلی نابغه ذبیانی در مدح نعمان بن منذر نصرانی میگوید

ولا اری فاعلا فی الناس یشبهه ولا احاشی من الاقوام من احد
ونے بینم کارکننده در مردم که مشابه ممدوح باشد و مستثنے نمے سازم از مردمان کسے را

الا سلیمان اذ قال الاله له قم فی البریه فاحددها عن الفند
مگر سلیمان را چون گفت خدا باو برخیز در خلق پس منع کن ایشانرا از کذب

وخیس الجن انی قد اذنت لهم یبنون تدمر بالصفاح والعمد
و مسخر کن جنان را بدرستیکه من دستوری دادم ایشانرا که بنا کنند شهر تدمر را به سنگهاے پهن و ستونها

فمن اطاعك فانفعه بطاعته | كما اطاعك وادلله على الرشد
پس ہر کہ فرمان تو برد نفع بخش آنرا بعوض طاعت او | چنانکہ فرمان تو برد و رہنمائی کن اورا بر نکوئی
ومن عصاك فعاقبه معاقبة | تنهى الظلوم ولا تقعد على الضمد
و ہر کہ فرمان تو نہ برد سزا دہ اورا بسزا دادنی | کہ باز دارد ظالم بزرگ را و آمادہ مباش بر کینہ

(مجموعہ خمسہ دواوین مطبوعہ مصر سنہ ۱۲۹۳ھ صفحہ ۱۲)

این اشعار برہان قاطع است بر مدعائے ما۔ ورنہ چگونہ ممکن بود کہ شاعرے مدح شاہے نصرانی بمضمونے کند کہ خلاف عقیدۂ او بلکہ مکذب کتب مقدسہ او بود بالخصوص درین صورت کہ نابغہ متہم بہ تجردہ ملکۂ نعمان مذکور بود و میخواست کہ آتش غیظ و غضب آن ملک را بآب مدح فرونشاند۔

قولہ قصۂ ہاروت و ماروت الخ صفحہ ۸، تا ۹۰۔

اقول۔ درین اوراق مصنف اول این قصہ را از عرائس المجالس نقل کردہ کہ در آن آمدن ہاروت و ماروت از آسمان بر زمین و عاشق شدن بر زہرہ و زنا نمودن و مسخ شدن زہرہ بکوکب وغیرہ تفاصیل مندرج است و پس ازان ہمین قصہ را از مدراش یکوت و ماخذ لفظ ہاروت و ماروت را از بیان مورخ ارمنی وغیرہ آوردہ۔ مگر این ہفتدہ صفحہ مصنف بے سود چون نامۂ اعمالِ خود سیاہ کردہ زیرا کہ این قصہ چنانکہ در عرائس المجالس وارد است بے اصل است و عبارت عرائس احادیث نیست چنانکہ زعم کردہ اورا باید کہ مارا از حدیثے صحیح مسند متصل نشان دہد کہ دران قصہ مذکور بر وجہ مزبور مروی باشد۔ مفسران جلیل القدر چون بیضاوی و رازی و خازن و ابن کثیر و آلوسی بدلائل قویہ تردید این قصہ نمودہ اند۔ علامہ نسفی این را بلفظ قیل کہ بضعف اشارت است یاد کردہ۔ علامہ زمخشری در کشاف و جلال الدین سیوطی در جلالین این را نیاوردہ۔ علامہ دمیری ہم قائل بعدم ثبوت است (حیوۃ الحیوان۔ جزء ثانی صفحہ ۱۸) پس کلام درین باب لاطائل است۔

مصنف تجلیل التنزیل در بیان ہاروت و ماروت چنین آوردہ۔ در انجیل ذکر ہاروت

وماروت چنین نوشته است که چون خدا فرشتگان را که مرتکب گناه شدند نگذاشت بلکه زنجیرهای ظلمت بسته در قعر جهنّم انداخت که تا بروز عدالت نظربند باشند (صحیفهٔ دوم شمعون پطرس ۲ باب ۴) از قعر جهنّم دریجا مراد همون چاه بابل است زیراکه پیش از قیامت کسے در جهنّم انداخته نمیشود ودر یونانی این لفظ بمعنے اسفل السافلین است که بطریق مبالغه صفت آن چاه مذکور شده ونیز اینکه ملائکه را که نگاه نداشتند مرتبه خودرا ومحل خودرا باز گذاشته تا محاکمه روز عظیم در زنجیرهای ابدی در ظلمت نگاہداشته است (صحیفهٔ یهوداه حواری آیت ۶) ونیز اینکه اینک به بندگان خود اعتماد ندارد وفرشتگانِ خودرا به سہو نسبت کرد (صحیفه حضرت ایوب باب ۴) انتہی (تجلیل التنزیل مصنفه سید ناصر الدین محمد ابو المنصور مطبوعه نصرت المطابع دہلی۔ پارهٔ اول صفحه ۷۵)

قوله ومخفی نماناد که این امر آخر الذکر الخ صفحه ۹۴ و ۹۵۔

اقول حاصل قول مصنّف این است که در کتاب خنوخ (باب ۹ آیه ۱) ودر مدراش یلکوت (باب ۴۴) آمده که عزائیل مردمان را صنعت زیورات واسباب آرایش زنان آموخت وہمین است مضمون سوره ۲ آیه ۹۶۔ يَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ وَمَا هُمْ بِضَارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ۔ مگر در آیه مذکوره مراد از مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ علم سحر است نه اشیائے زینت زنان چنانکه مصنّف نادان وہم کرده۔ فافهم

قوله اگر فرصت میداشتیم بسہولت تمام میتوانستیم بسیار حکایتہائے دیگر نیز که در قرآن مندرج است امتحان وتفتیش نموده ثابت کنیم که آنہا نیز برحسب آنچه در کتب مقدسه مکتوب است نمیباشد بلکه موافق گمانہائے باطل راویان یہود است۔ مثلاً در حکایتہائے یوسف وداؤد وطالوت که در قرآن یافت میشود امور بسیار مندرج است که در کتاب عہد عتیق مکتوب نیست واما در افسانہائے یہود پدید مے آید۔ صفحه ۹۶

اقول قدرے از آنچه در کتب مقدسه مکتوب است بگوش ہوش بشنو۔

حضرت لوطؑ بدو دختر خود زنا نمود ودختر بزرگ موآب را زائید (پیدائش باب ۱۹ آیه ۳۶ و ۳۷)

وروت کہ از نسل موآب بود (کتاب روت باب ۱ آیہ ۴) از جدات حضرت عیسےٰ است (متی باب ۱ آیہ ۵) وتامار ہم کہ با پدر شوہر ش زنا نمود داخل نسب نامہ مسیح است (پیدائش باب ۳۸ آیہ ۱۸ متی باب ۱ آیہ ۳) وراحاب فاحشہ نیز کہ بدروغ گوئی از ہلاک نجات یافت از جدات مسیح است (یوشع باب ۲ متی باب ۱ آیہ ۵)

حضرت داؤد با زن اوریاہ زنا نمود (دوم سموئیل باب ۱۱) واین زن والدہ سلیمانؑ ویکے از جدات مسیح است (متی باب ۱ آیہ ۶)

خدا تعالےٰ بہ ہوسیع نبی بگوید کہ برائے خود زن فاحشہ و اولاد فاحشہ بگیر (ہوسیع باب ۱ آیہ ۲ و باب ۳ آیہ ۱)

حضرت یعقوبؑ پدرش اسحاقؑ را مے نوشانید و بدروغگوئی از وبرکت حاصل کرد (پیدائش باب ۲۷)

حضرت سارہ دروغ گفت (پیدائش باب ۱۸ آیہ ۱۵)

حضرت اسحاق از خوف ہلاکت دروغ گفت (پیدائش باب ۲۶ آیہ ۹)

پیغمبرے در بیت ایل دروغ گفت (اول سلاطین باب ۱۳ آیہ ۱۸)

حضرت نحمیاہ ساقی شاہ بت پرست ارتحششتا شد (نحمیاہ باب ۲ آیہ ۱)

حضرت ہارونؑ گوسالہ برائے عبادت بنی اسرائیل ساخت (خروج باب ۳۲ آیہ ۴)

حضرت سلیمانؑ بت پرستی نمود (اول سلاطین باب ۱۱ آیہ ۵ تا ۸)

در شومرون چہار صد نبی باغوائے روح دروغ گفتند (دوم تواریخ باب ۱۸)

قول مسیح این است - وہمہ آنکسان کہ پیش از من آمدند دزدہا و راہزنہا ہستند لیکن گوسفندان سخن آنہارا نشنیدند (یوحنا باب ۱۰ آیہ ۸)

چون انبیائے سلف العیاذ باللہ زانی و بت پرست و بت ساز و مفتری و دزد و رہزن بودند قول و فعل شان چہ اعتبار دارد و کتب شان چگونہ الہامی و مقدس بود - اگر اہل کتاب درشان انبیا ہمین عقیدہ دارند شعر

زمن رخت این ہمرہان دور باد — زبانم باین نکتہ معذور باد

خوشا عقیدہ اہل اسلام کہ انبیا علیہم الصلوٰۃ والسلام معصوم ہستند و از گناہان صغیرہ و کبیرہ پاک و منزہ ہستند ایہا النصاری تعصب و عناد را بگذارید و بنظر انصاف تعلیم انجیل (یوحنا باب آیہ ۸) را بہ تعلیم ذیل مقابلہ نمائید۔ قُولُوۤا اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَاۤ اُنْزِلَ اِلَيْنَا وَمَاۤ اُنْزِلَ اِلٰۤى اِبْرٰهٖمَ وَاِسْمٰعِيْلَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوْبَ وَالْاَسْبَاطِ وَمَاۤ اُوْتِىَ مُوْسٰى وَعِيْسٰى وَالنَّبِيُّوْنَ مِنْ رَّبِّهِمْ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِّنْهُمْ وَنَحْنُ لَهٗ مُسْلِمُوْنَ ۝ (سورہ آل عمران ۔ رکوع ۹)

قولہ و ازان قبیل است آنچہ در سورہ اعراف الخ ۔ صفحہ ۹۶ و ۹۷

اقول ماحصل اعتراض مصنف این است کہ در سورہ اعراف آیہ ۱۷۰ مذکور است کہ خدا کوہ را بر بالائے سر یہود برداشت تا تورات را قبول کنند و ہمین قصہ در عبود اسارہ باب ۲ فصل ۲ مذکور است ۔ مگر اصل این حکایت افسانہ ہنود است کہ روزے کرشنا کوہ گووردہن بر سر یکے از انگشتہائے خود برداشت و اہل شہر گوکلہ را از باران محفوظ داشت ۔ مگر اینہمہ ژاژخائی است ۔ قرآن ہمہ وحی است از جانب خدا چنانکہ ثابت کردیم ۔ و ایراد افسانہ ہنود بے سود است کما لا یخفی علی المتامل ۔ صاحب تجیل التنزیل درین مقام چنین نوشتہ ۔ در ترجمہ قرآن و حاشیہ علمائے نصارے مطبوعہ ۱۸۴۴ء صفحہ ۳۰۹ مرقوم است کہ این ماجرا یعنی رَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّوْرَ در تفسیر تورات و انجیل مصنفہ افرائیم سریانی نصرانی مرقوم است مگر معنی آن لفظ از اعرابش تعلق دارد از یک قسم اعرابش معنے آن فرود آمدن و از دیگر قسم اعرابش معنے آن فرود آوردن میباشد انتہے و مطلب این ہر دو قسم اعراب واحد است انتہے (تجیل التنزیل پارہ اول صفحہ ۵۲) فتأمل

قولہ البتہ درین امر (قصہ گوسالہ سامری) آنحضرت محمدؐ از یہود تعلیم یافتہ است صفحہ ۹۸

اقول اینہمہ دروغ است ۔ و حق آنست کہ قصہ مذکور را اللہ تعالیٰ بذریعہ وحی بہ نبی امی بیان فرمودہ چنانچہ در قرآن پاک بعد از ذکر این قصہ وارد است ۔ كَذٰلِكَ نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ اَنْۢبَآءِ مَا قَدْ سَبَقَ وَقَدْ اٰتَيْنٰكَ مِنْ لَّدُنَّا ذِكْرًا (سورہ طٰہٰ ۔ رکوع ۵)

ے بگو ایمان آوردیم بخدا و بہ آنچہ فرود آوردہ شدہ است بر ما و آنچہ فرود آوردہ شد بر ابراہیم و اسمعیل و اسحق و یعقوب و نبیرگان وے و آنچہ دادہ شد

قوله واضح باد که این لفظ سامری اکثر اوقات هم در عهد عتیق و هم در عهد جدید مستعمل است والبته اهل یهود سامریان را از دشمنان ضال خود می شمردند اما چونکه خود شهر سامره تقریباً چهار صد سال بعد از وفات حضرت موسیٰ بنا شد پس مشکل است که عقول ناقص ما این را ادراک نماید که بچه طور ممکن بوده است که اسم قبل از مسمّٰی وجود یافته باشد بهر حال حضرت محمد صلعم نخواست سمائیل را بعوض سامری بنویسد اما چون این را ملتفت نشد که اهل یهود ملک الموت را اسمائیل می نامند گمان برد که او آن مردی باشد که آن گوساله طلائی را ساخت چنانکه از قرآن ظاهر است ـ صفحه ۹۹

اقول واضح باد که اسم سازندهٔ گوساله طلائی بقول اشهر موسیٰ بن ظفر است مگر ازینجهت که از قبیله سامره بنی اسرائیل بود او را سامری گفتند (بیضاوی ـ جلد ثانی ـ صفحه ۲۵) و پدر آن قبیله سمرون بن اشکار بن یعقوب بود (کتاب پیدایش باب ۴۶ آیه ۱۳ ـ و کتاب اعداد باب ۲۶ آیه ۲۴) مگر مصنّف نادان وهم کرده که سامری اسم نسبت است بمعنے منسوب بسامره که نام شهری است و بے سود یاوه گوئی نموده ـ

قوله و درین امر نیز قرآن بضد تورات است که در تورات نوشته شده است که حضرت هارونؑ خود از ترس یهود آن گوساله را ساخته بود ـ صفحه ۹۹

اقول بائبل پر از اتهامات است بر انبیاء سلف ـ العیاذ بالله من ذالک

قوله وآنچه در سوره بقره (یعنی سوره ۲ آیه ۵۲) و سوره نسا (یعنی سورهٔ ۴ آیه ۱۵۲) مکتوب است باینمعنے که بعضے از بنی اسرائیل خدا را دیده کشته شدند و بعد از چندے بار دیگر زنده گشتند از افسانه هائے یهود است و ایشان میگویند که خود تورات برائے آنها استغاثه نمود و ازینجهت ارواح آنها با بدان شان برگردید ـ صفحه ۹۹

اقول در قرآن پاک هیچ جا نیامده که بعضے از بنی اسرائیل خدا را دیده کشته شدند ـ لکن در سوره بقره آیه ۵۵ و ۵۶ و سوره نساء آیه ۱۵۳ اکشته شدن بعضے بنی اسرائیل بآتش وارد شده ـ حاصل معنے آیات مذکوره این است که بنی اسرائیل ایمان بالتوراة

(بقیه حاشیه صفحه ۱) موسیٰ و عیسےٰ و پیغمبر ازیں پروردگار ایشان و فرق نمیکنیم میان هیچ یک از ایشان و ما خدا را منقادیم ۱۲

وتصدیق برسالت حضرت موسیٰ را معلق بدیدار الٰہی در دنیا گردانیدند۔ ازین رو کہ چنین
سوالِ دیدار بعد از ظہور معجزات نہ بر وجہ استرشاد بود بلکہ بر وجہ تعنت و عناد۔ خدا تعالیٰ ایشان را
با آتشے از آسمان ہلاک ساخت و باز بدعائے کلیم اللہ زندہ ساخت۔ در روایتِ یہود کہ مُصنّف
بدان اشارت مے نماید چنین آمدہ کہ بنی اسرائیل از خدا دو شے خواستند یعنی آنکہ جلال او را
بچشم خود بینند و آواز او را بگوش خود بشنوند۔ ہر دو عرض شان بموقفِ قبول افتاد۔ ولکن
تاب برداشت آن نداشتند زیرا کہ چون بہ ظہور رسیدند و خدا بر ایشان آشکار گشت بمجرد شنیدن
آواز ارواح شان قالبہا را تہی ساختند۔ پس خود تورات پیش الٰہی وکیل ایشان شد و فی الفور
ارواح شان بقالبہائے خود باز آمدند (سنہدرین باب ۵۔ از ینابیع الاسلام اردو۔ صفحہ ۵۵)
مگر نصاریٰ از سر نافہمی این واقعہ بودند۔ لہذا قرآن کریم از آنچہ حق بود ما را آگاہ ساخت۔ و
للہ الحمد علیٰ ذالک

قولہ ماخوذاتِ دیگر۔ واضح باد کہ بعضے الفاظِ عبرانی و کلدانی و سریانی نیز در قرآن یافت
میشود کہ مفسرین عرب معنے درست آنہا را نتوانستہ اند بخوبی بیان کنند زیرا از ان زبانہا
ہیچ واقفیت نداشتہ اند۔ و از انجملہ این الفاظ ذیل است۔ تورات۔ تابوت۔ جنة عدن
جہنم۔ الخ صفحہ ۱۰۰

اقول در السنہ متقاربہ مانند عربی و عبرانی از توافق الفاظ ہرگز استدلال نمیتوان کرد کہ یکے
ماخذ دیگرے بودہ۔ و در السنہ مختلفہ ہم چنانکہ عربی و یونانی بصورت توافق دو لفظ نمیتوان
گفت کہ ہر دو اصل است۔ بر تقدیر تسلیم میگوئیم کہ چنین امر ہیچگونہ قادح در وحی قرآن کریم نیست
کہ حاوی علوم اولین و آخرین است زیرا کہ قرآن پاک بزبانِ عربی نازل شدہ و در آن زبان
قبل از نزولِ فرقان حمید چند لفظ عجمی معرب گشتہ بود و چنان مختلط شدہ کہ گوئی عربی الاصل است۔
چنانچہ الفاظ ذیل ہم از ان قبیل است۔

اباریق[1] (فقہ اللغة مطبوعہ بیروت سنہ ۱۸۸۵ء صفحہ ۳۱۶) عبید بن الابرص میگوید
وظباءٍ کانہن اباریق لُجَین تحنو علی الاطفال (مختارات شعراء العرب مطبوعہ مصر ۱۳۰۶ھ صفحہ ۱۰۲)

[1] معرب فارسی آبریز است ۱۲

جهنم معرب عبرانی است (لغات القرآن بزبان انگریزی) امیه بن ابی الصلت میگوید-

ارکسوا فی جهنم انهم کانوا عتاة   یقولون مینا وکذبا وزوراً

(الدر المنثور فی التفسیر بالماثور مطبوعه مصر سنه ۱۳۱۴ھ جزء ثانی صفحه ۱۹۱)

رس (الاتقان جزء اول صفحه ۱۳۹) - امرؤ القیس میگوید

تخب سلیمی لا تزال کعهدنا + بوادی الخزامی او علی رس اوعال (شرح دیوان امرؤ القیس صفحه ۷۴)

زنجبیل (اتقان - جزء اول صفحه ۱۳۹) - اُحیحه بن الجلاح میگوید

وکان عینی علی الانماط العس + علی افواههن الزنجبیل (جمهرة اشعار العرب مطبوعه مصر سنه ۱۳۰۸ھ صفحه ۱۲۵)

سری (اتقان جزء اول صفحه ۱۳۹) - لبید بن ربیعه میگوید

فتوسطا عرض السری وصدعا + مسجورة متجاوراً قلامها (جمهرة اشعار العرب - صفحه ۶۸)

صراط معرّب رومی است - عبید بن الابرص میگوید

شحنا ارضهم بالخیل حتی + ترکناهم اذل من الصراط (اتقان جزء اول - صفحه ۱۲۶ و ۱۳۹)

فردوس (اتقان جزء اول صفحه ۱۴۰) - امیه بن الصلت میگوید

کانت منازلهم اذ ذاک ظاهرة + فیها الفرادیس والفومان والبصل (در منثور جزء اول - صفحه ۷۲)

قسط (اتقان جزء اول صفحه ۱۴۰) ابو طالب میگوید

بمیزان قسط لا یخیس شعیرة + ووزان صدق وزنه غیر عائل (در منثور جزء ثانی صفحه ۱۱۹)

قلم (فرائد اللغة مطبوعه بیروت سنه ۱۸۸۹ع صفحه ۲۹۳ حاشیه) لبید میگوید

وجلا السیول عن الطلول کانها + زبر تجد متونها اقلامها (جمهرة اشعار العرب صفحه ۷۴)

قنطار (اتقان جزء اول صفحه ۱۴۰) - عدی بن زید میگوید

وکانوا ملوک الروم تجبی الیهم + قناطیرها من بین قل وزائد (در منثور جزء ثانی - صفحه ۱۱)

مجوس (اتقان جزء اول صفحه ۱۴۰) - امرؤ القیس میگوید

فارسی زنگ ویر - سنسکرت سترنگ ویر - لاتینی زنجبیر - یونانی زنجبیرس ۱۲

رومی صطراطم ۱۲

یونانی قلموس ۱۲

رومی قنطناریم ۱۲

احار تری بُر یقاً هب وهناً + کنار مجوس تستعر استعاراً (شرح دیوان امرؤالقیس صفحه ۲۷)
مرجان (اتقان - جزء اول - صفحه ۱۴۰) - امرؤالقیس میگوید
فاعزل مرجانها جانباً + واخذ من درها المستجادا (فرائد اللغة - صفحه ۵۶۴)
مسك (اتقان - اول - صفحه ۱۴۰) عبید بن الابرص میگوید
کان ریقها بعد الکری اغتبقت + صهباء صرفیة بالمسك مختومه (مختارات - صفحه ۱۹۶)
یاقوت (اتقان - اول صفحه ۱۴۱ - وفرائد اللغة - صفحه ۶۴۹ شم) حاتم طائی میگوید
وعز الکفی نور الجبین یزینه + توقد یاقوت وشذر منظماً (مجموعه خمسه دواوین - صفحه ۱۰۸)
یهود (اتقان - اول - صفحه ۱۴۱) - عروة بن الورد میگوید
وقالوا احب وانق لا تضیرك خیبر + وذلك من دین الیهود ولوع (مجموعه خمسه دواوین - صفحه ۹۹)
القصه چنین الفاظ را ماخوذات قرآن قرار دادن هیچگونه درست نیست - اِنْ هُوَ اِلَّا وَحْیٌ
یُّوْحٰی - ونسبت غلط فهمی بمفسرین عرب که مصنف نموده ادعائے محض است که مسموع نیست
قوله وعلاوه براینهمه مطالبے چند دیگر از یهود اخذ شده است - مثلاً در سوره اسری (یعنی
سوره ۱۷ آیه ۴۴ و ۸۸) ذکر هفت آسمان و در سوره حجر (یعنی سوره ۱۵ - آیه ۴۴) ذکر
هفت دروازه جهنم یافت میشود واین دو امر از کتاب حگیگاه باب ۹ فصل ۲ واز کتاب سوهر
باب ۲ صفحه ۱۵۰ ماخوذ است - صفحه ۱۰۰
اقول - قرآن پاک همه وحی است و وجود چنین مطابقت دلیلے ست در حق ما چنانکه گذشت -
صاحب تجیل التنزیل مینویسد که در مجموعه تورات هفت طبقات جهنم مذکور شده اند یعنی ابدون
(صحیفه حضرت ایوب ۲۶ باب ۶) شعول (ایضاً ۱ باب ۱۲) ضیه (ایضاً ۴۲ باب ۱۶) شناهات (ایضاً
باب ۱۴) بیر یعنی چاه گیهنئوم یعنی جهنم ود (تجیل التنزیل - پاره اول - صفحه ۲۳)
قوله واهل هنود نیز میگویند که زیر زمین هفت درجه اسفل است وبربالائے آنها هفت طبقه
اعلے که همه آنها بر سرمار عظیمے که شیشناگ مسمے است جاے گرفته - واصل آنچه درباره هفت
درجه زمین هم در کتب هنود وهم در افسانه هائے یهود وهم در احادیث اهل اسلام (مثل درعرائس

المجالس صفحہ ۵ الی ۹) مندرج است در کتاب اوستائی زردشتیان یافت میشود و
آن این است کہ ایشان میگفتند کہ زمین شامل ہفت کرشوری یعنی ہفت کشور یا ہفت اقلیم
مے باشد و در لیشت باب ۱۹ آیہ ۳۱ مکتوب است کہ جمشید بر زمین مشتمل بر ہفت اقلیم حکمرانی مے نمود
صفحہ ۱۰۱

اقول در قرآن پاک وارد است۔ اَللّٰہُ الَّذِیْ خَلَقَ سَبْعَ سَمٰوٰتٍ وَّمِنَ الْاَرْضِ
مِثْلَھُنَّ ؁ ۵ (سورہ طلاق آیہ اخیر) ازین آیہ متبادر است کہ زمین را ہفت طبقہ است کہ مانند
ہفت آسمان بالائے یکدیگر واقع است۔ اکنون مے بینیم کہ مراد از ہفت کرشوری یا ہفت اقلیم
چیست۔ واضح باد کہ کرشور لفظ زبان ژند است (از کرش بمعنے کشیدن۔ دوائر یا خطوط
کشیدن۔ قلبہ راندن) بمعنے منطقہ۔ اقلیم۔ نام ہفت حصہ دنیا بنا بر قول ایرانیان (اوستا
ریڈر سلسلۂ اول مطبوعہ سٹٹ گارٹ سنہ ۱۸۹۳ء۔ فرہنگ صفحہ ۶۳) پس ظاہر است
کہ مراد از ہفت کرشور یا کشور ہفت حصہ ربع مسکون است کہ برابر یکدیگر واقع است لفظ
اقلیم (کہ مترادف کرشور است) معرب یونانی قلیما است (فوائد اللغۃ صفحہ ۳۲۔ حاشیہ ۱)
علامۂ قزوینی میگوید و اعلم ان ربع المسکون قد قسم سبعۃ اقسام کل
قسم یسمّٰی اقلیما کانہ بساط مفروش من المشرق الی المغرب طولہ و عرضہ
من جہۃ الجنوب الی الشمال .... ثم ان ھذہ الاقسام لیست
اقساما طبیعیۃ لکنھا خطوط وھمیۃ وضعھا الملوک الاولون الذین
طافوا بالربع المسکون من الارض لیعلموا حدود البلدان والممالک
مثل افریدون و اسکندر و اردشیر (عجائب المخلوقات بر حاشیہ حیوٰۃ الحیوان
جزء اول صفحہ ۲۱۸ و ۲۱۹)۔ ترجمہ۔ بدانکہ ربع مسکون در ہفت حصہ منقسم است
ہر حصہ را اقلیم مے نامند گویا کہ آن بساط گسترده است۔ طول آن از مشرق بجانب
مغرب است و عرض آن از جانب جنوب بجانب شمال است .... وغیرہ

---

(۱) خدا آنست کہ آفرید ہفت آسمان و آفرید از زمین مانند آن ۱۲

بدرستیکه این اقسام اقسام طبعی نیست بلکه خطوط وہمی است که آنہارا وضع کردند ملوک پیشین مانند افریدون واسکندر واردشیر که در ربع مسکون زمین برگشتند۔ تا بدانہا حدود شہرہا و ممالک معلوم شود۔ انتہی

چون معلوم گشت که مفہوم ہفت کشور از مفہوم ہفت طبقہ زمین متبائن است یکے را اصل دیگری گفتن بجز نادانی نیست

قولہ ونیز آنچہ در سورہ ہود (یعنی سورہ ۱۱ آیہ ۹) مکتوب است ۔ کَانَ عَرْشُہٗ عَلَی الْمَآءِ از ان قول یہود ماخوذ است که مفسرے مسمّٰی بہ راشی در تفسیر کتاب پیدایش (باب اوّل آیہ ۲) نوشتہ است .... ترجمہ (از عبرانی) کرسی جلال در ہوا قائم بود و بر روئے آبہا حرکت کرد انتہی صفحہ ۱۰۱

اقول جواب این نوع اعتراض گزشت

قولہ اہل اسلام میگویند چنانکه معلوم است که خدا تعالے یکے از فرشتگان را که اسم وے مالک میباشد بر جہنّم گماشتہ است ۔ وہمچنین یہود اکثر اوقات ذکر امیر جہنّم را مے نمایند واما اہل اسلام اسم وے را از بت پرستان قدیم فلسطین گرفتہ اند که یکے از بتہائے ایشان که بر آتش مسلّط بود مولک[1] مے خواندند صفحہ ۱۰۱ و ۱۰۲

اقول ذکر مالک خازن نار در قرآن پاک موجود است (سورہ زخرف ۔ رکوع ۷) که کلام الٰہی است پس اعتراض مذکور بر اہل اسلام نیست بلکه بر خدائے علیم است ۔ تعالی اللہ عن ذالک علواً کبیرا ۔ در کتاب مکاشفات باب ۹ آیت ۱۱ نوشتہ که اسم فرشتہ جہنّم در عبری ابدّون و در یونانی اپلیون است ۔ فتامل

قولہ در سورہ اعراف الخ صفحہ ۱۰۲ و ۱۰۳ ۔

اقول ما حصل قول مصنّف این است که ذکر اعراف (سورہ ۷ آیہ ۴۴) و استراق سمع (سورہ ۷۳ آیہ ۷) وقول جہنم هَلْ مِنْ مَّزِيْدٍ (سورہ ۵۰ آیہ ۲۹) وجوشیدن تنور بوقت

[1] مولک بت بود از برنج گوسالہ پیشانی در وادی ہنوم بیرون دیوارہائے یروشلیم کاہنان آنرا با آتش گرم کردند واطفال معصوم را بطور قربانی بدست آن سوختند ۔ ۱۲

طوفان (سورہ ۲۳ آیہ ۲۷) این ہمہ از یہود ماخوذ است - گر ازین ظاہر است کہ درین امور نیز مابین یہود و نصارے اختلاف بود پس قرآن پاک رفع آن نمود - وَمَا اَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتٰبَ اِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوْا فِيْهِ وَهُدًى وَّرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُّؤْمِنُوْنَ (النحل - رکوع ۸)

قولہ واصل این گمان (اعراف) در کتاب اوستائے زردشتیان قدیم موجود است واسم آنجا بہ آنزبان مسوانو گاتو (فرگند ۱۹) و در زبان پہلوی .... مسوت گاتو خواندہ میشود و آن موقع برحسب تعلیم زردشتیان نیز ہمان فاصلہ بود کہ مابین بہشت و جہنم ویا میان نور و ظلمت میباشد - صفحہ ۱۰۲

اقول - عالم ژند جیمس دار مستیتر کہ ترجمہ وندیداد بزبان انگریزی نمودہ در حاشیہ فرگرد ۱۹ - آیہ ۳۶ چنین میگوید مسوانو گاتو لفظ دیگر است برائے فضاہائے آسمانی - ازین معلوم میشود کہ آسمان مقام و منبع ہمہ برکات است انتہے (ژند اوستا ترجمہ بزبان انگریزی مطبوعہ اکسفورد ۱۸۸۰ء - جلد اول - صفحہ ۲۱۵ حاشیہ) مصنف تاویل عجیب اختراع نمودہ کہ سندے بجز نادانی بران نیست -

قولہ امانسبت بہ آن روزہ (رمضان) یک چیزے است کہ از یہود ماخوذ شدہ وآن این است کہ در سورۂ بقرہ (یعنی سورہ ۲ آیہ ۱۸۳) جائیکہ حکم در بارۂ اکل و شرب نمودن در شبہائے ماہ رمضان دادہ میشود چنین مکتوب است - كُلُوْا وَاشْرَبُوْا حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْاَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْاَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ اَتِمُّوا الصِّيَامَ - ترجمہ - بخورید و بیاشامید تا آشکار شود برائے شما نخ سفید از نخ سیاہ از فجر پس تمام کنید روزہ را - و در مشناہ براخوت باب اول فصل دوم مکتوب است کہ شروع روزہ ہمان دم است کہ دران کسے میتواند مابین نخ نیل رنگ و نخ سفید تمیز دہد - آیا این مطابقت از اتفاق میباشد و بس - صفحہ ۱۰۳

اقول - منشاء این اعتراض جہالت مصنف است از محاورہ عرب زیرا کہ این تمیز والبن

محاورہ میان عرب قبل از نزولِ فرقانِ حمید معروف بود چنانچہ امیہ (بن الصلت) میگوید۔

الخیط الابیض ضوء الصبح منفلق + والخیط الاسود لون اللیل مکموم

(درّ منثور۔ جزء اول۔ صفحہ ۱۹۹)

قولہ اہلِ اسلام در ہر مملکتے کہ ساکن آن ہستند الخ۔ صفحہ ۱۰۵

اقول ماحصل اعتراض مُصنِّف این است کہ مسلمانان ہر جا کہ باشند خواہ در خانہ خواہ در کوچہ بوقت معین بطریق ریا نماز مے خوانند و این عادت ماخوذ از فریسیان[ئین] کہ فرقۂ یہود بود۔ مگر اینہمہ سوءِ ظن است۔ نماز ریا در اسلام مذموم است چنانچہ در کلام الٰہی وارد است۔ فَوَیۡلٌ لِّلۡمُصَلِّیۡنَ الَّذِیۡنَ ہُمۡ عَنۡ صَلَاتِہِمۡ سَاہُوۡنَ الَّذِیۡنَ ہُمۡ یُرَآءُوۡنَ وَ یَمۡنَعُوۡنَ الۡمَاعُوۡنَ[۱] (سورہ ماعون)۔ و در حدیث از نماز در شارع عام نہی آمدہ است مگر در خانہ ہیچ مظنۂ ریا نیست۔ ازینجاست کہ برائے نوافل خانہ را افضل گفتہ اند (ببین مشکوۃ المصابیح۔ باب المساجد و مواضع الصلوۃ۔ فصل اول و ثانی)

قولہ و عجب این است کہ اگرچہ قرآن بارہا کتب مقدسہ یہود را تصدیق میکند اما فقط در یک موضع آیہ از آیات آنہا صریحاً اقتباس کردہ است و آن آیہ در سورہ انبیا (یعنی سورہ ۲۱ آیہ ۱۰۵) یافت میشود وھو ھذا۔ وَلَقَدۡ کَتَبۡنَا فِی الزَّبُوۡرِ مِنۡۢ بَعۡدِ الذِّکۡرِ اَنَّ الۡاَرۡضَ یَرِثُہَا عِبَادِیَ الصّٰلِحُوۡنَ۔ ترجمہ۔ و ہر آئینہ نوشتیم در زبور پس از ذکر کہ زمین بہ میراث میبرند آنرا بندگان شائستہ کارمن۔ و اشارہ بزبور سی و ہفتم آیہ یازدہم است کہ دران جا چنین مرقوم گشتہ .... ترجمہ۔ (از عبرانی) و اما حلیمان وارثِ زمین خواہند شد۔ صفحہ ۱۰۶

اقول عجب این است کہ مُصنِّف را فقط یک آیہ از قرآن کریم معلوم گشت۔ کہ مطابق آیتے از عہد عتیق است و حال آنکہ در قصص و حکایات (آدم و حوّا۔ نوح و طوفان۔ ابراہیم و سارہ۔ اسحاق و لوط۔ تباہی صدوم و عمورا وغیرہ) و در شرائع (احکام جنب و حائض و

---

[۱] پس وائے آن نمازگزاران را کہ ایشان از نماز خود غفلت میورزند آنانکہ ایشان ریا میکنند و عاریت نمیدہند ماعون را ۱۲

نفساء، احکام حلال وحرام جانوران وغیره) قرآن پاک اکثر مطابق کتب عهد عتیق است
قطع نظر ازین ما چند امور دیگر را بطور مشتے نمونه از خروار از کتاب نغمه جاوید (مطبوعه دهلی
صفحه ۳۸ تا ۴۳) وینابیع الاسلام ترجمه اردو (صفحه ۲۱) نقل میکنیم

اول - وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ وَالْأُذُنَ بِالْأُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ - ترجمه - ولازم ساختیم بر یهود در توریت که شخص بعوض شخص است وچشم عوض چشم است و بینی عوض بینی است وگوش عوض گوش است ودندان عوض دندان وحکم زخمها احتمال مماثلة است (سوره مائده - رکوع ۷) همین است در کتاب خروج باب ۲۱ آیه ۲۳ و ۲۵

دوم ذَٰلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَاةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَىٰ عَلَىٰ سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ - ترجمه - آنچه مذکور میشود داستان ایشان در توریت وداستان ایشان است در انجیل ایشان مانند زراعتے هستند که برآورد گیاه سبز خود را پس قوی کرد پس سطبر شد پس باستاد برساقهای خود بشگفت مے آرد زراعت کنندگان را (سوره فتح رکوع ۴) مضمون این تمثیل در کتاب پیدایش باب ۲۶ آیه ۱۲ (ونیز متی باب ۱۳ - آیه ۸ و ۳۱ و ۳۲) موجود است

سوم وَأَخْذِهِمُ الرِّبَا وَقَدْ نُهُوا عَنْهُ - ترجمه - وگرفتن ایشان سود را حال آنکه منع کرده شده اند ازان (سوره النساء - رکوع ۲۲) این ممانعت در کتاب احبار باب ۲۵ آیه ۳۶ یافت میشود -

چهارم خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ - ترجمه - آفرید آسمانها و زمین را در شش روز - (سوره هود - رکوع ۱) این مضمون در کتاب خروج باب ۳۱ آیه ۱۷ موجود است -

پنجم كُنْ فَيَكُونُ - ترجمه بشو پس مے شود (سوره بقره - رکوع ۱۴) همین است در زبور ۳۳ آیه ۹

ششم کَمَثَلِ غَیْثٍ اَعْجَبَ الْکُفَّارَ نَبَاتُہٗ ثُمَّ یَھِیْجُ فَتَرَاہُ مُصْفَرًّا ثُمَّ یَکُوْنُ حُطَامًا۔ ترجمہ۔ مانند بارانے کہ بشگفت آورد زراعت کنندگان را رستنی او باز خشک شود پس ببینی آن را باز درہم شکستہ گردد (سورہ حدید۔ رکوع ۲) ہمین مضمون در زبور ۹۰ آیہ ۵ و ۶ موجود است۔

هفتم مَا یَاْتِیْھِمْ مِّنْ رَّسُوْلٍ اِلَّا کَانُوْا بِہٖ یَسْتَھْزِءُوْنَ۔ ترجمہ۔ نمے آید بدیشان ہیچ فرستادہ مگر بادے تمسخر میکروند (سورہ یٰسٓ رکوع ۲) ہمین است مضمونِ زبور ۱۲۳ آیہ ۳ و ۴

هشتم اِنَّ یَوْمًا عِنْدَ رَبِّکَ کَاَلْفِ سَنَۃٍ۔ ترجمہ۔ و ہر آینہ یک روز نزدیک پروردگار تو مانند ہزار سال است (سورہ حج۔ رکوع ۶) ہمین است در زبور ۹۰ آیہ ۴۔

نہم یُسَبِّحُ لَہُ السَّمٰوٰتُ السَّبْعُ وَالْاَرْضُ وَمَنْ فِیْھِنَّ وَاِنْ مِّنْ شَیْءٍ اِلَّا یُسَبِّحُ بِحَمْدِہٖ وَلٰکِنْ لَّا تَفْقَھُوْنَ تَسْبِیْحَھُمْ۔ ترجمہ۔ بپاکی یاد میکنند او را آسمانہائے ہفتگانہ و زمین و ہر کہ درمیان اینہا است و نیست ہیچ چیز مگر بپاکی یاد میکنند با ستایش او و لیکن شما فہم نمے کنید یاد کردن ایشان را (سورہ بنی اسرائیل رکوع ۵) ہمین است مضمون زبور ۱۹۔ آیہ ۲ و ۳

دہم سورہ انبیا۔ آیہ ۱۰۵ ہمین است کہ زبور ۳۷ آیہ ۱۱ چنانکہ مصنّف ہم نقل کردہ

قولہ۔ قبل ازین کہ چیزے نسبت بآن لوح محفوظ (سورہ بروج آیہ اخیر) بگوئیم الخ صفحہ ۱۰۶ تا ۱۱۰

اقول ماحصل اعتراض مصنف این است کہ منقول عنہ قبل از منقول فیہ مے باشد پس چگونہ توان گفت کہ قرآن قبل از آفرینش عالم بر لوح محفوظ مرقوم گشت و حال آنکہ زبور کہ ازان آیہ وَلَقَدْ کَتَبْنَا فِی الزَّبُوْرِ الخ در قرآن مقتبس است در زمان مصنف خود بوجود آمدہ اعتراض مذکور نسبت بہ کتب انسانی مسلّم است۔ مگر درصورت کلام الٰہی چنان نیست اللہ تعالے متکلم است یعنی صفت کلام بذات او قائم است و صفات او ہمہ ازلی است زیرا کہ باریتعالے محل حوادث نمیتواند شد۔ لہذا مدلول قرآن و دیگر کتب ربانی کہ کلام نفسی باشد

ہم قدیم است ۔ آن خدائے علیم کہ در ازل ہمہ پید انست قبل از آفرینش زمین و زمان بر لوح محفوظ کلمات دالہ بر کلام نفسی نوشت کر از ان جملہ مدلول وَلَقَدْ كَتَبْنَا الخ ہم است ۔ پس در منظوم عربی کہ بعد از منظوم عبرانی نازل شد بر وجہ اخبار ہو افق آنچہ بر لوح محفوظ ثبت است ذکر میکند و میگوید وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ الخ ۔ منشاء این اعتراض عدم تمیز میان کلام نفسی و کلام لفظی است آنچہ مصنف میگوید کہ خیال این لوح محفوظ کہ دران ہر چیز ثبت است مستعار از الواح سنگ موسٰے است کہ بران احکام عشرہ ثبت است از اوہام اوست زیرا کہ ہر چہ در قرآن است از جانب خدا است ۔

قولہ و اصل آنچہ در احادیث بنسبت بہ کوہ قاف موہوم مندرج است در کتابہائے یہود یافت میشود و اگر آنچہ را کہ در عرائس المجالس و در قصص الانبیا نوشتہ شدہ است با آنچہ یہود میگویند مقابلہ کنیم این امر مدلل میگردد و در عرائس المجالس چنین مندرج است خلق الله تعالى جبلاً عظيمًا من زبرجدة خضرٰے خضرة السماء منه يقال له جبل قاف فاحاط بها كلها وهو الذى اقسم الله به فقال قٓ وَالْقُرْاٰنِ الْمَجِيْدِ (سورہ قاف یعنی سورہ ۵۰ ۔ آیہ ۱) ۔ ترجمہ ۔ خدائتعالٰے کوہے عظیم از زبرجدے سبز آفرید کہ سبزی آسمان از انست آنرا کوہ قاف میگویند پس بآن تمام آنرا (یعنی تمام زمین را) احاطہ نمود و این آن ست کہ خدا بآن قسم خوردہ گفت قٓ وَالْقُرْاٰنِ الْمَجِيْدِ (عرائس المجالس ۔ صفحہ ۷ و ۸) و در قصص الانبیاء (صفحہ ۵) گفتہ شدہ است کہ روزے عبد اللہ بن سلام از حضرت محمد صلی اللہ علیہ و آلہ و اصحابہ وسلم پرسید و از زمین از چیست ۔ گفت از کوہ قاف ۔ گفت کوہ قاف از چیست گفت از زمرد سبز و سبزی آسمان از انست ۔ گفت صدقت یا رسول اللہ گفت بالائے کوہ قاف چہ مقدار است ۔ گفت پانصد سالہ راہ است ۔ گفت گرد اگر دوے چند است ۔ گفت دو ہزار سالہ راہ است ۔ انتہے و اصل تمام این افسانہ این است کہ در یکے از کتابہائے یہود مسمٰے بہ حگیگاہ (فصل ۱۱ ۔ آیہ ۱) در میان آن لفظ قدیم توہو یعنی تہی کہ در کتاب

پیدائش (باب اول - آیہ ۲) یافت میشود چنین مکتوب است .... ترجمہ (از عبرانی) توہُو قاوِ (یعنی خط) سبزی است کہ تمام جہان را احاطہ میکند کہ تاریکی از آن صادر میشود - و اصحاب حضرت محمدؐ این قول یہود را شنیدہ آن لفظ قاو را نفہمیدند و این را نداشتہ کہ معنے آن لفظ خط یا شاقول است گمان بردند کہ البتہ آنچہ تمام جہان را احاطہ میکند و آسمان را تاریک میگرداند سلسلۂ کوہائے عظیم میباشد کہ اسم آن قاف یا قاو است - صفحہ ۱۱۱ و ۱۱۲

اقول مصنف در صفحہ ۸ ہم گفتہ - ہمچنین کیست کہ بداند کہ لقب سورہ پنجاہم کہ مسمّٰی بہ ق است چہ معنی دارد و چرا از احادیثیکہ را بوجود بودن کوہ قاف اعلام و اخبار مے نماید انتہے - لہٰذا درینجا بزعم خود احادیث برائے اثبات وجود کوہ قاف از عرائس المجالس آوردہ - مگر حیف بجائے آنکہ احادیث صحیحہ از کتب حدیث نقل کردے اقوال ضعیفہ از کتاب قصص و حکایات بیان کردہ - از ہیچ حدیث صحیح مسند متصل وجود چنین کوہ قاف ثابت نیست - لہٰذا خامہ فرسائی مصنّف بے سود است - و آنچہ میگوید کہ نام سورہ پنجاہم از این کوہ قاف است بے اصل است - مذہب مختار نسبت بہ حروف مقطعہ کہ در اوائل چند سُوَر قرآن مے آید این است کہ معنے آنہا ما را معلوم نیست مگر ما ایمان آوردیم بآنچہ مراد او تعالےٰ است از آن - اگر کسے از مسیحیان نادان اعتراض کند کہ چنین امر مخل وحی قرآن است - در جواب مے گوئیم کہ اسلوب کلام الٰہی بہ ہمین طور واقع شدہ - عدم آگاہی ما از معانی آنہا ہیچگونہ منافی وحی نیست چنانکہ عدم واقفیت از معانی لفظ ہگایون (در زبور ہفتاد و یکبار و در صحیفہ حبقوق سہ بار آمدہ) و سلاہ (کہ در زبور ہفتاد و سہ بار و در صحیفہ حبقوق سہ بار آمدہ) منافی الہام آن کتب نشدہ - و جائے غور است کہ الفاظ عبرانی کہ بطور سرنامہ بسیارے از مزامیر داؤد علیہ السّلام آمدہ معنے و مطلب صحیح آن تا حال متحقق نشدہ چنانکہ مسخل (زبور ۳۲) و مختام (زبور ۱۶) و التسخیث (زبور ۵۷ - ۵۹) و موث لبین (زبور ۹) و اجلث شہر (زبور ۲۲) و جونا تلم رخوکم (زبور ۵۶) و شوشانم (زبور ۴۵ و ۶۰ و ۸۰) و شمینیث (زبور ۱۲) و مہالث (زبور ۵۳) و مہالث لعنوث (زبور ۸۸) و نگینوث (زبور ۴ و ۶۱) و نحیلوث (زبور ۵) و گتیث

(زبور ۸) والاموث (زبور ۴۶) وشیگونی یا شیگنوث (زبور ۷ - حبقوق باب ۳ - آیه ۱) برائے تفصیل بین لغت بائبل تحت لفظ زبور

قوله القصه از آنچه در فوق گفته شد پدید مے آید که کتابہائے یہود و خصوصاً آن سفر پر افسانہائے که به تلمود مسمّٰی است یکے از سرچشمہائے عمده دین اسلام بوده است ـ صفحه ۱۱۲

اقول از آنچه به توفیق الٰہی در اوراق سابقه گفتیم بروجه احسن واتم بوضوح پیوست که این قول مصنف باطل است وحق این است وَمَا يَنطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ

فصل چہارم

در تحقیق و آزمایش ادّعائے آن اشخاصیکه میگویند که بسیارے از آنچه در قرآن مندرج است از قصّہائے وگمانہائے باطل بعضے فرقہائے بدعتی نصارےٰ ماخوذ گشته

قوله قصّه اصحاب کہف که مسیحیان ایشان را ہفت خوابنده مے نامند - مخفی نماند که آن حکایت اصحاب الکہف که در سوره کہف (یعنی سوره ۱۸ آیه ۸ الی ۲۶) مندرج است یکے از افسانہائے یونانیان مے باشد که اصل آن را در کتاب لاتینی مسمّٰی به جلال الشہداء تصنیف گرگوریس طوریسی (باب اول فصل ۹۵) مے یابیم واختصار آن حکایت این است که در وقتیکه دکیس امپراطور (یعنی قیصر روم) بشدت تمام وبوحشیت مالا کلام مسیحیان را بتعاقب واذیت مینمود وجد وجہد تمام صرف میکرد تا اسم دین مسیحی را ہم از صفحات حافظه مردم کلیتہً محو کند ہفت نفر جوان از اہل شہر افسس که ویرانہائے آن تا بحال در نزدیکی قریه ایاسلوک واقع ودر ولایت

اناطول دیدہ مے شود) از ظلم و تعدی وے فرار کردہ خویشتن را در مغارۂ کہ از آن شہر دور نبود پنہان کردہ خوابیدند و در حالت خواب تا نزدیک بدویست سال ماندند زیرا در زمان دکیوس (مابین ۲۴۹ء و ۲۵۱ء مسیحی) در آن مغارہ در آمدہ از انجا بیرون نشدند تا ۴۴۷ء کہ در آن وقت ثیودوسیس بر تخت سلطانی جلوس نمودہ بود۔ و چون بیدار شدہ دیدند کہ دین مسیحی در آن مدت چہ قدر انتشار یافتہ است متعجب گشتند زیرا وقتیکہ خوابیدہ بودند نشان صلیب ننگ و عار شمردہ مے شد و اما چون بیدار شدند آنرا دیدند کہ بر تاج امپراطور و بر علمہائے سلطنت میدرخشد و تقریباً تمام رعایائے سلطنت روم دین مسیحی را قبول کردہ اند و آن دین در ہمہ ربع مسکون بر ہر مذہب دیگر غلبہ یافتہ است و مے یابد۔ البتہ این قصہ محض افسانہ ایست و بس صفحہ ۱۱۴ و ۱۱۵

اقول قصہ اصحاب کہف ہم از قرآن و ہم از شہادت نصارے ثابت است۔ و انکار آن بے دلیل مکابرہ محض است۔ قسیسے شامی جیمس نام کہ دو سال بعد از وفات ثیودوسیس ثانی و پنج سال بعد از واقعہ بیداری اصحاب کہف تولد شدہ بود در یکے از خطبات خود بزبان سریانی مدح جوانان افسس (یعنی اصحاب کہف) نمودہ۔ قبل از اختتام صدی ششم مسیحی گرگوریس طورسی آن خطبہ سریانی را بزبان لاطینی ترجمہ نمود (تنزل و زوال رومۃ الکبرے۔ جلد ثانی۔ صفحہ ۱۴۳ مع حواشی) مصنف از ہمین ترجمہ لاطینی این قصہ را بطور اختصار نقل کردہ است و ذکر خطبہ سریانی کہ بر منکرین حجت تام است پس انداز کردہ۔ لہذا قطع نظر از قرآن پاک مے پرسیم کہ آیا جیمس کہ نصرانی بلکہ پیشوائے نصرانیان بود و فقط چند سال بعد ازین واقعہ زیست مے نمود دروغ میگوید یا مصنف ینابیع الاسلام کہ یکہزار و چہار صد و شصت سال بعد ازین واقعہ قصہ مذکور را بغیر دلیل محض افسانہ و بے اصل مے پندارد۔ علاوہ برین ہمگی جماعت نصارے مشرق اصحاب کہف را بہ تعظیم یاد میدارند و ذکر خیر شان در تقاویم رومہ و حبشہ و روس موجود است۔ (تنزل و زوال رومۃ الکبرے۔ جلد ثانی۔ صفحہ ۱۴۳) ہو تنجر کہ این قصہ را افسانہ میگوید مراکی او را شیطان و بیدین و فضلہ بد عقیتان مے خوانند (تفسیر کامل قرآن جلد سوم۔ صفحہ ۷، حاشیہ)

قوله اما بعضے عاقلان گفته اند که (این قصه) شاید بمعنے و بیفائده نیست و ممکن است که آنکس که آنرا اولاً ایجاد نموده نخواست مردم را بفریبد بلکه آنرا از روئے مثل آورد باین اراده که بیان کند که دین مسیحی بفیض روح القدس و بسبب ریخته شدن خون شهدائے دلیر پُر محبت بچه زودی حیرت انگیز انتشار یافته است - صفحه ۱۱۵

اقول اصلیت این قصه از شهادت موافق و مخالف ثابت است چنانکه الآن دیدیم و غرض از ایراد آن این است - وَكَذٰلِكَ اَعْثَرْنَا عَلَيْهِمْ لِيَعْلَمُوْٓا اَنَّ وَعْدَ اللّٰهِ حَقٌّ وَّاَنَّ السَّاعَةَ لَا رَيْبَ فِيْهَا - ترجمه - وهمچنین خبر دار گردانیدیم مردم را از احوال ایشان تا بدانند که وعده خدا راست است و آنکه در قیامت هیچ شبه نیست (سوره کهف - رکوع ۳)

قوله قصه حضرت مریم - در سوره مریم (یعنی سوره ۱۹ آیه ۲۸ و ۲۹) مکتوب است که حضرت مریم چون بعد از تولد ابن مقدسش بنزد قوم خود آمد ایشان بوے گفتند - يٰمَرْيَمُ لَقَدْ جِئْتِ شَيْئًا فَرِيًّا يٰٓاُخْتَ هٰرُوْنَ مَا كَانَ اَبُوْكِ امْرَاَ سَوْءٍ وَّمَا كَانَتْ اُمُّكِ بَغِيًّا - ترجمه - اے مریم هر آئینه بتحقیق که آورده چیزے عجیب را اے خواهر هارون نبود پدرت مرد بدی و نبود مادرت بدکار - پس ازین آیه ثابت مے شود که نزد حضرت محمدؐ حضرت مریم خواهر حضرت هارون برادر حضرت موسےٰ بود و این امر از آنچه در سوره تحریم (یعنی سوره ۶۶ آیه ۱۲) مرقوم گشته بیشتر هویدا مے گردد و آن این است - وَمَرْيَمَ ابْنَتَ عِمْرٰنَ - ترجمه - و مریم دختر عمران الخ - و در سوره آل عمران (یعنی سوره ۳ آیه ۳۱) همین مطلب بار دیگر بیان شده است و نیز در سوره فرقان (یعنی سوره ۲۵ آیه ۳۷) مکتوب است - وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوْسَى الْكِتٰبَ وَجَعَلْنَا مَعَهٗٓ اَخَاهُ هٰرُوْنَ وَزِيْرًا - ترجمه - و بتحقیق دادیم ما موسےٰ را تورات و گردانیدیم با او برادرش هارون را وزیرے - پس ثابت مے شود که عمران و موسےٰ و هارون و مریم همان اشخاص اند که در تورات همین اسامی مذکور ند چرا اینکه در عبری بعوض عمران عمرام نوشته شده است - و در تورات (کتاب اعداد باب ۲۶ آیه ۵۹) مرقوم است - و نام زن عمرام یوکبد بود دختر لاوی که برائے لاوی در مصر زائیده شد و او برائے عمرام - هارون و موسےٰ و خواهر ایشان

مریم را زائید و نیز در کتاب خروج (باب ۱۵ آیه ۲۰) نوشته شده است که مریم نبیه خواہر ہارون بود بر حسب آنچه در فوق در سورۂ مریم خواندیم جائیکه مکتوب است یَااُمَّ یُدٗ ...... یَا اُخْتَ هٰرُوْنَ ـ پس شکے نیست که حضرت محمدؐ میگوید که مریم خواہر ہارون که دختر عمران نیز بود ہمان حضرت مریم مے باشد که تخمیناً بعد از ہزار و پانصد و ہفتاد سال دیگر مادر حضرت عیسےٰؑ گردیده ـ

اقول در صحیح مسلم کتاب الآداب آمده ـ عن المغیرة بن شعبة قال لما قدمت نجران سألونی فقالوا انکم تقرءون یا اخت هٰرون و موسےٰ قبل عیسی بکذا وکذا فلما قدمت علی رسول الله صلّی الله علیه وسلم سألته عن ذلک فقال انهم یسمون بانبیاءهم والصالحین قبلهم ـ ترجمه ـ از مغیره بن شعبه روایت است گفت چون به نجران آمدم از من پرسیدند و گفتند بدرستیکه شما میخوانید یا اخت ہارون (اے خواہر ہارون) وحال آنکه موسےٰ چندین و چندین سال قبل از عیسےٰؑ بود پس چون پیش رسول الله صلی الله علیه وسلم آمدم آنجناب را از ان پرسیدم ـ فرمود ہر آئینه ایشان نام مے نہادند بنام انبیا و صالحین خود که پیش از ایشان بودند (صحیح مسلم بر حاشیه قسطلانی ـ جزء ہشتم ـ صفحه ۵۴۴) ـ ازین حدیث ظاہر است که عمران (در سورۂ تحریم) و ہارون (در سورۂ مریم) نه ہمان اشخاص اند که پدر و برادر حضرت موسےٰ ـ و نیز معلوم باد که نام مادر مریمؑ (مادر عیسےٰؑ) حنه بود و نام مادر مریم خواہر موسےٰ یوکبد بود بہر اہل انصاف که سینه از غبار حقد و کینه چون آئینه دارند این جواب کفایت میکند ـ

بر تقدیر تسلیم عینیت ہر دو عمران و ہر دو ہارون ہم ممکن است که گوئیم که بی بی مریم خویش بی بی الیصابات بود (لوقا باب اول ـ آیه ۳۶) و بی بی الیصابات از دختران ہارونؑ بود (لوقا باب اول آیه ۵) یعنی از نسل ہارونؑ بود زیرا که در محاوره قدیم نسل ہم از ابن یا بنت تعبیر مے شد چنانچه گویند عیسےٰؑ بن داود بن ابراہیم علیہم السلام (متی باب اول ـ آیه اول) و ہارون پسر عمران بود (خروج باب ۶ آیه ۲۰) پس بی بی مریم ہم بنت عمران شد زیرا که ہر کس از فرقه لاوی از خاندان خود نکاح میکرد

(خروج باب ۲- آیہ اول) تا خاندان امامت ممتاز ماند (حصہ دوم تنقیح البیان مطبوعہ دہلی سنہ ۱۲۹۹ھ صفحہ ۲۲)

قولہ البتہ بعضے از مفسرین کوشش کردہ اند تا این حجت را نسبت بقرآن رو نمایند اما نتوانستہ اند- صفحہ ۱۱۸

اقول مفسرین رحمہم اللہ حل این اشکال بر وجہے نمودہ اند کہ مخالفین ہم اعتراف باخلال آن نمودہ اند- چنانچہ قسیسے ہوگس نام چنین مے نویسد- از الفاظ یا اُخت ھٰرون کہ نسبت بہ مریم باکرہ مستعمل شدہ غلطی تاریخ قدرے قابل توجہ مفہوم مے شود مگر مفسرین دفع این اشکال مے نمایند- در کمالین است کہ این استعارہ ایست برائے این معنے کہ مریم مانند دختر ہارون پاک و نیک بود- لکن بیضاوی میگوید کہ معنے این است کہ مریم از نسل ہارون بود- انتہے (لغت اسلام بزبان انگریزی مطبوعہ لندن سنہ ۱۸۸۵ء صفحہ ۲۳۰)

قولہ نسبت بحضرت مریم مادر حضرت عیسےٰ بسیار چیزہا در قرآن مندرج است کہ برخلاف اناجیل اربعہ صحیحہ مے باشد و از افسانہائے بدعتیان ماخوذ است چنانکہ در ذیل ہویدا خواہد شد الخ- صفحہ ۱۱۸ تا ۱۳۸

اقول درین اوراق مُصنِّف اول قصہ تولد مریم و کفالت زکریا و تولد عیسےٰ را از قرآن پاک (آل عمران آیہ ۳۱ و ۳۲ و ۳۷ تا ۴۲- سورہ مریم آیہ ۱۶ تا ۳۱) نقل کردہ و پس از آن این مطالب از کتب دیگر (پروتو نجیلیون یعقوب صغیر فصل ۳ و ۴ و ۵- قصہ نیاحہ ابینا القدیس الشیخ النجار فصل ۲- پروتو نجیلیون فصل ۷ و ۸ و ۹ و ۱۱- سیرت باکرہ- حکایت رحلت یوسف پروتو نجیلیون فصل ۱۵ و ۱۸- حکایت تولد مریم و طفولیت منجی فصل ۲۰) آوردہ- مگر میان قرآن پاک و این کتب اختلاف بسیار است و مطابقت فی الجملہ مفید مطلوب ما است چنانکہ بتکرار بیان کردیم- در اناجیل اربعہ کہ مُصنِّف آنہا را ہنوز صحیح مے پندارد حالات مریم مفقود است- جز اینکہ چند بار او را زن یوسف نجار خواندہ شدہ است و فرشتہ بشارت تولد مسیح دادہ چیزے دیگر یافت نمیشود- پس چگونہ توان گفت کہ حالات مریم در قرآن پاک برخلاف اناجیل است- حق اینست کہ قبل از نزول قرآنِ کریم میان یہود و نصارے در حالات

بی بی مریم اختلاف بسیار بود۔ پس فرقان حمید حق را از باطل جدا ساخت و بعصمت مریم صراحت نمود۔ اِنَّ هٰذَا الْقُرْاٰنَ يَقُصُّ عَلٰى بَنِىٓ اِسْرَآءِيْلَ اَكْثَرَ الَّذِىْ هُمْ فِيْهِ يَخْتَلِفُوْنَ مگر از ناسپاسی نصارےٰ است کہ قرآن را متہم بسرقہ کنند۔ اِنَّ اِلَيْنَآ اِيَابَهُمْ ثُمَّ اِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ (سورہ غاشیہ)

قولہ قصہ طفولیت حضرت عیسےٰ الخ صفحہ ۱۳۸ تا ۱۴۲

اقول درین اوراق مصنف اول معجزات حضرت عیسےٰ علےٰ نبینا وعلیہ الصلوٰۃ والسلام را از قرآن پاک (آل عمران آیہ ۴۱ و ۴۳ - مائدہ آیہ ۱۰۹ و ۱۱۰) آوردہ پس معجزۂ تکلّم فی المہد وخلق طیر را باختلاف تفاصیل از کتاب یونانی مسیحے بہ بشارت توماے اسرائیلی وانجیل الطفولیت فصل اوّل بیان کردہ مگر نصارےٰ بر تکذیب این دو معجزۂ طفولیت دلیلے بجز عناد ندارند چنین خیال از جانب ایشان حیرت انگیز است زیراکہ در اناجیل اربعہ چیزے موافق یا مخالف آن یافت نمیشود۔ وآنچہ در اناجیل اربعہ نیست آنرا بے دلیل غلط گفتن غلط محض است زیرکہ اناجیل مذکورہ حاوی جمیع حالات حضرت عیسےٰ نیست چنانچہ یوحنا خود میگوید کہ دیگر کارہاے بسیار است کہ عیسےٰ کرد کہ اگر یک یک نوشتہ شود گمان دارم کہ آن صحف در ہمہ جہان نتواند گنجید۔ انتہےٰ (یوحنا۔ باب ۲۱ آیہ ۲۵) علاوہ ازین امام فخر رازی از جانب متکلّمین مے آرد۔ وایضاً فلیس کل النصاری ینکرون ذالك فانه نقل عن جعفر بن ابیطالب لما قرأ علی النجاشی سورة مریم قال النجاشی لا تفاوت بین واقعة عیسٰی وبین المذکور فی هذا الکلام بذرة۔ ترجمہ۔ ونیز ہمگی نصارےٰ ازین امر (تکلم فی المہد) انکار نمیکنند زیراکہ از جعفر بن ابیطالب منقول است کہ چون پیش نجاشی سورہ مریم خواند نجاشی گفت کہ میان واقعہ عیسےٰ ومیان آنچہ درین کلام مذکور است ذرۂ فرق نیست انتہےٰ (کبیر۔ جزء ثانی۔ صفحہ ۳۷۴) پس چنانکہ از کلام مصنف وامام رازی ظاہر است میان نصارےٰ درین باب اختلاف بود وفیصلہ این اختلاف بغیر حکم آسمانی متعذر بود پس اللہ تعالےٰ قرآن

ا؎ ہر آینہ بسوئے ماست رجوع ایشان باز ہر آینہ بر ماست حساب ایشان ۱۲

فرستاد و اختلاف را از میان برداشت۔

قوله در انجیل الطفولیت فصل اول چنین مندرج است - قد وجدنا فی کتاب یوسیفوس رئیس الکهنة الذی کان علی عهد المسیح وقد قال ان الناس انه قایافا قال هذا ان یسوع تکلم وهو حین کان فی المهد وقال لمریم امه انی انا هو یسوع ابن الله الکلام الذی ولدتنی کما بشرک جبرائیل الملاک وابی ارسلنی لخلاص العالم - **ترجمه** - در کتاب یوسیفوس رئیس کهنه که در زمان مسیح بود و مردم میگویند که او قایافا مے باشد یافته ایم که او گفت که عیسیٰ هنگامیکه در گهواره تکلم نموده به مادر خود مریم گفت - بدرستیکه من عیسیٰ پسر خدا و آن کلمه هستم که تو مرا زائیده چنانکه جبرائیل فرشته بتو مژده داد و پدر من مرا برای نجات جهان فرستاده است صفحه ۱۴۳

اقول کدام شهادت قوی تر از آن باشد که شخصی یهودی بلکه رئیس کهنه یهود که حضرت عیسیٰ ع را از وقت تولد تا آخر دیده میگوید که مسیح در گهواره تکلم نمود - پس انکار آن مکابره محض است

قوله و اگر این انجیل الطفولیه فصل اول را با قرآن مقابله کنیم ظاهر مے شود که حضرت محمد ص در اینجا آن الفاظ و همی را که بحضرت عیسیٰ ع نسبت داده اند برحسب اعتقاد و تعلیم خود تبدیل کرده است اما بیشک و شبه حضرت محمد ص این حکایت را از آن کتاب جعلی اخذ نموده - و اگر شخصی بپرسد که آن امر بچه طور ممکن بوده در جوابش میتوان گفت که این کتاب از قبطی بعربی ترجمه شده است و چون ماریه قبطیه در میان کنیزکهای حضرت محمد بود البته حضرت محمد ص این افسانه را از آن زن نادان شنیده گمان برد که این داستان در انجیل حقیقی مرقوم است پس از آن سبب آنرا قدرے تبدیل داده داخل قرآن گردانید - صفحه ۱۴۳

اقول همانا از اوهام مصنف نادان است که معجزه تکلم فی المهد را که هم از شهادت مصنف همعصر مسیح ثابت است افسانه مے پندارد و کلام الهی را باطل میگوید - او را باید که ثابت کند اول آنکه کتاب مذکور از قبطی بعربی ترجمه شده دوم آنکه آن ترجمه عربی در زمان سعادت

نشان جناب خاتم المرسلین صلعم بعرب موجود بود سوم آنکه ماریۂ قبطیہ آن کتاب را خواندہ و
این حکایت را بیش آنحضرت صلعم بیان نمود۔ بعد زان در امور دیگر کلام کردہ آید فمن اظلم
مِمَّنِ افْتَرٰی عَلَی اللّٰهِ كَذِبًا لِّيُضِلَّ النَّاسَ بِغَيْرِ عِلْمٍ ۭ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظّٰلِمِيْنَ[1]
(سورہ انعام۔ رکوع ۱۷)

قولہ اما ممکن نیست کہ این قسم حکایتہا (معجزات طفولیت حضرت عیسٰےؑ) راست باشند زیرا
در انجیل یوحنا (باب ۲۔ آیہ ۱۱) ثابت میشود کہ حضرت عیسٰےؑ در وقت طفولیت ہیچ معجزہ
بجا نیاورد زیرا در بارۂ معجزۂ کہ چون بیشتر از سی سالہ بود بعمل آورد مکتوب است کہ آن
کار عجیب شروع و ابتدائے معجزاتش بود پس ظاہر است کہ قبل از انوقت ہیچ معجزہ از وے
بوقوع نہ پیوستہ بود۔ صفحہ ۱۴۳

اقول در آیت مذکورہ ابتداء اضافی مراد است نہ ابتداء حقیقی۔ یعنی این کار عجیب اوّل
آن معجزات بود کہ مسیح در قانائے جلیل نمود۔ اناجیل اربعہ حاوی جمیع حالات مسیح نیست
چنانکہ درین کتاب بیان کردیم۔ ومزید برین آنکہ بعد از تولد حضرت عیسٰےؑ چند عجائب کہ
بظہور آمد مثلاً ظہور جلوہ الٰہی بر شبانان (لوقا باب ۲) وظہور ستارۂ عجیب بر آسمان (متی باب ۲)
البتہ از کرامات مسیح است کہ ائمہ اصول آنرا ارہاصات میگویند۔

قولہ البتہ ذکر این معجزہ (نزول خوان از آسمان۔ سورہ مائدہ آیہ ۱۱۲ تا ۱۱۵) در ہیچ کتاب
مسیحی یافت نمیشود وہمانا این امر عجیب ہرگز بوقوع نہ پیوستہ است اما اصل این حکایت
را در عہد جدید مے یابیم زیرا در انجیل متی (باب ۲۶ آیہ ۲۰ الے ۲۹) و در انجیل مرقس (باب ۱۴
آیہ ۱۷ الے ۲۵) و در انجیل لوقا (باب ۲۲ آیہ ۱۴ الے ۳۰) و در انجیل یوحنا (باب ۱۳
آیہ ۱ الے ۳۰) ذکر آن عشاء ربانی است کہ حضرت عیسٰےؑ با حواریان خود در شب آخری
زندگانی دنیوی خویش تناول فرمود ومسیحیان حقیقی از آن ایام تا بزمان ما برائے یادگاری
آنوقت عادی ہستند کہ برحسب حکم وے عشاء ربانی را اکثر اوقات معمول دارند۔ وذکر

[1] پس کیست ستمگارتر از کسیکہ بندد بر خدا دروغ تا گمراہ کند مردمان را بغیر دانش۔ ہر آئینہ خدا راہ نے
نماید قوم ستمگاران را ۱۲

مائدہ یعنی خوان حضرت عیسٰے در انجیل لوقا (باب ۲۲ آیہ ۳۰) باین الفاظ یافت میشود - تا در ملکوت من از خوان من بخورید و بنوشید و بر کرسی ہا نشستہ بر دوازدہ سبط بنی اسرائیل داوری کنید و اگر استفسار کردہ شود کہ اہل اسلام چرا میگویند کہ آن مائدہ از آسمان نازل شد جواب آن این است کہ شاید ایشان در فکر آن رؤیا ئے مے باشند کہ در کتاب اعمال رسولان مندرج است کہ در آنجا (باب ۱۰ آیہ ۹ تا ۱۶) چنین مکتوب است - پطرس بیام خانہ بر آمد تا دعا کند و واقع شد کہ گرسنہ شدہ خواست چیزے بخورد اما چون برائے او حاضر میکردند بیخودی او را رُخ نمود پس آسمان را گشادہ دید و ظرفے را چون چادرے بزرگ بچہار گوشہ بستہ بسوئے زمین آویختہ بر او نازل مے شود کہ دران ہر قسمے دواب و وحوش و حشرات زمین و مرغان ہوا بودند و خطابے بوے رسید کہ اے پطرس برخاستہ ذبح کن و بخور - پطرس گفت - حاشا خداوندا زیرا چیزے ناپاک یا حرام ہرگز نخوردہ ام - بار دیگر خطاب بوے رسید کہ آنچہ خدا پاک کردہ است تو حرام مخوان و این سہ مرتبہ واقع شد کہ در ساعت آن ظرف بآسمان بالا بُردہ شد - ولیے این فقط رؤیا بود و بس - پس اصل آنحکایت مائدہ ہمین اشتباہ باشد صفحہ ۱۴۵ - ۱۴۶

اقول آنچہ در اناجیل اربعہ (متی باب ۱۴ آیہ ۱۵ تا ۲۱ - مرقس باب ۶ آیہ ۳۵ تا ۴۴ - لوقا باب ۹ آیہ ۱۲ تا ۱۷ - یوحنا باب ۶ آیہ ۵ تا ۱۳) بتفاوت تفاصیل مذکور است کہ حضرت عیسٰے علٰے نبیّنا و علیہ الصلوٰۃ والسّلام بہ پنج نان و دو ماہی پنج ہزار مرد را سیر گردانید ہمین است معجزۂ مائدہ - بیان قرآن از بیان اناجیل کہ مدّتے بعد از عیسٰے بطور سوانح مرقوم گشتہ یقیناً صحیح تر است - ناواقف ازین مصنّف بیہدہ ہرزہ سرائی نمودہ

قولہ و ازین آیہ ہا (سورہ مائدہ - آیہ ۱۱۶ - سورہ نسا آیہ ۱۶۹ - سورہ مائدہ آیہ ۷۷) ہویدا است کہ حضرت محمد چنانکہ جلال الدّین و دیگر گفتہ اند از بعضے مسیحیان بدعتی شنیدہ بود کہ بر حسب گمان ایشان سہ خدا است یعنی خدا تعالٰے و حضرت مریم و حضرت عیسٰے - صفحہ ۱۴۸

اقول علامہ جلال الدّین نمیگوید کہ آنحضرت صلعم از بعضے مسیحیان بدعتی شنیدہ بود کہ بر حسب

گمان ایشان سہ خدا است بلکہ امر واقعی را بیان میفرماید چنانچہ در تفسیر سورۂ مائدہ آیہ ۷۷ نوشتہ - اِنَّ اللّٰہَ ثَالِثُ ثَلٰثَۃٍ الِہَۃٍ ثَلٰثۃٍ ای احدھا والاخران عیسٰی وامہ وھم فرقۃ من النصاریٰ - ترجمہ - اللّٰہ سوم سہ معبود است یعنی یکے از ایشان و دو دیگر عیسٰے و مادر او ہستند و آنان (معتقدین چنین تثلیث) فرقۂ از نصارے اند - انتہٰے (تفسیر جلالین) تحیے المعلوم نیست کہ کدام مفسر بود -

قولہ و در ردّ این تعلیم کفرانہ (تثلیث) در قرآن بارہا مکتوب است کہ خدا واحد است و ہر کہ ہم از توریت وہم از انجیل اطلاع دارد میداند کہ عقیدہ وحدانیت ذات پاک الٰہی اصل و بنیاد دین مسیحی مے باشد چونکہ در توریت (کتاب تثنیہ باب ۶ آیہ ۴) مرقوم است اے اسرائیل بشنو یہوہ خدائے ما یہوہ واحد است - و در انجیل مرقس (باب ۱۲ آیہ ۲۹) خود حضرت عیسٰے این آیت را اقتباس کردہ آنرا بتاکید تمام تصدیق میفرماید صفحہ ۱۴۸

اقول مگر این ہم در عہد جدید است - لہٰذا بروید و تمامی قبائل را از شاگردان نمائید بغسل تعمید دادن آنہا را باسم اب - ابن و روح القدس (متی باب ۲۸ آیہ ۱۹) - توفیق عیسٰے مسیح خداوند و محبت خدا و رفاقت روح القدس ہمگی با شما باد (نامہ دوم باہل قرنتس باب ۱۳ آیہ ۱۴) - زانرو کہ در آسمان سہ ہستند کہ شہادت میدہند پدر و کلمہ و روح القدس و این ہر سہ یک ہستند (نامہ اول یوحنا باب ۵ آیہ ۷) - حیف است کہ نصاریٰ وحدانیت را ترک کردہ در ورطۂ تثلیث افتادہ اند - و این را اصل و بنیاد دین خود قرار دادہ اند و ہر کہ معتقد تثلیث نیست او را مسیحی نمیدانند (برائے تفصیل بہ بین لغت بائبل تحت لفظ عیسٰے و روح القدس) - باآنکہ تثلیث اصل و بنیاد دین ایشان است اگر از وجہ آن مے پرسیم در جواب گویند این است سرّے مکنون کہ عقول ناقص ما از ادراک آن قاصر است و بجز تائید روح القدس کسے این عقیدہ را تسلیم نمیتواند کرد (نامہ اول باہل قرنتس باب ۱۲ آیہ ۳) تعجب است کہ از زمان حضرت عیسٰے تا حال کہ یکہزار و نہصد و ہفت سال است کسے میان نصارے نبودہ کہ بتائید روح القدس حل این مسئلۂ لاینحل

نمودے - دینے کہ اصول آن مشتبہ است فروع آن را چہ بیان - مذہبے کہ اصل اصول آن امرے ممتنع الفہم است اگر از جانب خدا بودے - البتہ مارا چنین عقل عطا کردہ بودے کہ این اصل را بفہمیدے - در ہیچ کتاب علم ریاضی بنظر درنیامدہ کہ سہ مساوی یک و یک مساوی سہ بود - این الہام عجیب است

قولہ و ہیچ مسیحی حقیقی ہرگز مقر الوہیت حضرت مریم نبودہ است - اما حیف است کہ در بعضے اجزائے کلیسائے مسیحی عبادت حضرت مریم دخول یافتہ است کہ عین بت پرستی مے باشد صفحہ ۱۴۸

اقول درین امر شائبہ شک نیست کہ چند فرقہ اہل کتاب مقر الوہیت مریم بودہ اند چنانچہ جارج سیل در دیباچہ ترجمہ قرآن چنین مے نویسد - بدعتہائے ابیون و بیرلیس و ناصرین و نیز کولیریدین اول در عرب شیوع یافت یا فی الجملہ ترقی نمود - کولیریدین مریم را بجائے خدا در عبادت داخل کردند یا او را بطور خدا پرستش نمودند - و نوعے از نان تافتہ نذر او مے نمودند - این نان را کولیرس میگفتند و ازین است نام این فرقہ -

در مجمع نائس[1] (۳۲۵ء) ہم بعضے معتقد این خیال الوہیت مریمؑ باکرہ بودند - ایشان گفتند کہ ماسوائے پدر دو معبود دیگر اند یعنی عیسےٰؑ و مریمؑ و ہمین سبب ایشان را مریمانیہ نامیدند و دیگران مریمؑ را خدا و مبرا از انسانیت مے پنداشتند - این خیال از باطل پرستی پاپائے رومی چندان متجاوز نیست زیرا کہ بنا بر آن مریمؑ متمم تثلیث است گویا کہ تثلیث بغیر او ناتمام است انتہے (دیباچہ ترجمہ قرآن مجید صفحہ ۱۰) - ہمین مترجم بجائے دیگر در حاشیہ سورہ نساء آیہ ۱۷۱ میگوید کہ مورخین مشرق ذکر میکنند کہ فرقہ از نصارے بود کہ نزد ایشان تثلیث مرکب از ان سہ (خدا و عیسےٰؑ و مریمؑ) بود انتہے (ترجمہ قرآن حاشیہ صفحہ ۷۳) - ولیم میور میگوید کہ عبادت مریمؑ تا صدی پنجم مسیحی خارج از کلیسا ماند - اما در صدی مذکور در کلیسا ہم دخل یافت - نسطوریس میگفت کہ مریمؑ را مادر خدا نشاید گفت

---

[1] در کتب عربیہ این شہر را نیقیہ مے نویسند ۱۲

بلکہ مادر عیسے - مگر در مجمع افسس (سنہ ۴۳۱ء) فیصلہ نمودند کہ نسطوریس بدعتی است و
مریم را مادر خدا باید گفت - از آن وقت پرستش مریم رو بہ ترقی نہاد (ملخص از لغت مختصر
بائبل مطبوعہ لندن سنہ ۱۸۶۵ء تحت لفظ مریم) - القصہ چندین فرقہ ہائے نصارے قبل از
اسلام معتقد الوہیت مریم بودند و قرآن پاک تکذیب آن نمود و تکذیب تثلیث ہم خواہ
آن تثلیث مرکب از خدا و عیسے و مریم باشد یا از اقانیم ثلثہ خدا و عیسے و روح القدس

قولہ در سورۂ نساء (یعنی سورہ ۴ آیہ ۱۵۶) دربارۂ یہود مکتوب است کہ ایشان گفتند
اِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيْحَ عِيْسَى ابْنَ مَرْيَمَ رَسُوْلَ اللّٰهِ وَمَا قَتَلُوْهُ وَمَا صَلَبُوْهُ وَلٰكِنْ شُبِّهَ
لَهُمْ ...... وَمَا قَتَلُوْهُ يَقِيْنًا بَلْ رَّفَعَهُ اللّٰهُ اِلَيْهِ وَكَانَ اللّٰهُ عَزِيْزًا حَكِيْمًا

ترجمہ - ما کشتیم مسیح پسر مریم را پیغمبر خدا و نکشتند اورا و بدار نکشیدند اورا ولیکن
شبیہ گردیدہ شد مر آنہا را ...... و نکشتند اورا بہ یقین بلکہ بلند کرد اورا خدا بسوئے او
و باشد خدا غالب درست کردار - و درینجا تعلیم قرآن بضد تمام کتب انبیاء و حواریین
است اما با تعلیم بعضے از بدعتیان مطابقت کلی دارد زیرا کہ یکے از علمائے قدیم مسیحی
ایرینیوس نام مارا مطلع مے سازد کہ بسلیدیس کہ یکے از روسائے بدعتیان قدیم
بود ہمین اعتقاد را بشاگردان خود مے آموزانید - و ایرینیوس دربارۂ بسلیدیس میگوید
کہ آن شخص در خصوص حضرت عیسے چنین تعلیم مے داد ...... **ترجمہ** - و او درد ندید
و شخصے قیروانی شمعون نام مجبور شدہ صلیبش را برائے وے حمل نمود - و این شخص چون
از روے صورتش تبدیل نمودہ شدہ بود تا مردم گمان برند کہ او عیسے مے باشد بر حسب
این نادانی و غلط مصلوب گشت انتہے پس ہویدا است کہ حضرت محمد این عقیدہ را از مریدان
آن بسلیدیس بدعتی آموختہ است اگرچہ ہر کہ منکر مصلوب شدن مسیح مے باشد با ہمہ انبیاء و
حواریین مقاومت مے نماید چونکہ انبیا از قبل نبوت کردہ گفتند کہ مسیح موعود مے باید بدالطور
جان عزیز خود را نہادہ کفارہ کامل کافی برائے گناہان جمیع بنی نوع بشر بگذراند و حواریین
شہادت دادہ گفتہ اند کہ ما حاضر بودہ بچشمان خود دیدیم کہ نجات دہندہ ما بر صلیب کشیدہ

شد۔ اما حضرت محمدؐ این التفت نشد کہ آن قول باطل آن شخص بدعتی یا گمان دیگروے مرتبط شدہ است وآن این مے باشد کہ حضرت عیسےٰ لباس بشریت را فی الحقیقہ در بر نکردہ بلکہ فقط شبیہ بدنی کہ وجودِ حقیقی نداشت پذیرفتہ بود وازانجہت ممکن نبود کہ او تولّد یابد یا درد بیند یا مصلوب شود بلکہ مردم را فریفت تا ایشان گمان برند کہ وے متحمل این امور گردیدہ است ولکن این تعلیم فاسد بالکل ضدِ قرآن وانجیل است۔ لہذا قبول کردن جزئی از اوہام بسلیدیس ورد کردن اصول حکمت باطلہ کفارہ وے برائے حضرت محمدؐ مناسب نبود چونکہ اگر اصول ہر تعلیم رد شود البتہ تمام آن عمارت منہدم میگردد واگر اصولش باطل شد پس فروعاتش بیچہ طور ثابت مے ماند واما ظاہر است کہ حضرت محمدؐ چنین کردہ این آیت را داخلِ قرآن خود ساخت صفحہ ۱۴۹-۱۵۱

اقول دراوراقِ سابقہ بدلائل قویہ ثابت کردیم کہ قرآن ہمہ وحی است از خدائے پاک۔ ہیچ مضمون یا عبارت آن ماخوذ از تصانیف انسانی نیست۔ لہذا اعادۂ آن دریجا لاطائل است۔ مگر ازینجہت کہ خود مصنّف ذکر مسئلہ کفارہ نمودہ کہ مکذبِ توریت وصحف انبیا است کہ امر قربانی واعمال مے نمایند ماہم قدرے بحث درین باب مے کنیم۔ باید دانست کہ نصاریٰ عقیدہ دارند کہ مسیح مصلوب گشت و روز سوم از قبر برخاست وبدینگونہ کفارہ گناہان ما شد۔ مگر این ہمہ افسانہ است وبس۔ در کتاب استثنا باب ۲۱ آیہ ۲۳ مذکور است کہ شخصے کہ بر دار آویختہ شد ملعون خدا است۔ ودر نامۂ اوّل باہل قرنتس باب ۱۲ آیہ ۳ چنین وارد است۔ پس شمارا مخبر مے سازم کہ ہر کس کہ بروح خدا تکلم مے نماید عیسےٰ را لعنت نے نماید وہیچکس عیسےٰ را خداوند نمیتواند خواند مگر بروح القدس انتہے۔ پس ظاہر است کہ عیسےٰ مصلوب نگشتہ ورنہ لازم مے آید کہ عیسےٰ العیاذ باللہ ملعون خدا باشد۔ وآنکہ ملعون خدا باشد وسیلۂ نجات دیگران چگونہ تواند شد۔

درین مقام قطع نظر ازین کہ ثبوتِ اناجیل اربعہ تا دو صد سال بعد از مسیحؑ یافت نمیشود

لہ خروج باب ۱۵ آیہ ۲۶۔ احبار باب ۲۰ آیہ ۲۲۔ کتاب استثنا باب ۱۱ آیہ ۱۳ تا ۳۲۔ یوشع باب ۲۳ آیہ ۱۶۔ اول سلاطین باب ۲ آیہ ۳۔ وباب ۱۱ آیہ ۳۸۔ اشعیا باب ۳ آیہ ۱۰۔ یرمیا باب ۶ آیہ ۱۹۔ حزقیل باب ۱۱ آیہ ۱۲ ہوسیع باب ۴ آیہ ۶۔ ملاکی باب ۴ آیہ ۴۔

از نصاریٰ مے پرسیم کہ خبر مصلوبیت مسیحؑ دبار برخاستن او بہ نقل آحاد بشمار رسیدہ یا بہ نقل متواتر بصورت اوّل آن خبر مفید علم ضروری نباشد زیرا کہ آحاد از سہو و غفلت و توافق بر کذب مصئون و مامون نیستند پس در قطعیات حجت با آحاد نتوان گرفت و در صورت دیگر میگوئیم کہ خبر متواتر آن باشد کہ از ابتدا تا انتہا عدد کثیر از جم غفیر امرے محسوس را نقل کنند کہ توافق ایشان بر کذب عقلاً محال باشد۔ و بنا بر نصوص خود انجیل شاگردان ہمہ گریختہ بودند چنانکہ عنقریب آید انشاء اللہ تعالےٰ۔ و یہود کہ بقول نصاریٰ بوقت مصلوبیت حاضر بودند آحاد بودند۔ علاوہ ازین ایشان اعداے مسیحؑ بودند کہ ذلت و اہانت او را خواستار بودند۔ لہٰذا توافق شان بر کذب جائز بلکہ غالب است۔ قطع نظر ازین درین صورت امر محسوس مصلوبیت شخصے بردار بود نہ کہ مصلوبیت عیسےٰؑ زیرا کہ تمیز میان اشیاے متماثلہ و متشابہہ را بحس تعلق نیست پس لامحالہ بیان قرآن کریم کہ مسیح مصلوب نگشتہ صادق و سالم از معارض ماند۔ وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلٰكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ لَفِي شَكٍّ مِّنْهُ مَا لَهُم بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ وَمَا قَتَلُوهُ يَقِينًا ۝ بَل رَّفَعَهُ اللَّهُ إِلَيْهِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا ۝ (سورہ نساء۔ رکوع ۲۲) و عقلاً ہم محال نیست کہ اللہ تعالےٰ بطریق خرق عادت براے نجات رسول خود شباہت او در شخصے دیگر پیدا کند کہ مصلوب گردد و آن رسول را زندہ بردارد و بدینگونہ او را از اہانت اعدائش نجات دہد۔ آنچہ در لوقا باب ۹ آیہ ۲۹ از تبدیل صورت مسیحؑ مندرج است غالباً اشارت بہ وقت رفع عیسےٰؑ مینماید۔ فتامل

آنچہ در عہد جدید درین باب مندرج است پر از اختلافات است کہ ہمہ قصہ را باطل مے گرداند۔ برخے از انہا در ذیل مذکور مے شود۔

اوّل در روز مصلوبیت اختلاف است۔ بقول یوحنا باب ۱۹ آیہ ۱۴ آن روز قربانی عید فصح بود۔ مصنف (ینابیع الاسلام صفحہ ۱۴۵) غلط گفتہ کہ طعامے را کہ در یوحنا باب ۱۳ مذکور است عشاء ربانی خواندہ زیرا کہ آن طعام دیگر قبل از فصح بود (یوحنا باب ۱۳ آیہ اول و دوم)

وطعام فصح بروز دیگر بود۔ چنانچہ این بود کہ چون عیسٰے یہوداہ راگفت آنچہ میکنی زود بکن (یوحنا باب ۱۳ آیہ ۲۷) بعضے (از شاگردانش) گمان بردند کہ ازانجا کہ یہوداہ کیسہ را داشت عیسٰے باو گفت کہ چیزے ازان چیزہا کہ ما برائے عید فصح محتاج ہستیم بخر یا انکہ (یوحنا باب ۱۳ آیہ ۲۹)۔ اگر طعام مذکور طعام فصح بودے این گمان راچہ وجہ بود۔ و مزید برین آنکہ چون یہود از جانب قیافا عیسٰے را گرفتار کردہ نزد پلاطوس آوردند۔ ایشان خود در دیوانخانہ نیامدند مبادا کہ آلودہ شوند و قابل خوردن فصح نباشند (یوحنا باب ۱۸ آیہ ۲۸) پس درین شک نیست کہ آن طعام فصح نبود۔ بلکہ قربانی برۂ فصح بقول یوحنا بروز مصلوبیت بود۔ مگر از اناجیل ثلاثہ (متی باب ۲۶ و مرقس باب ۱۴ و لوقا باب ۲۲) ظاہر است کہ برۂ فصح روزے قبل از مصلوبیت ذبح کردہ شد و بوقت شام عیسٰے آن را با شاگردان خود تناول نمود۔ پس یوحنا غلط میگوید یا مصنفین اناجیل ثلاثہ۔ ایہا النصارےٰ۔ مخلصے جز این نیست کہ یکے را ازین دو بیان غلط گفتہ شود۔ قسیسے پلیمپتر نام دربارۂ این اختلاف چنین میگوید۔ این اختلاف را بسیارے از محققین کلیۃً ممتنع التطبیق خیال میکنند۔ و ازین چنان نتائج منتج گردیدہ کہ مضر صحت یکے یا ہر دو بیان است۔ آنانکہ انجیل یوحنا را تصنیف یکے از مصنفین صدی دوم مسیحی مے پندارند درین اختلاف ارادۂ مصنف مے بینند کہ تصدیق صحتِ رسم مقامی کلیسائے آخس نماید و یا مطابقت میان فصح و موتِ مسیح را نزد ناظرین کتاب خود بالجبر مسلّم گرداند چنانکہ دربیان خود کہ یکے از استخوانہاے او شکستہ نخواہد شد (یوحنا باب ۱۹ آیہ ۳۶)۔ آنانکہ این انجیل را کلیۃً یا جزئیۃً تصنیف یوحنا خیال میکنند دربیان او تصحیح (ارادۃً یا غیر) بیانِ اناجیل ثلاثہ مے بینند و بہ ہمین سبب آن بیان راکم وبیش غیر معتبر مے پندارند۔ آنانکہ ازین نتائج باز مانند ازمیان ایشان ہم بعضے باین امر اعتراف نمودہ اند کہ ما مسلمات کافی برائے حلِ این مسئلہ ندایم۔

چند اشکال خُرد دیگر دراین مسئلہ بزرگ آمدہ۔ گویند کہ غالب آن بود کہ در عینِ شبِ فصح رؤساء کہنہ آن مشورت و کار کردندے کہ درمقام گتیمان بگرفتاری (مسیح)

انجامید- و نہ در روز دیگر کہ روز مجمع مقدس بود (خروج باب ۱۲ آیہ ۱۶) در محکمہ عدالت نشستندے و پیش پلاطوس و ہیرو دوس بحیثیت مدعیان آمدندے- و نہ شمعون قرینی از قریہ آمدے (مرقس باب ۱۵ آیہ ۲۱) و نہ این خیال کہ وشد کہ یہوداہ فرستادہ شدہ بود (بر تقدیر یکہ این طعام فصح بود) تا خرید اشیا کند گویا کہ دکانہاے یروشلیم درچنین شب کشادہ بود انتہے (تفسیر عہد جدید براے انگریزی خوانان- ضمیمہ ف صفحہ ۵۵۹)

دوم ساعت مصلوبیت مختلف فیہ است- چنانچہ بقولِ متی قریب بساعت نہم (باب ۲۷ آیہ ۴۶) و بقول مرقس بساعت سوم (باب ۱۵ آیہ ۲۵) و بقول یوحنا قریب بساعت ششم (باب ۱۹ آیہ ۱۴) بوقوع آمد

سوم در برداشتن صلیب اختلاف است- بنا بر اقوال متی (باب ۲۷ آیہ ۳۲) و مرقس (باب ۱۵ آیہ ۲۱) و لوقا (باب ۲۳ آیہ ۲۶) شمعون قرینی صلیب را برداشت- مگر در یوحنا (باب ۱۹ آیہ ۱۷) آمدہ کہ مسیح خود صلیب را برداشتہ- ثمرۂ این اختلاف ظاہر است از انجا کہ دستور بود کہ ملزم صلیب خود او خود بردارد- چنانچہ قیسیے جان بردن درین باب میگوید- اول مجرم عموماً برسنہا و بسا اوقات بسہاے استخوان زدہ شدے- پس ازآن صلیب خود را یا پارۂ آنرا تا بمقام دار بردے انتہے (لغت بائبل تحت لفظ صلیب)

چہارم کتابہ کہ بر سر صلیب بود مختلف فیہ است- چنانچہ بقول متی (باب ۲۷ آیہ ۳۷) چنین بود- این است بادشاہ یہود- و بقول مرقس (باب ۱۵ آیہ ۲۶) بادشاہ یہود- و بقول لوقا (باب ۲۳ آیہ ۳۸) این است بادشاہ یہود و بقول یوحنا (باب ۱۹ آیہ ۱۹) یسوع ناصری بادشاہ یہود

پنجم درین امر اختلاف است کہ بوقت مصلوبیت کدام حاضر بودند و کجا بودند- در متی باب ۲۷ آیہ ۵۵ آمدہ کہ در آنجا زنان بسیارے کہ از جلیل عیسے را خدمت کردہ بعدہ مے نمودند از دور در مشاہدہ بودند- و در مرقس باب ۱۵ آیہ ۴۰ نوشتہ کہ زنے چند بودند کہ از دور نگاہ میکردند- و در لوقا باب ۲۳ آیہ ۴۹ وارد است کہ ہمگی آشنایان او و زنانے کہ او را از جلیل پیروی نمودہ بودند از دور ایستادہ این واقعات را ملاحظہ نمودند- و در یوحنا

باب ۲۷ آیه ۵۵ آمده که این زنان نزد صلیب عیسےٰ ایستاده بودند- و مخفی نماند که شاگردان مسیح قبل ازین فرار نموده بودند (متی باب ۲۶ آیه ۵۶ و مرقس باب ۱۴ آیه ۵۰) و یوحنا هم که بقول خود تا بمقام صلیب رفته قبل ازین واقعه با مادر مسیح باز آمد (یوحنا باب ۱۹ آیه ۲۷)- پس مصنف ینابیع الاسلام غلط میگوید که حواریان بچشم خود این واقعه را دیدند

ششم درین امر اختلاف است که عیسےٰ بر صلیب چه گفت- بقول متی الفاظ ذیل بزبان راند ایلی ایلی لما شبقتانی (باب ۲۷ آیه ۴۶) و بقول لوقا گفت اے پدر من روح خود را بدستہائے تو مے سپارم (باب ۲۳ آیه ۴۶)- ازین دو بیان کدام را غلط باید گفت- اگر مسیح خدا بود چنانکه عقیدۂ نصارے است- بر صلیب ایلی کرا خواند-

هفتم در حالِ دو دزد اختلاف است- در متی باب ۲۷ آیه ۴۴ نوشته که آن دزدان که با وے مصلوب شدند بروے فحش میگفتند- و در لوقا باب ۲۳ آیه ۳۹ تا ۴۳ آمده که یکے او را بد میگفت و دیگرے نیک-

هشتم متی میگوید که بوقت مصلوبیت زمین متزلزل گشت و سنگها شگافتند و قبرها باز شدند و بسیارے از جسدهائے مقدسین که آرمیده بودند برخاستند و بعد از برخاستن وے از میان قبرها بیرون آمده در شهر مقدس داخل گشتند و بر بسیارے ظاهر گردیدند (باب ۲۷ آیه ۵۱ تا ۵۳) شاگردان مسیح قبل ازین واقعه فرار نموده بودند و یوحنا که بقول خود در آنجا حاضر بود این عجائبات را ذکر ننموده پس متی که حاضر نبود چگونه این خوارق را دید و لوقا و مرقس و پولوس که مانند متی غیر حاضر بودند چرا ازین غافل ماندند-

ازچنین اختلافات اظهر من الشمس است که این حکایت سراسر باطل است- بلکه از آنچه در اناجیل ثلاثه دربارۂ برداشتن صلیب مذکور است معلوم میشود که عیسےٰ مصلوب نگشته علاوه برین بسیارے از نصارے در زمانه تصنیف اناجیل اربعه و هم بعد از آن همین

ف این دزد به عیسےٰ گفت اے خداوند مرا یاد آر چون بملکوت خود رسی- عیسےٰ وے را گفت که من ترا راست میگویم که تو امروز در فردوس با من خواهی بود (لوقا باب ۲۳ آیه ۴۲- ۴۳)- مگر از یوحنا (باب ۲۰ آیه ۱۷) ظاهر است که مسیح بعد از آن که روز سوم از قبر برخاسته بمریم مجدلیه گفت که من هنوز نزد پدر من بالا نرفته ام- پس آن قول مسیح که تو امروز در فردوس با من خواهی بود چگونه راست باشد و در آنمیان که مسیح زیر خاک بود آن دزد در اسفل السافلین بود یا در بهشت ۱۲

عقیده داشتند چنانچه جارج سیل بدیباچهٔ ترجمهٔ قرآن مے نویسد که فرقه باسلیدی[۱] در عین آغاز مذهب مسیحی ازین امر انکار کردند که عیسےٰ خود متحمل موت گشت بلکه (گفتند) که شمعون قرینی بجاے او مصلوب گشت و فرقه سرنتهی قبل از ایشان و فرقه کارپوکریتی[۲] بعد از ایشان (چه حاجت بمزید اسماے آنانکه یسوع را محض انسان میگفتند) همین عقیده داشتند که او نه خود بلکه یکے از شاگردانش مصلوب گشت که با او مشابهت بسیار داشت - فوطیوس[۳] ما را خبر میدهد که من کتابے خواندم مسمےٰ به سفرهاے حواری که دران ذکر اعمال پطرس و یوحنا و اندریاس و توما و پولوس بود - و ازان چیزها که دران کتاب مندرج بود یکے این بود که عیسےٰ مصلوب نگشت بلکه دیگرے بجاے او - لهذا مِن قهقهه زدم بر مصلوب کنندگان او یا بر آنانکه بزعم خویش او را مصلوب کرده بودند - انتهےٰ (ترجمهٔ سیل - حاشیه بر آیهٔ اخیر رکوع ۵ - سوره آل عمران صفحه ۳۸ و ۳۹) - در انجیل برناس آمده که یهوداه مصلوب گشت نه مسیح - فرقه دوسیتی منکر مصلوبیت عیسےٰ بودند (تنزل و زوال رومة الکبرےٰ فصل ۲۱) - فرقه مانویه همین عقیده داشتند چنانچه طامس هربرت درباب تعلیم قرآن گستاخانه چنین میگوید لقیهٔ این کتاب مشتمل است بر بدعتهاے بزرگ بخلاف ناجیٔ اقدس ما - این (قرآن) منکر الوهیت مسیح است چنانکه اریوس و منکر تثلیث است چنانکه سابلیوس - و منکر آمدنِ روح القدس است چنانکه یاسید ونیوس و منکر موت عیسےٰ چنانکه مانی - و همچنین اغلاط دیگر که ایشان را و شیطان را معقول نمود - انتهےٰ - (سفرنامهٔ ایشیا و افریقه بزبان انگریزی - مطبوعه لندن سنه ۱۶۳۸ء صفحه ۲۵۵) پس قطع نظر از اناجیل ثلاثه که بنا بر آنها صلیب بر شمعون بود دو کتب دیگر یعنی انجیل برناس و سفرهاے حواری و پنج فرقه نصارے که هزارها علما دران بوده باشند مصرّح بعدم مصلوبیت و موت عیسےٰ هستند - رئیس المورخین گبن درباب پانزدهم تاریخ خود مے نویسد که هم در آغاز مذهب عیسوی بیشتر از پنجاه فرقه نصارے بدعتی بودند که هریک اناجیل علحده داشتند - لهذا خیال

---

[۱] باسلیدیس تابعی این فرقه قریباً در سنه یکصد و بست و پنجم عیسوی در اسکندریه عروج گرفت - چمبرز انسائیکلوپیڈیا ۱۲

[۲] فرقه بود از نصارے در صدی دوم مسیحی - لغت ویبسٹر ۱۲

[۳] فوطیوس بطریق قسطنطنیه بود در صدی نهم مسیحی لغت ویبسٹر ۱۲

بایدکرد که علاوه پنج فرقه مذکوره چه قدر دیگر همین عقیده داشته باشند ـ و فیصله این اختلاف
بزرگ بغیر حکمِ آسمانی محال بود ـ پس قرآن پاک از آسمان نازل شد و مردم را ازان تضحیک و
توهینِ مسیح آگاه ساخت که مسیحیانِ نادان بوجه این عقیده باطله میکردند چنانکه خود حضرت
عیسےٰ بوقت رفع از برنباس بدین الفاظ (ترجمه سیل حاشیه صفحه ۳۹) فرموده بود ـ
اگر درباره من مے پرسی من اگرچه در دنیا بیگناه مانده ام ـ مگر ازین رو که مردم دیگر مرا
خدا و پسرِ خدا گفته اند ـ تا در روز قیامت شیاطین بر من نخندند خدا را خوش آمده که درین عالم
به سبب موت یهوداه مردم تضحیک من کنند بوجهے که هر کس را قائل گردانند که من بر صلیب
مردم ـ و این است که این تضحیک تا تشریف آوری محمد رسول الله (صلعم) باقی خواهد ماند
و چون آن حضرت در دنیا تشریف آورد هر کس که ایمان بکتاب الٰهی آرد او را ازین غلطی وارهاند
انتهے ـ چنانچه برحسب فرموده مسیح قرآن پاک مردم را ازین غلطی آگاه ساخت ولله
الحمد علی ذالك

اگرچه بعد از بطلانِ موتِ مسیح علیه السلام احتیاج بطلان برخاستن او از قبر نبود ـ زیرا که بطلانِ
اول مستلزم بطلان ثانی است ـ مگر برائے زیادتِ بصیرت این قصه را چنانکه در عهد جدید
است بیان میکنیم ـ باید دانست که هیچکس موافق یا مخالف بچشم خود ندید که عیسےٰ از قبر وهمی
نصارے برخاست ـ البته مسیحیان میگویند که بعد از برخاستن پیش چند کس بتفصیل
و ترتیب ذیل نمودار گشت ـ

انجیل متی اول پیش مریم مجدلیه و مریم دیگر (باب ۲۸ آیه ۹) پس پیش یازده حواری در جلیل
مگر بعضے شک کردند (باب ۲۸ آیه ۱۷) ـ

انجیل مرقس اول پیش مریم مجدلیه (باب ۱۶ آیه ۹) مگر حواریان قول مریم مجدلیه را قبول
نکردند (باب ۱۶ آیه ۱۱) پس پیش کلیوپاس و شاگردے دیگر ـ مگر شاگردان دیگر تصدیق خبر
این دو نفر نه نمودند (باب ۱۶ آیه ۱۲ و ۱۳) پس پیش یازده حواری مگر مسیح ایشان را به
سبب عدم تصدیق و فساد قلب ملامت نمود (باب ۱۶ ـ آیه ۱۴)

انجیل لوقا اول پیش دو نفر یعنی کلیوپاس وشاگردے دیگر از قریہ اموس مگر ایشان اولاً مسیح را نشناختند (باب ۲۴ آیہ ۱۵ و ۱۶) پیش پطرس (باب ۲۴ آیہ ۳۴) پس پیش یازدہ حواری در یروشلیم مگر اولاً ایشان در شبہ ماندند تا آنکہ مسیح دست وپائے خود بایشان نمود (باب ۲۴ آیہ ۳۶ و ۳۸)

انجیل یوحنا اول پیش مریم مجدلیہ مگر این زن مسیح را نشناخت بلکہ باغبان خیال کرد (باب ۲۰ آیہ ۱۴ و ۱۵) پس پیش دہ حواری در یروشلیم مگر ایشان در شبہ بودند تا اینکہ مسیح دست وپائے خود بایشان نمود (باب ۲۰ آیہ ۱۹ تا ۲۰) - حواریان مذکور توما را کہ ہم حواری بود از مشاہدہ خود خبر دادند مگر توما باور نکرد و گفت - تا من نشان میخہا ے را در دستش نہ بینم وانگشت خود را در نشان میخہا ے نینداز م ودستِ خود را در پہلوئے او نگذارم باور نخواہم کرد - انتہے (باب ۲۰ آیہ ۲۵) - پس پیش یازدہ حواری در یروشلیم (باب ۲۰ آیہ ۲۶) پس پیش ہفت نفر بکنار بحر جلیل - مگر ایشان اولاً او را نشناختند (باب ۲۱ آیہ ۱ و ۴)

ایہا الناظرین درین مقام امور ذیل قابل غور است -

اول درین امر اختلاف است کہ اول مسیح را کدام دید - بقول متی مریم مجدلیہ ومریم دیگر ہر دو دیدند - بقول مرقس ویوحنا فقط مریم مجدلیہ وبقول لوقا کلیوپاس وشاگردے دیگر وبقول پولوس کیفاس چنانکہ عنقریب آید

دوم دربیان مریم مجدلیہ اختلاف است - بقول متی فرشتہ را دید کہ بیرون قبر بر سنگے نشستہ بود (باب ۲۸ آیہ ۲) وبقول مرقس درونِ قبر جوانے بلباس سفید بر جانب راست نشستہ دید (باب ۱۶ آیہ ۵) - وبقول لوقا مریم مجدلیہ اندرون قبر بود کہ ناگاہ دو مرد بلباس درخشان پدید آمدند (باب ۲۴ آیہ ۴) وبقول یوحنا دو فرشتہ سفید پوش اندرون قبر دید یکے نزد سر ودیگرے نزد پا (باب ۲۰ آیہ ۱۲)

سوم در عدد ظہور ہم اختلاف است - بقول متی دو بار وبقول مرقس ولوقا سہ بار وبقول یوحنا چار بار وبقول پولوس پنج بار چنانکہ عنقریب آید

چهارم در عدد شواهد اختلاف است از کتاب اعمال باب ۱ آیه ۳ و ۴ هویداست
که بجز حواریان کسے دیگر مسیح را ندید - و قریباً همین قدر از اناجیل ثابت است مگر
پولوس چنین میگوید - و اینکه بر کیفاس نمودار گشت و بعد ازان بآن دوازده نفر و بعد
ازان بپانصد برادر بیش بیکبار در نظر آمد و اکثر آنها تا حال باقی مے باشند و بعضے مرده
اند و بعد ازان بر یعقوب نمودار گشت و بعد ازان بسائر حواریان را - انتہے (نامه اول باهل قرنتس
باب ۱۵ آیه ۵ تا ۷) این الهام عجیب است که تردید الهامات دیگران مے نماید و طرفه
آنکه مجموع شاگردان تخمیناً یکصد و بست نفر بودند (اعمال باب اول آیه ۱۵) و علاوه
برین آنکه لوقا در کتاب اعمال باب ۱۳ آیه ۱۲ قول پولوس نقل مے کند که ازان هم بجز یازده
مفهوم نمے شود -

پنجم آنچه مذکور است (مرقس باب ۱۶ آیه اول و لوقا باب ۲۴ آیه اول) که زنان عطر و خوشبو
بر قبر آوردند تا بر نعش مسیح بمالند لغو معلوم مے شود زیرا که بنا بر اناجیل بر قبر سنگے گران نهاده
بودند و بر آن مهر کرده بودند و پاسبانان رومی برائے حفاظت مقرر بودند - این زنان
چگونه خیال کردند که در آنجا دخل خواهند یافت

ششم قبل ازین ظهور موهوم کسے از شاگردان مسیح معتقد این امر نبود که حضرت عیسے
خواهد برخاست - ازین بود که حواریانش قول مریم مجدلیه و کلیوپاس را باور نکردند - و
توما حواری قول ده حواری دیگر را هم تسلیم نکرد و مریم مجدلیه قبل از ظهور و همی خیال میکرد که
دشمنان نعش را بجائے دیگر برده اند (یوحنا باب ۲۰ آیه ۲ و ۱۳) بلکه چون مسیح را دید
او را نشناخت و باغبان پنداشت و بر همین نمط حواریان هم او را نشناختند و تعجب است
که با آنکه پس از مرگ موهوم دو دفعه او را دیده بودند بار سوم هم آن بیچاره را نشناختند -

هفتم انجیل مرقس باب ۱۶ آیات ۹ تا ۲۰ که در آن ظهور مسیح پیش مریم مجدلیه و دو نفر
و یازده حواری مذکور است الحاقی است چنانچه قسیسے تلمیتر نام در تفسیر آیات مذکوره چنین
مے نویسد این آیات در دو نسخه (یعنی سینائتک و واتیکن) از نسخهاے قدیم ترین

یافت نمیشود - در بسیاری از نسخهای دیگر اینها را مشکوک نشان کرده اند و در بعضے تراجم این آیات مفقود است - در بعضے ازین نسخها (مثلاً در نسخه واتیکن) میان آیه ۸ و آغاز انجیل لوقا بیاض گزاشته شده گویا که مصنف کتابت را معلق گذاشت و انتظار مضامین مے نمود - نظر برین نقص جروم میگوید که قریباً همه متون یونانی این آیات را حذف کرده - یوسی بیوس بیان میکند که همین است حال نسخه صحیحه - و در فهرست مضامین مماثله که یوسی بیوس و اموینوس تالیف کرده بودند حواله این آیات نداده شده - انتهی (تفسیر عهد جدید برای انگریزی خوانان - جلد اول - صفحه ۲۴۳)

ازچنین امور ظاهر است که حکایت برخاستن از قبر افسانه ایست که مسیحیان نادان اختراع نموده اند و درج اناجیل ساخته اند - طامس پین چه خوش گفته که اگر مصنفین این اناجیل برای اثبات این امر (برخاستن از قبر) در محکمه عدالت رفتندے و بدین طریق متناقض شهادت دادندے سزاوار بودندے که بجلف دروغ گوش الشان بریده شدے (به بین جواب اعتراضات پین - مطبوعه امریکن تریکت سوسائیٹی - خط هشتم - صفحه ۱۰۶) - وحق آنست که در قرآن پاک وارد است - حضرت عیسے علی نبینا و علیه الصلوٰة والسلام ذائقه موت نچشید - نه او را قتل کردند و نه بردار کشیدند - بلکه زنده بجسم عنصری بر آسمان برداشته شد - وماذالک علی الله بعزیز - در انجیل برنباس نوشته که وقتیکه یهود در بغے خواستند که عیسے را گرفتار کنند فرشتگان بآسمان سوم برداشتند (ترجمه سیل - حاشیه - صفحه ۳۶) مصنفے سیلکسس نام که در صدی دوم مسیحی بود کتابے در تردید نصارے نوشته مسمے به کلام حق - انچه دران کتاب در باب برخاستن مسیح درج است خلاصهٔ آنرا جیمس دونلدسن بدین الفاظ بیان میکند - مگر حکایت باز برخاستن بالخصوص لغو مے نمود - او را در مجمع عام علے رؤس الاشهاد مجرم قرار داده بودند - هیچکس درین شک نمیتوانست کرد - اگر او باز برخاست چرا به همان طور تشهیر معصومیت خود نه نمود - آیا پیش حاکم و مدعیان و خلق عام نرفتے و ثبوت مالاکلام این امر ندادے که من بد نبودم

ولیس از ... برخاستن کدام او را دیدند نیم دیوانہ ویک یا دو شاگرد کہ معتاد بہ باور کردن واہیات وقوت متخیلہ محرکہ بودند۔ انتہے (انسائیکلوپیڈیا برطانیکا بزبان انگریزی تحت لفظ سیلسس)

درین مقام امرے دیگر قابل توجہ است وآن این است کہ نصاریٰ ناخدا ترس کہ در کتب ربانی تحریف نمودہ این افسانہ را لباس الہام پوشانیدہ بودند در تصانیف انسانی نیز ہمین طریق مسلوک داشتند تا دروغ را فروغ باشد۔ چنانچہ در کتاب مورخے یہودی یوسیفس نام (تواریخ قدیمہ یہود۔ کتاب ہژدہم۔ فصل سوم) ہمین افسانہ بے اصل را درج کردند۔ قسیسے گیبن فرار نام درین باب چنین مے نویسد۔ نسبت بہ عبارت سوم کہ در آن یوسیفس بلا واسطہ ذکر یسوع میکند سوال فقط این است کہ آیا این عبارت جزئیۃً جعلی است یا کلیۃً۔ اگر آن الفاظ را کہ در الحاق آن شک نیست میان خطوط ہلالی نویسیم عبارت مذکورہ چنین خواہد بود۔

درینوقت ظاہر شد یکے یسوع مردے عاقل (اگر فی الواقع او را انسان باید گفت زیرا کہ او بود عامل معجزات معلم چنین اشخاص کہ حق را بخوشی اجابت نمایند) واو بجانب خود کشید بسیار یہود را و بسیارے از یونانیان نیز (این بود مسیح) وچون بہ ترغیب روسائے ما پلاطوس آنرا حکم بہ صلیب داد آنانکہ اول باو محبت داشتند نگذاشتند (زیرا کہ او باز بروز سوم پیش ایشان زندہ ظاہر گشت چنانکہ پیغمبران پاک و بسیارہ او این وعجائب بیشمار دیگر بیان کردہ بودند) تا این روز فرقہ مسیحیان مسمے بہ نام او ہنوز باقی است۔ انتہے

پس ازین قسیس موصوف چنین مے نویسد۔ ہیچ محقق ہوشمند باور نتوان کرد کہ یوسیفس ہمہ عبارت را چنانکہ الآن موجود است۔ نوشت مسیح[1] پیشین گوئی مبہم آن یہودی مرتد و یسپاسین بود نہ یسوع۔ مگر دو دلیل است کہ بالاستقلال برائے اثبات این امر کافی است کہ ہمہ عبارت الحاقی است۔ یکے آنکہ عبارت مذکورہ اوریجن وآبا اولین را معلوم نبود۔

۱؎ برائے ابن تلیج بہ بین مجموعۃ التصانیف یوسیفس۔ محاربات یہود کتاب ششم۔ فصل پنجم۔ ۱۲

دیگر آنکه جائیش در متن غیر متحقق است - این عبارت اکنون بعد از حالات پاطوس
یافت میشود - مگر از بیانات یوسی بیوس ظاهر است که در زمان او قبل از آن یافت شد
انتہے (انسائیکلوپیڈیا برطانیکا تحت لفظ یسوع)

چون بتحقیق پیوست که قصہ مصلوبیت مسیح و باز برخاستن او افسانہ ایست از اختراعات
مسیحیان مسئلہ کفارہ باطل گردید بلکہ مذہب عیسوی بالکلیہ منہدم گردید چونکہ اگر اصول
ہر تعلیم رد شود البتہ تمام آن عمارت منہدم میگردد و اگر اصولش باطل باشد فروعاتش بچہ طور
ثابت مے ماند (ینابیع الاسلام صفحہ ۱۵۱)

قول اہل اسلام بر آنند کہ حضرت عیسے شاگردان خود را امر فرمود کہ منتظر آمدن نبی دیگر مسمے
بہ احمد باشند و در اثبات آن گمان آیہ از قرآن پیش مے آورند کہ در سورہ صف (یعنی
سورہ ۶۱ آیہ ۶) یافت مے شود و آن اینست - وَإِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ
إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُم مُّصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَاةِ وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ
يَأْتِي مِن بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ - ترجمہ - و چون گفت عیسے پسر مریم اے بنی اسرائیل
بدرستیکہ من فرستادہ خدا بسوے شما تصدیق کنندہ مر آنچہ را میانہ دو دست من است
از توراۃ و بشارت دہندہ برسولے کہ خواہد آمد از بعد من کہ اسمش احمد است - والبتہ
این آیہ اشارہ مے نماید بسوے آنچہ دربارہ فارقلیط (پاراقلیطوس) در انجیل یوحنا باب ۱۴
آیہ ۱۶ و ۲۶ و باب ۱۵ آیہ ۲۶ و باب ۱۶ آیہ ۷ مکتوب است - اما ہر کہ آن بابہا را با دقت تمام
بخواند مے بیند کہ ذکر ہیچ نبی آیندہ در آنجا یافت نمیشود بلکہ آنچہ را کہ حضرت عیسے فرمود در
بارہ روح القدس گفت چنانکہ در آیہ ہاے مذکور بیان شدہ است و آن وعدہ مسیح
روزے چند بعد از صعودش باتمام رسید کہ بیان تکمیلش و نزول روح القدس بر حواریین در
کتاب اعمال رسولان (باب ۲ آیہ اول الی ۱۱) مندرج است - و اصل آن اشتباہے کہ در قرآن
یافت میشود این است کہ اہل عرب معنے این لفظ پاراقلیطوس (یعنی فارقلیط) را ندانستہ گمان
بردند کہ ترجمہ آن احمد باشد اگرچہ ہر آینہ معنے آن لفظ یونانی تسلّی دہندہ است - اما لفظے

دیگر در زبان یونانی ہست کہ بسامع اجنبیان صدائیش از صدائے پاراقلیطوس چندان تفاوتے ندارد یعنی پیرقلیطوس کہ معنے آن بے نہایت نامدار و یا بسیار ستودہ مے باشد و بتوان گفت کہ شخصے از اہل عرب کہ زبان یونانی راخوبی ندانست از آن سبب اشتباہ کردہ گمان برد کہ معنئے پاراقلیطوس (یا فارقلیط) احمد است و حال آنکہ این اشتباہ مثل آنست کہ شخصے عجمی گمان برد کہ در عربی مابین لفظ غریب و قریب ہیچ تفاوتے نیست زیرا اہل ایران عموماً تلفظ غین را مشکل شمردہ آنرا مثل ق میگویند۔ و معلوم است کہ مانی نقاش در ایام قدیم در ایران برپا شدہ وادعائے نبوت کردہ گفت۔ من آن فارقلیط ہستم کہ مسیح بروے شہادت داد۔ اما مسیحیان ادعاے او را قبول نکردند زیرا ایشان از تعلیم انجیل خود واقفیت تمام داشتند و بخوبی مے دانستند کہ مسیح وعدہ آمدن ہیچ نبی صادق را ندادہ است صفحہ ۱۵۱ تا ۱۵۳

اقول ہر کہ انجیل یوحنا ابواب چہاردہم و پانزدہم و شانزدہم را بادقت تمام بخواند مے بیند کہ مراد از فارقلیط روح القدس نیست کہ نزول آن پیش مسیح بظہور پیوست بلکہ ذات بابرکات جناب نبی آخر الزمان۔ و براے اثبات این امر او وجوہ ذیل کفایت میکند۔

اوّل اوصاف فارقلیط در ابواب مشار الیہا این است ۔ فرستادۂ خدا و رسولے دیگر باشد و تا ابد با شما ماند (یوحنا باب ۱۴ آیہ ۱۶) ۔ ہر چیز خواہد آموخت و آنچہ مسیح گفت بیاد آورد (یوحنا باب ۱۴ آیہ ۲۶) ۔ دربارۂ عیسٰے شہادت دہد (یوحنا باب ۱۵ آیہ ۲۶) ۔ بعد از مسیح آید و مردمان را توبیخ نماید (یوحنا باب ۱۶ آیہ ۷ و ۸) ۔ چون بنظر انصاف مے بینیم متصف باین اوصاف بجز جناب سرور کائنات علیہ الوف التحیۃ و الصلوٰۃ ہیچکس را نمے یابیم زیرا کہ آنحضرت صلعم رسول بود از جانب خدا و دین او تا قیامت ماند تکمیل دین ربانی و تذکیر فرمودۂ مسیح نمود۔ بعد از حضرت عیسٰے کسے دیگر بجز آنحضرت صلعم شہادت دربارۂ رسالت و براءت مسیح ندادہ و معلوم است کہ جناب رسالتمآب نذیر ہم بود۔

دوم فارقلیط را روح راستی خواندہ شدہ است و اوصاف روح راستی کہ بیان شدہ این است ۔ اہل کتاب او را مے شناسند زیرا کہ او میان ایشان ماند مسیح ماند (یوحنا

باب ۱۴ آیه ۱۷) مرسل از خدا باشد (یوحنا باب ۱۵ آیه ۲۶) - تمامی راستی ارشاد خواهد نمود زیرا که او از
پیش خود سخن نخواهد گفت بلکه هر آنچه می شنود خواهد گفت (یوحنا باب ۱۶ آیه ۱۳) - چون بقرآن
پاک رجوع نمائیم جناب خاتم النبیین را متصف باین اوصاف می یابیم چنانچه در آن کتاب پاک وارد
است - اَلَّذِیْنَ اٰتَیْنٰهُمُ الْکِتٰبَ یَعْرِفُوْنَهٗ کَمَا یَعْرِفُوْنَ اَبْنَآءَهُمْ - ترجمه - کسانیکه
داده ایم ایشان را کتاب می شناسند وی را چنانکه می شناسند فرزندان خویش را - (سوره
بقره - رکوع ۱۷) - وَمَا مُحَمَّدٌ اِلَّا رَسُوْلٌ - ترجمه - و نیست محمد مگر پیغمبر (آل عمران رکوع ۱۵)
وَمَا یَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰی اِنْ هُوَ اِلَّا وَحْیٌ یُّوْحٰی - ترجمه - و سخن نمیگوید از خواهش
نفس نیست قرآن مگر وحی که بسوے او فرستاده می شود (سوره نجم - آیه ۳ و ۴)
سوم در یوحنا باب ۱۴ آیه ۲۶ چنین آمده لیکن آن تسلی دهنده یعنی روح القدس که پدر او را
باسم من خواهد فرستاد همان شما را هر چیز خواهد آموخت و هر چه من شما را گفتم بیاد شما خواهد
آورد - انتهی - ولیم ٹنڈیل که در سنه ۱۵۳۴ء عهد جدید را از یونانی بزبان انگریزی ترجمه
نمود آیه مذکوره را چنین می نویسد - لیکن آن تسلی دهنده که روح القدس است (که
پدرم او را باسم من خواهد فرستاد) همان شما را الخ (انگلش ہکساپلا مطبوعه لندن - انجیل یوحنا)
از ترجمه ٹنڈیل ظاهر است که الفاظ میان دو خط هلالی در اصل متن نیست - پس اغلب
بلکه صحیح این است که الفاظ یعنی روح القدس است هم الحاقی است که مانند الفاظ دیگر اول
کسے بطور تفسیر بر حاشیه یا میان خطوط هلالی نوشت و بعد از مدتے متن گمان کرده
شد - نصرانی برینڈ نام میگوید که بدعتیان پیشین این رائے عام داشتند که فارقلیط که
مسیح وعده آمدن او نموده انسانے باشد که در دنیا خواهد آمد و تکمیل دعوت مسیحی
خواهد نمود چنانچه شمعون مجوس در صدی اول مسیحی و مونٹانس در صدی دوم و مانی
در صدی سوم و دیگران ادعا نمودند که ما فارقلیط موعود هستیم و گروهے از مسیحیان پیروی
هر یک از ایشان نموده بحدیکه ٹرٹولین[1] هم چندے تسلیم دعوے مونٹانس نمود (ملخص از لغت

[1] یکے از آباء یسوعیین بود که بدنیائے مسیحی خاصة در افریقه وقعت تمام داشت - متولد سنه ۱۶۰ء - متوفی سنه ۲۴۰ء

سائنس ولٹریچر و آرٹ - بزبان انگریزی مطبوعه لندن سنه ۱۸۴۲ء تحت لفظ فارقلیط) پس ظاهر است که عقیدهٔ مسیحیان پیشین درباره فارقلیط این بود که او انسانی باشد نه امرے معنوی مانند روح پاک یا فیضان الهی - اگر تعبیر فارقلیط بروح القدس در انجیل یوحنا باب ۱۴ آیه ۲۶ موجود بودے - نصاریٰ هرگز دعوے این مدعیان را تسلیم نکردندے و عالمے مانند ترتولین گرویدهٔ مونتانس نگشتے علاوه برین بر تقدیر تسلیم عینیت فارقلیط و روح القدس در وعدهٔ مسیح تحصیل حاصل لازم مے آید زیرا که نزول روح القدس بر حواریین قبل از رفع مسیح بوقوع پیوست (یوحنا باب ۲۰ آیه ۲۱ و ۲۲) مزید برین آنکه حضرت عیسیٰ وعدهٔ فارقلیط دیگر نمود (یوحنا باب ۱۴ آیه ۱۶) و بنابر عقیدهٔ مسیحیان میان خدا و مسیح و روح القدس غیریت نیست - پس چگونه توان گفت که روح القدس فارقلیط دیگر است -

چهارم آنچه مسیحیان گویند که این وعدهٔ مسیح روزے چند بعد از صعودش باتمام رسید (اعمال باب ۲ آیه اول تا ۱۱) غلط است - مراد از فارقلیط روح القدس نیست چنانچه الآن ثابت کردیم - بلکه مراد از آن پیغمبرے دیگر بود که مسیحیان در صدی اول دوم و سوم وغیره انتظار او میکشیدند -

پنجم آنچه مصنف میگوید که اهل عرب از غلط فهمی معنے پاراقلیطوس (احمد) خیال کردند هرگز قابل تسلیم نیست زیرا که اهل اسلام را از زبان یونانی واقفیت قدیم است - در عهد خلیفه مامون رشید در صدی هشتم مسیحی مسلمانان چنین قابلیت درین زبان بهم رسانیده بودند که کتب علوم مختلفه را از آن زبان بعربی ترجمه نمودند (لغت سیر شرق بزبان انگریزی مطبوعه لندن سنه ۱۸۹۴ء - لفظ المامون) برعکس آن مے بینیم که در انگلستان بلکه جمیع ممالک غربی یورپ زبان مذکور در صدی پانزدهم بلکه شانزدهم دخل یافت - چنانچه نصرانی بیگسٹر تام در حال وائکلف که در سنه هزار و سه صد و هشتاد عیسوی ترجمهٔ بائبل بزبان انگریزی نمود چنین میگوید - وائکلف از ولگیٹ (ترجمه لاطینی) ترجمه نمود فی الواقع عکس آن برائے او ناممکن بود - واقفیت او از زبان یونانی غالباً بجز چند

لفظ نبود که در تصانیفش پراگنده است - واگر قابلیت ترجمه از اصل هم داشتے اغلب
آنست که در آن زمان هیچ نسخه براے آن مطلب نیافتے - در صدی چهار دهم به یورپ غربی
از زبان یونانی تقریباً غفلتِ عامه بود - در اطالیه چند آثار یافت می شد - مگر سلیم میگوید که
این روے کوه البس بجز او گرویل هیچکس را واقف از زبان یونانی نشان نداده اند - انتهی
(دیباچه انگلش بکساپلا صفحه ۸) - و طامس ولیم بیل در حال محمد ثانی سلطانِ ردم میگوید که او
قسطنطنیه را بروز سه شنبه بست و نهم ماه مے سنه هزار و چهار صد و پنجاه و سه عیسوی مطابق
بستم جمادی الاولے سنه هشت صد و پنجاه و هفت هجری فتح نمود و بعد ازین فتح فلاسفه و
فضلاے گریخته این شهر بدیار غرب این زبان را زندگی نو بخشیدند - انتهی (لغتِ بیر
شرق - لفظ محمد ثانی) و در دیباچه تفسیر عهد جدید براے انگریزی خوانان صفحه ۲ چنین مرقوم است
گروکن (متوفی سنه ۱۵۱۹ء) ولناکر (متوفی سنه ۱۵۲۴ء) که با طالیه براے تحصیل این زبان رفتند که
تقریباً بمنزلهٔ زبانے نو دریافت بود در اکسفور و ترغیب تعلیم زبان یونانی نمودند - کولیٹ
(متوفی سنه ۱۵۱۹) که بانی مدرسهٔ سینٹ پال بود و سر طامس مور (متوفی سنه ۱۵۳۵ء) که بحیثیت
دنیاداری در یکے از کنائس شهر وعظِ نامه بر و میان میکرد هر دو این ترغیب را ترقی دادند
کتب لغت و صرف و نحو از مطبع آغازِ شیوع گرفت - ارازمس علامهٔ دهر در اکسفورد
تحصیل زبان یونانی نمود و از سنه ۱۵۰۹ء تا سنه ۱۵۲۴ء در کیمبرج تعلیم آن مے نمود انتهی پس عقل
سلیم اتهام غلط فهمی را نسبت به اهل اسلام هرگز تسلیم نمی کند بلکه بالعکس الزام تحریف بدوش
مسیحیان مے نهد - نظر برینکه هیچ نسخهٔ یونانی قبل از صدی چهارم مسیحی موجود نیست و نسخهاے
مابعد که دستیاب میشود از اغلاط و اختلاف قرأت و بیجا پاک نیست و تراجم هم اختلاف دارد (براے
تفصیل به بین دیباچه تفسیر عهد جدید براے انگریزی خوانان - صفحه ۵ او ۱۶ - و دیباچه انگلش
هکساپلا صفحه ۵۰) گمان غالب بلکه یقین آنست که در اصل لفظ پریقلیطوس بود که اهل کتاب از
تعصب و عناد محرف به پاراقلیطوس نمودند - قسیسے جگس نام میگوید که غالب آنست که
در بعضی نقولِ نامکمل یوحنا باب ۱۶ آیه ۷ پاراقلیطوس را پریقلیطوس ساخته باشند که در بعض تراجمه

عربیٔ قدیم انجیل بہ احمدؐ ترجمہ شدہ باشد۔ انتہے (لغت اسلام۔ لفظ فارقلیط)۔ ازین قول ظاہر است کہ در بعضے نسخہائی انجیل یوحنا پیرِقلیطوس ہم باشد۔ مگر آنچہ قسیس مذکور گفتہ کہ پاراقلیطوس محرف بہ پیرِقلیطوس گشتہ صحیح نیست بلکہ حق برعکس آن است زیراکہ جروم کہ در صدی چہارم مسیحی ترجمہ لاطینی انجیل نمود۔ لفظ زیر بحث را بلاطینی پیرقلی طاس نوشت۔ ازین امر ہویدا است۔ کہ در اصل نسخہ کہ جروم داشت لفظ پیرِقلیطوس بود نہ پاراقلیطوس وہمچنین در انجیل برناباس ہم پیرِقلیطوس یافت میشود۔ علاوہ برین اگر در انجیل یوحنا لفظ پیرِقلیطوس بمعنے احمدؐ نبودے علماے اہل کتاب چگونہ ایمان بصداقت قرآن پاک آوردندے بلکہ بالعکس ہمہ تکذیب سورہ صف آیہ ۶ نمودندی چون می بینیم کہ جمعے از علماے یہود و نصارے کہ از کتب خودشان واقفیت کلی داشتند مشرف باسلام گشتند وبجاے تکذیب آیہ مذکورہ تصدیقِ آن نمودند این امر بپایہ تحقیق می رسد کہ در انجیل اصلی لفظ احمدؐ بود کہ بزبان یونانی بہ پیرِقلیطوس ترجمہ نمودند و پیرِقلیطوس آخر الامر محرف بہ پاراقلیطوس گردید۔ گاڈفری ہیگنس در اپالوجی (معذرت نامہ) بحثے جید بر لفظ فارقلیط نمودہ۔ مگر خوف اطناب اجازت ایراد آن نمیدہد۔

قولہ در احادیث مندرج است کہ حضرت محمدؐ گفت کہ چون حضرت عیسےؑ از آسمان نزول خواہد فرمود بر روے زمین تا چہل سال زیست خواہد نمود و یتزوج یعنی عروسی خواہد کرد (عرائس المجالس صفحہ ۱۵۴) وہر کہ از کتاب مقدس واقف باشد اصل این غلط را می فہمد وآن اینست کہ در کتاب مکاشفہ (باب ۱۹ آیہ ۷ الی ۹) مکتوب است۔ شادی و وجد نمائیم واو را تمجید کنیم زیراکہ نکاح برہ رسیدہ است و عروس او خود را حاضر ساختہ است و باو دادہ شد کہ بکتان پاک و روشن خود را بپوشاند زیراکہ آن کتان عدالتہاے مقدسین است و مرا گفت۔ بنویس خوشا بحال آنانیکہ بہ بزم نکاح برہ دعوت شدہ اند انتہے۔ ولکن اگر استفسار کنیم کہ آن عروس کیست جواب این سوال را در باب ۲۱ آیہ ۲ می یابیم جائیکہ چنین مکتوب است۔ شہر مقدس اورشلیم جدید را دیدم کہ از جانب خدا از آسمان نازل مے شود حاضر شدہ چون عروس کہ براے شوہر خود آراستہ است پس مے بینیم کہ آن عروس مذکورہ عبارت از کلیساے مقدسین

یعنی جماعت مسیحیان حقیقی مے باشد کہ در ہمان وقت بزمین برمیگردند وآن نکاح مراد ازآن دوستی واتحاد کامل است کہ مابین منجی وناجیانش خواہد بود پس اصل آن حدیث محض اشتباہ مے باشد صفحہ ۱۵۳ و ۱۵۴

اقول احادیث وحی غیر متلو است مبرا از غلطی وغلط فہمی پیغمبر ما صلعم امی بود۔ ہرگز از صحبت اہل کتاب تمتع نگرفتہ۔ نہ کتاب مکاشفہ وغیرہ راخواندہ ونہ از کسے مضمون آن استماع نمودہ پس مضمون چنین کتاب منشاء اشتباہ چگونہ خواہد شد۔ واے بر حال نصارے کہ گویند کہ کلیسائے مقدسین یعنی جماعت مسیحیان زوجہ مسیح است مگر با اینہمہ تابع تثلیث گشتہ۔ زنے کہ ماسواے شوہر خود بدیگران تعلق ناجائز دارد پارسا وپاک دامن نباشد (نوید جاوید صفحہ ۳۸۷)

ہمین جواب کفایت میکند این وہم مصنف راکہ نظر برحالات خنوخ والیاس در قصہ نیاحتہ ابینا القدیس الشیخ یوسف النجار (باب ۳۱) آنحضرت صلعم حدیث بازآمدن عیسے برروے زمین وذائقہ موت چشیدن موضوع نمود (ینابیع الاسلام صفحہ ۱۵۴) ونیز این اعتراض را کہ حدیث پیدایش آدم از مشت خاک ماخوذ از نوشتجات بدعتی یونانی مرقیون است (ینابیع الاسلام صفحہ ۱۵۶) وہم این ہرزہ سرائی راکہ بیان خندہ وگریہ آدم در حدیث معراج از کتاب وصیت نامہ ابراہیم (صورت اول فصل ۱۱) گرفتہ شدہ است (ینابیع الاسلام صفحہ ۱۶۷ تا ۱۷۳)

قولہ آن فرشتہ رب العالمین وخالق مخلوقات ورئیس اینجہان مے نامیدند کہ آخرین این القاب (یعنی رئیس اینجہان) از انجیل گرفتہ بودند جائیکہ شیطان ملقب باین لقب است (ببین انجیل یوحنا باب ۱۴ آیہ ۳۰) واہل اسلام آن آیت را دربارہ حضرت محمد بیان میکنند ومعنے صحیح آن رانمیدانند صفحہ ۱۵۸

اقول در عہدنامہ جدید وعتیق ہیچ جا تصریح این امر یافت نمے شود کہ مراد از رئیس اینجہان شیطان است بلکہ از سباق وسیاق آیہ مذکورہ ظاہر است کہ رئیس اینجہان عبارت از

فارقلیط است مسیحیان مطلب این آیه نمے فہمند و الزام غلط فہمی بر دوش مسلمانان
مے نہند۔ ازین آیه ہویدا است که رئیس اینجہان پیشتر ازین ارشاد مسیح در دنیا نیامده
بود و معلوم است که شیطان از ابتدائے آفرینش افراد بشری میان شان مختلط است
پس تاویل نصارے چگونه مستقیم ماند۔ علاوه برین فارقلیط خود بقول یوحنا (باب ۱۶ آیه ۸) حاکم
یا رئیس العالم است زیرا که ملزم ساختن و توبیخ نمودن دنیا منصب حاکم این جہان است۔
قوله در سوره مریم (یعنی سوره ۱۹ آیه ۶۹ الے ۷۳) چنین مرقوم گشته است۔ فَوَرَبِّكَ
لَنَحْشُرَنَّهُمْ وَالشَّيٰطِيْنَ ثُمَّ لَنُحْضِرَنَّهُمْ حَوْلَ جَهَنَّمَ جِثِيًّا ۝ ثُمَّ لَنَنْزِعَنَّ مِنْ
كُلِّ شِيْعَةٍ اَيُّهُمْ اَشَدُّ عَلَى الرَّحْمٰنِ عِتِيًّا ۝ ثُمَّ لَنَحْنُ اَعْلَمُ بِالَّذِيْنَ هُمْ
اَوْلٰى بِهَا صِلِيًّا ۝ وَاِنْ مِّنْكُمْ اِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلٰى رَبِّكَ حَتْمًا مَّقْضِيًّا ۝ ثُمَّ
نُنَجِّي الَّذِيْنَ اتَّقَوْا وَّنَذَرُ الظّٰلِمِيْنَ فِيْهَا جِثِيًّا ۝ ترجمه۔ پس بپروردگار تو که حشر
میکنیم ایشان را با دیوان پس ہر آئنه حاضر شان خواہیم کرد پیرامون جہنم بزانو در آمدگان
پس بیرون می آوریم از ہر گروہے ہر کدام شان سخت تر ند بر خدا از نافرمانی پس ماییم داناتر
با آنانکه ایشان سزاوار ترند بآن از راه انداختن و نیست از شما مگر که وارد شونده است آنرا
باشد بر پروردگارت واجبے حکم کرده شده پس میرہانیم آنانرا که پرہیزگار شدند و واگذاریم
ستمگاران را در آن بزانو در آمده۔ و در بیان این آیه ہا مفسرین مختلف الرائے ہستند
چونکه بعضے میگویند که جمیع مومنین ہم باید از جہنم عبور کنند و اما شعلہ ہایش ایشانرا ضرر نمی
رسانند و دیگران بر آنند که آن عبارت از پل صراط است که جمیع مردم از آن بر بالائے جہنم
باید عبور کنند۔ صفحه ۱۵۸ و ۱۵۹

اقول ملا علی القاری در بارۂ پل صراط میگوید۔ وهو ثابت بالكتاب والسنة فقال
الله تعالى وَاِنْ مِّنْكُمْ اِلَّا وَارِدُهَا۔ قال النووی فی شرح مسلم الصحیح ان
المراد فی الاية المرور على الصراط انتهى۔ وهو المروی عن ابن عباس و جمهور
المفسرین وقد روی مرفوعا ایضا۔ ترجمه و آن (صراط) ثابت است

بقرآن و حدیث - اللہ تعالے میفرماید وَاِنْ مِّنْكُمْ اِلَّا وَارِدُهَا - امام نووی در شرح
مسلم گفتہ کہ صحیح اینست کہ درین آیہ مراد گذر بر صراط است - انتہے و ہمین مروی است از ابن عباسؓ
وجمہور مفسرین و مرفوع ہم روایت کردہ شدہ است (شرح فقہ اکبر مطبوعہ مجتبائی دہلی ۱۳۱۲ھ
صفحہ ۱۱۸) پس ہیچ شکے نیست کہ در آیہ مذکورہ مراد عبور پل صراط است

قولہ اما درینجا میگوئیم کہ شاید این الفاظ اِنْ مِّنْكُمْ اِلَّا وَارِدُهَا راجع است بآنچہ بعضے
از مسیحیان نادان دربیان آیۂ از انجیل مرقس (باب ۹ آیہ ۴۹) و آیہ دیگر از رسالہ اول
بقرنتیان (باب ۳ آیہ ۱۳) گفتہ اند چون گمان بردہ اند کہ جاے ہست کہ در آن مسیحیان
گناہگار بآتش از گناہان شان پاک کردہ میشوند" صفحہ ۱۵۹

اقول از آنچہ گفتیم ظاہر است کہ این الفاظ ہرگز راجع نیست بآنچہ مصنف وہم میکند زیراکہ
مراد گذر بر صراط است وبس

قولہ اما اگر این الفاظ قرآن نسبتے بپل صراط داشتہ باشد البتہ این خیال نہ از مسیحیان بلکہ
از زردشتیان اخذ شدہ است چنانکہ در موضع خود بیان خواہد شد صفحہ ۱۶۰

اقول جواب ہم در موضع خود آید انشاء اللہ تعالے

قولہ ذکر میزان در سورہ شورے الخ صفحہ ۱۶۰ تا ۱۶۷ -

اقول درین اوراق مصنف اول ذکر میزان از قرآن (سورہ شورے آیہ ۱۶ و سورہ
قارعہ آیہ ۵ و ۶) نقل کردہ - پس از آن کتاب قبطی مسمّٰے بہ وصیت نامہ ابراہیم (صورت
اول فصل ۱۲) را نقل نمودہ کہ در آن مذکور است کہ ابراہیمؑ از خدا اجازت معراج یافت
چنانچہ در آسمان دوم میزان را دید بدست فرشتہ الخ - بزعم مصنف بیان قرآنی ماخوذ
از ہمین بیان است و بیان وصیت نامہ ابراہیم از کتاب الاموات اخذ گشتہ است کہ
نسخہ ہاے آن از قبور قدیمۂ مصریان بت پرست گرفتہ شدہ است

جواب این نوع اعتراضات بتکرار گذشت - مگر حیف است کہ این واعظ نصرانی بجہل و
نادانی قبور قدیمۂ مصریان مے کاود و نمیداند کہ ذکر میزان خود در بائبل[1] موجود است - چنانچہ

[1] کتاب خروج باب ۳۱ - آیہ ۳۲ و ۳۳ - کتاب دانیال باب ۷ آیہ ۱۰ - مکاشفات باب ۲۰ آیہ ۱۲ وغیرہا - کتاب دانیال باب ۵ آیہ ۲۷ -

جارج سیل چنین میگوید مصنفین قدیم یہود ذکر نامہ ہامے نمایند کہ بروز پسین پیش کردہ شود و در آنہا اعمال مندرج باشد (مدراش یلکوت شمعونی) و ذکر میزان ہم (میکنند) کہ دران اعمال وزن کردہ شود (گمارا- سنہدرین) و معلوم میشود کہ خود بائبل تصور اول ہر دو بخاطر گذرانیدہ انتہے (دیباچہ ترجمہ قرآن صفحہ ۶۹)

قولہ حالا در آخر این فصل مناسبتے دارد کہ بیان کنیم کہ چون حضرت محمد این قدر مطالب از کتابہا باطل پذیرفتہ است آیا از کتاب عہد جدید یعنی از انجیل و از رسالہ ہاے حواریین نیز چیزے اخذ نمودہ یا نمودہ است- و در جواب این سوال مہم واضح باد کہ فقط در یک آیہ قرآن آیۂ از انجیل و شاید در یک موقع در احادیث مشہور ترین چیزے از رسالۂ پولس رسول اقتباس شدہ است زیرا (۱) در سورۂ اعراف (یعنی سورہ ۷ آیہ ۳۸) مکتوب است- اِنَّ الَّذِیْنَ کَذَّبُوْا بِاٰیٰتِنَا وَاسْتَکْبَرُوْا عَنْهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ اَبْوَابُ السَّمَآءِ وَلَا یَدْخُلُوْنَ الْجَنَّةَ حَتّٰی یَلِجَ الْجَمَلُ فِیْ سَمِّ الْخِیَاطِ- ترجمہ- و آنانکہ تکذیب کردند بآیتہاے ما و سرکشی کردند از آن باز نشود برایشان درہاے آسمان و نہ در آیند بہشت را تا بیرون آید شتر در چشمہ سوزن و آخرین آیہ از اناجیل ماخوذ است زیرا در انجیل لوقا (باب ۱۸ آیہ ۲۵) چنین مکتوب است .... ترجمہ- زیرا گذشتن شتر از سوراخ سوزن آسان تر است از دخول دولتمندی در ملکوت خدا- و ہمین مطلب در انجیل متی (باب ۱۹ آیہ ۲۴) و در انجیل مرقس (باب ۱۰ آیہ ۲۵) نیز مندرج است-

و (۲) در احادیث از ابی ہریرہ نوشتہ شدہ است کہ حضرت محمد گفت کہ خدائتعالے فرمودہ است- اعددت لعبادی الصالحین ما لا عین رأت ولا اذن سمعت ولا خطر علی قلب بشر (مشکوۃ المصابیح صفحہ ۴۸۷)- ترجمہ مہیا کردہ ام براے بندگان نیکوے خود آنچہ را کہ چشمے ندید و نہ گوشے شنید و بر خاطر بشر خطور نکرد- واضح باد کہ این قول خداے عز و جل از رسالۂ اول پولس رسول بقرنتیان (باب ۲ آیہ ۹) اقتباس شدہ زیرا دران چنین مکتوب است .... ترجمہ- چیزہاے را کہ چشمے ندید و گوشے نشنید و بخاطر

(بقیہ حاشیہ صفحہ ۱۰۵) کتاب ایوب باب ۳۱ آیہ ۶- زبور ۶۲ آیہ ۹-

انسانے خطور نکرد (یعنی) آنچہ خدا برائے دوستداران خود مہیا کردہ است انتہے صفحہ ۱۷۳ تا ۱۷۵

اقول در اوراق سابقہ عقلاً و نقلاً ثابت کردیم کہ ہیچ مضمون قرآن یا حدیث از کتاب بے دیگر الہامی باشد یا انسانی ماخوذ نگشتہ - بلکہ اللہ تعالے بذریعہ وحی نبی امی (بابی ہو وامی) را خبر داد - آنچہ مصنف میگوید کہ فقط یک آیہ قرآن با آیہ انجیل و شاید یک حدیث با آیہ رسالہ پولوس مطابقت دارد دال بر جہل یا تجاہل او است زیرا کہ چنین مواضع کثیر است و چنین مطابقت دلیلے است بین و روشن بر رسالت نبی امی صلعم چنانکہ در فصل اول مذکور ساختیم - حالا اینجا چند مقامات را از کتاب نوید جاوید (صفحہ ۳۴ تا ۴۳) نقل مے کنیم

اول حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ بِهِ وَالْمُنْخَنِقَةُ ترجمہ - حرام کردہ شد بر شما مردار و خون و گوشت خوک و آنچہ نام غیر خدا وقت ذبح او یاد کردہ شد و آنچہ بخفہ کردن مردہ باشد (سورہ مائدہ - رکوع اول) - این مضمون در کتاب اعمال باب ۱۵ آیہ ۲۰ یافت میشود مگر در انجا بجائے گوشت خوک لفظ زنا ثابت است - و این غلط است زیرا کہ در مقام ذکر خوراک حلال و حرام بیان زنا نا مناسب است -

دوم ذٰلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرٰىةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْاِنْجِيْلِ كَزَرْعٍ اَخْرَجَ شَطْئَهٗ فَاٰزَرَهٗ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوٰى عَلٰى سُوْقِهٖ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ - ترجمہ آنچہ مذکور میشود داستان ایشان است در تورات و داستان ایشان است در انجیل ایشان مانند زراعتے ہستند کہ بر آورد گیاہ سبز خود را پس قوی کرد آنرا پس سطبر شد پس بایستاد بر ساقہائے خود بشگفت مے آرد زراعت کنندگان را - (سورہ فتح - رکوع ۴) ہمین مثل در انجیل متی باب ۱۳ آیہ ۸ و ۳۱ و ۳۲ موجود است -

سوم وَاِذْ قَالَ عِيْسَى ابْنُ مَرْيَمَ يٰبَنِيْٓ اِسْرَآءِيْلَ اِنِّيْ رَسُوْلُ اللّٰهِ اِلَيْكُمْ مُّصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرٰىةِ وَمُبَشِّرًا بِرَسُوْلٍ يَّاْتِيْ مِنْ بَعْدِي اسْمُهٗٓ اَحْمَدُ ترجمہ و یاد کن چون گفت عیسے پسر مریم اے بنی اسرائیل ہر آئینہ من پیغامبر خدایم بسوئے شما باور دارندہ آنچہ پیش دست من است از تورات و بشارت دہندہ بہ پیغامبرے کہ بیاید

بعد از من نام او احمد باشد۔ (سورہ صف۔ رکوع اول)۔ جز اول این آیہ در متی باب ۵ آیہ ۱۷ و ما بعد در یوحنا باب ۱۴ آیہ ۱۶ موجود است۔

چہارم مِنَ الَّذِیْنَ قَالُوْٓا اٰمَنَّا بِاَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِنْ قُلُوْبُهُمْ۔ ترجمہ از آنانکہ گفتند بدہان خویش ایمان آوردیم و ایمان نیاوردہ است دل ایشان (سورہ مائدہ۔ رکوع ۶) ہمین مضمون در انجیل مرقس باب ۷ آیہ ۶ یافت میشود

پنجم اِنَّمَا الْمَسِیْحُ عِیْسَی ابْنُ مَرْیَمَ رَسُوْلُ اللّٰهِ وَکَلِمَتُهٗ اَلْقٰهَآ اِلٰی مَرْیَمَ وَرُوْحٌ مِّنْهُ ترجمہ۔ جز این نیست کہ عیسے پسر مریم پیغامبر خدا است و فیض او ست انداخت آنرا بسوے مریم و روحی است از جانب خدا (سورہ نساء۔ رکوع ۲۳)۔ ہمین است مضمون یوحنا باب اول آیہ ۱۳ و ۱۴

ششم وَیَوْمَ یُعْرَضُ الَّذِیْنَ کَفَرُوْا عَلَی النَّارِ اَذْهَبْتُمْ طَیِّبٰتِکُمْ فِیْ حَیَاتِکُمُ الدُّنْیَا وَاسْتَمْتَعْتُمْ بِهَا فَالْیَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذَابَ الْهُوْنِ بِمَا کُنْتُمْ تَسْتَکْبِرُوْنَ فِی الْاَرْضِ بِغَیْرِ الْحَقِّ وَبِمَا کُنْتُمْ تَفْسُقُوْنَ۔ ترجمہ۔ و روزے کہ پیش آوردہ شوند کافران بر آتش۔ گفتہ شود آیا ضایع کردید نعمتہاے خود را در زندگانی دنیاوی خویش و بہرہ مند شدید بآن پس امروز جزا دادہ شود شما را عذاب خواری بسبب آنکہ تکبر میکردید در زمین ناحق و بسبب آنچہ بدکاری میکردید (سورہ احقاف۔ رکوع دوم) ہمین است مضمون لوقا باب ۱۶ آیہ ۲۵

ہفتم وَنَادٰٓی اَصْحٰبُ النَّارِ اَصْحٰبَ الْجَنَّةِ اَنْ اَفِیْضُوْا عَلَیْنَا مِنَ الْمَآءِ ترجمہ۔ وندا کنند اہل دوزخ اہل بہشت را کہ بریزید بر ما چیزے از آب (سورہ اعراف۔ رکوع ۶) ہمین است مضمون لوقا باب ۱۶ آیہ ۲۴۔

ہشتم لَا یَدْخُلُوْنَ الْجَنَّةَ حَتّٰی یَلِجَ الْجَمَلُ فِیْ سَمِّ الْخِیَاطِ (سورہ اعراف رکوع ۵) ہمین است در لوقا باب ۱۸ آیہ ۲۵

نہم مَا کَانَ لِلنَّبِیِّ وَالَّذِیْنَ اٰمَنُوْٓا اَنْ یَّسْتَغْفِرُوْا لِلْمُشْرِکِیْنَ۔ ترجمہ۔ روا نبود

پیغامبر را و نه مسلمانان را که طلب آمرزش کنند برای مشرکان (سوره توبه - رکوع ۱۴) این مضمون
در اول یوحنا باب ۵ آیه ۱۶ یافت میشود

دهم وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ اِنِّي فَاعِلٌ ذٰلِكَ غَدًا اِلَّا اَنْ يَشَاءَ اللّٰهُ - ترجمه - و مگوی
چیزے را که من البته خواهم کرد آن را فردا مگر مقرون بذکر مشیت خدا (سوره کهف - رکوع ۴)
همین است در یعقوب باب ۴ آیه ۱۳ تا ۱۵

یازدهم مَثَلُ الَّذِيْنَ يُنْفِقُوْنَ اَمْوَالَهُمْ فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ اَنْبَتَتْ سَبْعَ
سَنَابِلَ فِيْ كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِّائَةُ حَبَّةٍ - ترجمه - صفت آنانکه خرج میکنند اموال
خود را در راه خدا مانند صفت یکدانه است که برویاند هفت خوشه را در هر خوشه صد دانه
است (سوره بقره - رکوع ۳۶) - ببین متی باب ۱۳ آیه ۸

دوازدهم فَاِذَا دَخَلْتُمْ بُيُوْتًا فَسَلِّمُوْا عَلٰى اَنْفُسِكُمْ - ترجمه - پس چون در آئید بخانها
پس سلام گوئید بر قوم خویش (سوره نور - رکوع ۸) - همین است در متی باب ۱۰ آیه ۱۲

سیزدهم وَلِلّٰهِ مِيْرَاثُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ - ترجمه - و خدای راست میراث
آسمانها و زمین (سوره حدید - رکوع اول) ببین نامه اول اهل قرنتس باب ۱۰ آیه ۲۸

چهاردهم وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيْدًا مَّا دُمْتُ فِيْهِمْ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِيْ كُنْتَ اَنْتَ
الرَّقِيْبَ عَلَيْهِمْ وَاَنْتَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيْدٌ - ترجمه - و بودم بر ایشان
نگهبان مادامے که درمیان ایشان بودم پس وقتے که برگرفتی مرا تو بودی نگهبان بر ایشان
و تو بر همه چیز نگهبانی (سوره مائده - رکوع ۱۶) همین است در انجیل یوحنا باب ۱۷ آیه ۱۲ و ۱۳

پانزدهم وَعَدَ اللّٰهُ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي
الْاَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِيْنَ مِنْ قَبْلِهِمْ - ترجمه - وعده داده است خدا
آنانرا که ایمان آوردند از شما و کردند عملهای شایسته البته خلیفه سازد ایشانرا در زمین
چنانکه خلیفه ساخته بود آنانرا که پیش از ایشان بودند (سوره نور - رکوع ۷) - برای جز اخیر
آیت مذکوره ببین لوقا باب ۱۲ آیه ۳۲

بعد از ایراد آیات قرآنی مصنف نوید جاوید چنین احادیث مے آرد که مضمون آنها مطابق کتب بائبل است مگر از خوف اطناب آن بیان اینجا ترک کرده میشود۔ هر که خواهد کتاب مذکور (صفحه ۵۴ تا ۱۱۵) را مطالعه نماید

قوله حاصل کلام اینکه ادعائے معترضینے که بر آنند که انجیل و کتابهائے دیگر مسیحیان و خصوصاً بعضے صحیفه هائے جعلی بدعتیان قدیم یکے از ینابیع تعالیم دین اسلام بوده است هرگز قابل انکار نمیباشد۔ صفحه ۱۷۵

اقول حاصل جواب اینکه ادعائے معترضین که انجیل و کتب دیگر مسیحیان و خصوصاً بعضے صحیفه هائے جعلی بدعتیان قدیم یکے از ینابیع تعالیم دین اسلام بوده است هرگز قابل تسلیم نمیباشد

فصل پنجم

در امتحان و تفحص ادعائے آن معترضینے که حکما میگویند که بعضے از آنچه در قرآن و در احادیث مندرج است از کتابهائے قدیم زردشتیان و هنود ماخوذ گشته

قوله از تصنیفات مورخین عرب و یونان معلوم است که قبل از تولد حضرت محمد و در ایام وے پادشاهان ایران به بسیارے از ممالک عرب حکمرانی مینمودند۔ ابوالفداء از مطلع سخن است که انوشیروان کسرے افواج خود را در سلطنت حیره فرستاده حارث ملک آن مملکت را از تخت اخراج نموده منذر ماء السماء را که مطیع خود بود بعوض وے بر سریر شاهی بنشاند و بعد از آن همان پادشاه نامدار قشون خود را که وهرز سپه سالار آن بود به یمن روانه داشته

واہل حبش را خارج گردانیده اولاً ابو السیف را بر تخت اجدادش جا داد (ابو الفدا باب ۲) و او
بعد از چندے خود وہرز تخت نشین گردیده سلطنت را باولاد خویش سپرد۔ (سیرت الرسول
تصنیف ابن ہشام صفحہ ۴۲ و ۲۵) وابو الفدا چنین میگوید۔ کانت المناذرة آل النضر بن
ربیعة عمالا للاکاسرة علے عرب العراق یعنی اولاد منذر کہ ہمان نام را داشتند
ونسل نصر ابن ربیعہ بودند عمال اکاسرہ یا دشاہان ایران بر عربان عراق بودند (باب ۴)۔
ودربارہ یمن نیز چنین میگوید۔ ثم ملك اليمن بعد هم من الحبشة اربعة و
من الفرس ثمانية ثم صارت اليمن للاسلام۔ **ترجمہ**۔ آنگاہ بعد از ایشان (یعنی
بعد از اہل حمیر) چہار نفر از اہل حبش وہشت نفر از اہل فارس بر یمن سلطنت نمودند آنگاہ یمن از آن
اسلام گردید۔ لہذا آشکار است کہ اہل ایران در ایام حضرت محمدؐ و قبل از آن ہم با اہل عرب تعلقات شہرت
کلی داشتند و چونکہ ایشان از اعراب جاہلیت در علوم و مدنیت بنہایت بیشتر ترقی کردہ بودند
مناسب بود کہ دین و رسوم و علوم شان بر اعراب تاثیر فراوان کند۔ صفحہ ۷۵ تا ۱۷۷

اقول مصنف چیزے بحوالہ کتابے از تواریخ مورخین یونان ننوشتہ و آنچہ از ابو الفدا و ابن ہشام
نقل نمودہ چندان مفید مطلب او نیست زیرا حیرہ در عراق بود و عراق خارج از حدود ملک عرب
ماندہ۔ البتہ در یمن از وقت نوشیروان کہ تولد جناب رسالتمآب صلعم ہم در زمان ہمین کسرے
بوقوع آمدہ عمال فارس حکمران بودند مگر چون مے بینیم کہ نصارے اگرچہ بیشتر از صد سال بر
ممالک ہند حکمران بودہ اند و برائے اشاعت دین و افسانہ ہائے شان ہر جا مشن قائم کردہ
اند و با اینہمہ اعتقادات باشندگان این ملک ہیچ اثرے معتد بہ نکردہ۔ قیاس باید کرد کہ در
مدت چہل یا پنجاہ سال عمال فارس کہ برائے ترویج دین و حکایات شان ہیچ انجمن نداشتند
چہ اثر داشتہ باشند۔ علاوہ برین چون قبل از حکومت فارس اہل حبشہ کہ ہفتاد و دو سال بر یمن
قابض ماندند اثرے برائے آن نمودند اہل فارس در مدت اقل چہ کردہ باشند۔
کسرے انوشیروان نعمان بن منذر بن ماء السماء را از تخت حیرہ نشاندہ بود [illegible]
السماء را چنانکہ مصنف نوشتہ و بر تخت یمن سیف بن ذی یزن را جا داد [illegible]

را- فافهم

قوله وهم از تواریخ وهم از شهادت مفسرین قرآن هوید است که حکایتها واشعار ایرانیان درمیان طوائف جزیرة العرب انتشار کلی داشت - وبرحسب این است آنچه ابن هشام مارا اعلام کرده است چون میگوید که در ایام حضرت محمد اهل عرب قصه های رستم واسفندیار وپادشاهان قدیم ایران را نه فقط شنیده بودند بلکه بعضے از قریش آنها را پسندیده بآن حکایتهائے که در قرآن مندرج است مقابله مے نمودند - وآنچه ابن هشام میگوید این است - والنضر ابن الحارث بن کلدة بن علقمة بن عبد مناف بن عبد الدار بن قصے کان اذا جلس رسول الله صلے الله علیه وسلم مجلسا فدعا فیه الی الله تعالے وتلا فیه القرآن وحذر قریشا ما اصاب الامم الخالیة خلفه فی مجلسه اذا قام فحدثهم عن رستم الشدید وعن اسفندیار وملوك فارس ثم یقول والله ما محمد باحسن حدیثا منی وما حدیثه الا اساطیر الاولین اكتتبها كما اكتتبتها فانزل الله فیه وقالوا اساطیر الاولین اكتتبها فهی تملے علیه بكرة واصیلا قل انزله الذی یعلم السر فی السموات والارض انه كان غفورا رحیما - ونزل فیه اذا تتلی علیه ایاتنا قال اساطیر الاولین - ونزل فیه ویل لكل افاك اثیم یسمع ایات الله تتلی علیه ثم یصر مستكبرا كان لم یسمعها فبشره بعذاب الیم - ترجمه - واقع شد وقتیکه رسول الله صلعم مجلس منعقد نمود پس در آن مجلس بنزد خدائتعالے دعا کرد وقرآن را درس بخواند وقریش را ترسانید از آنچه بامتهاے خالی[۱] (یعنی بے ایمان) اتفاق افتاده بود که نضر بن حارث بن الخ در مجلسش بعد از وے آمد وچون برخاست پس با ایشان درباره رستم زورآور واسفندیار وپادشاهان فارس تکلم نمود آنگاه میگفت قسم بخدا محمد در گفتگو از من بهتر نیست وگفتگوے وے هیچ نیست جز افسانهاے پیشینیان - او آنها را نویسانیده است چنانکه

---

[۱] خالی یعنی گذشته است نه بے ایمان چنانکه مصنف نادان نوشته ۱۲

من آنهارا نویسانیده ام- پس خدا درباره وے این آیه را نازل فرمود- و گفتند افسانه پیشینیان است که نویسانید آنرا پس آن خوانده مے شود براو بامداد و شبانگاه بگو فرو فرستاد آنرا آنکه میداند پنهانی را در آسمانها و زمین بدرستیکه او باشد آمرزنده مهربان (سوره فرقان یعنی سوره ۲۵ آیه ۶ و ۷)- و درباره او نازل شد که چون خوانده شود براو آیات ما گوید افسانهاے پیشینیان ست (سوره قلم یعنی سوره ۶۸ آیه ۱۵)- و درباره او نازل شد که واے بر هر دروغگوے گناهگارے که مے شنود آیات خدا را که خوانده میشود براو- پس اصرار میکند سرکشی کنان چنانکه گویا نمے شنود آنرا پس مژده ده او را بعذابے دردناک (سوره جاثیه یعنی سوره ۴۵ آیه ۶ و ۷)- صفحه ۱۷۷ تا ۱۷۸

اقول هیچ مفسر نگفته که حکایتها و اشعار ایرانیان درمیان طوائف و جزیرة العرب انتشار کلی داشت- و هم ازین است که مصنف حواله کتابے از تفاسیر نداده- و نه از تواریخ چنین امر بپایه ثبوت می رسد- نضر بن حارث دشمن رسول الله صلعم بود و اینهمه گستاخی که مینمود از روی حسد و عداوت بود- و او هم چنین افسانه ها را خارج از ملک عرب آموخته بود چنانچه ابن هشام میگوید- وكان النضر بن الحارث من شياطين قريش وممن كان يوذى رسول الله صلعم وينصب له العداوة وكان قد قدم الحيرة وتعلم بها احاديث ملوك الفرس واحاديث رستم واسبنديار- یعنی نضر بن حارث از شیاطین قریش بود و از آنان بود که رسول الله صلعم را اذیت میدادند و براے او عداوت برپا میکردند و هر آئنه در حیره آمده بود و در آنجا حکایات شاهان ایرانیان و قصه هاے رستم و اسفندیار آموخته بود (سیرت الرسول- جلد اول صفحه ۱۹۱)- اگر چنین حکایات در عرب انتشار کلی داشتے نضر ندکو براے آموختن آنها بحیره نرفتے و آنهارا بسبیل فخر پیش دیگران از قریش بمقابله قرآن پاک بدین الفاظ یاد نکردے- انا والله يا معشر قريش احسن حديثا منه فهلم انا احدثكم احسن من حديثه ثم يحدثهم عن ملوك فارس ورستم واسبنديار ثم يقول بماذا محمد احسن حديثا منى- ترجمه- اے گروه قریش بخدا من

از آنحضرت در قصه گوئی بهتر هستم. بیائید من بشما قصه بهتر از حدیث او میگویم پس
از آن حکایات ملوک فارس و رستم و اسفندیار را بایشان میگفت پس میگفت چگونه محمد در قصه
گوئی از من بهتر است (سیرت الرسول. جلد اول. صفحه ۱۹۱)

قوله و میتوان گفت که چون اعراب قصه‌های ملوک دیگر را میخواندند البته از قصه جمشید غافل و
بیخبر نماندند و افسانه‌های معراج ارتای ویراف و زردشت و توصیف بهشت و پل چینوت
و درخت جوابه و حکایات صدها من زمن تاریکی اولاے قدیم از ایشان نهفته و مجهول نبود.
صفحه ۱۷۹

اقول اینهمه ژاژخائی است و دلیلی بجز حسد و عناد و سوء ظن بر آن نیست

قوله حکایت معراج حضرت محمد. آنچه در خود قرآن درباره معراج و اسرا مندرج است در
سوره اسرا (یعنی سوره ۱۷ که آنرا سوره بنی اسرائیل نیز میگویند) آیه اول مکتوب است.
وهی هذه. سبحان الذی اسری بعبده لیلا من المسجد الحرام الی المسجد
الاقصی الذی بارکنا حوله لنریه من آیاتنا انه هو السمیع البصیر. ترجمه
دائم پاک بودن آنرا که برد شب بنده اش را شبی از مسجد الحرام بسوی مسجد اقصی که برکت
دادیم ما پیرامونش تا بنمائیمش از آیات مان بدرستیکه خدا اوست شنونده بینا. و معلوم است که
مابین مفسرین قرآن اختلاف کلی درباره بیان این آیت یافت میشود. صفحه ۱۸۰ و ۱۸۱

اقول مذهب جمهور بلکه صحیح آنست که در این آیت اسراء آنحضرت صلعم بجسد شریف از مکه تا
بیت المقدس مذکور است و لفظ عبد که عبارت از جسد مع الروح است مصرح بدین است.
تحقیق آنست که در ینمقام دو امر است اسراء و معراج. هر دو در بیداری بود بجسد شریف. اسراء
که از مسجد حرام تا مسجد اقصی بود ثابت است بنص قرآن و منکر آن لامحاله کافر است.
و معراج که از بیت المقدس تا آسمان ثم الی ماشاء الله بود ثابت است از احادیث صحیحه
و اخبار صحیحه در غایت کثرت و منکر آن مبتدع ضال است چنانکه در کتب عقائد مصرح است.
همین است مذهب جمهور محققین و فقهاء و متکلمین و صوفیه. و فی الواقع اگر در منام بودی باعث

فتنہ واختلاف وارتداد گشتے زیراکہ ہیچ عاقل رؤیائے منامیہ را ناممکن و بعید نمیپندارد و انکار از آن نمیکند بالخصوص سفیہائے آن ذات بابرکات کہ از صغر تا کبر ہرگز دروغ نگفتہ بلکہ میان عرب امین مشہور ماندہ ۔ وَمَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِّلنَّاسِ (سورہ بنی اسرائیل رکوع ۶)

قولہ وابن اسحق از احادیث ما را اخبار مے نماید کہ عائشہ رضؓ میگفت ما فقد جسد رسول اللہ صلعم ولکن اللہ اسری بروحہ ترجمہ جسد رسول اللہ صلعم گم نشد ولکن خدا روحش را بشب برد صفحہ ۱۸۱

اقول ایراد این قول درین کتاب خلاف التزام مصنف است (بہ بین ینابیع الاسلام صفحہ ۹) زیراکہ اصل قول مذکور نہ در قرآن یافت میشود و نہ در احادیث صحیحہ اصحاب صحاح این را نیاوردہ اند نہ در کتب دیگر حدیث بنظر درآمدہ ۔ البتہ در سیرت ابن ہشام مذکور است ۔ وھذہ الفاظہ قال ابن اسحق وحدثنی بعض آل ابی بکر ان عائشۃ زوج النبی صلی اللہ علیہ وسلم کانت تقول ما فقد جسد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ولکن اللہ اسری بروحہ یعنی گفت ابن اسحاق و حدیث کرد مرا بعض آل ابوبکر کہ عائشہ رضؓ زوجہ نبی صلعم میگفت جسد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم گم نشد ولکن خدا روح او را بشب برد انتہی (سیرت الرسول جزء اول) مگر این قول کہ جہالت راوی ہم در آن است بمقابلہ قرآن و احادیث صحیحہ کثیرہ ہیچ وقعت ندارد ۔ بلکہ اگر بنظر تعمق بنیم قول صحیح حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ تعالے عنہا ہمین است کہ معراج بجسد شریف بود زیرا در صحیح مسلم مذکور است کہ بی بی عائشہ رضؓ ازین امر انکار میکرد کہ جناب رسالتمآب بشب معراج اللہ تعالے را دید پس ظاہر است کہ حضرت عائشہ رضؓ ہم قائل معراج جسمانی بود ورنہ چنین انکار را چہ وجہ بود قاضی عیاض رحمۃ اللہ میفرماید ۔ بل الذی یدل علیہ صحیح قولہا انہ بجسدہ لانکارہا ان تکون رؤیاہ لربہ رؤیا عین ولو کانت

لہ ونساختیم آن رویا را کہ نمودیم بتو مگر امتحانے مردمان را ۱۲

لہ بہ بین باب یعنی قول اللہ عزوجل ولقد راٰہ نزلۃ اخری وھل رای النبی صلی اللہ علیہ وسلم ربہ لیلۃ الاسراء ۱۲

عند ها منا ما الدتنکرہ۔ ترجمہ۔ بلکہ آنچہ صحیح قول بی بی عائشہ رض بران دلالت میکند اینست کہ معراج بجسد شریف بود زیرا کہ او انکار میکند از آنکہ دیدن آنحضرت صلعم پروردگار خود را رویا عین باشد۔ اگر نزد او منام بودے ازان انکار نکردے (شفا۔ جزء اول صفحہ ۱۵۷)۔ علاوہ برین بقول بعض معراج شریف در اوائل بعثت قبل از ہجرت بوقوع آمدہ ہنگام حضرت عائشہ رض متولد نشدہ بود۔ بہر حال قول مذکور ہیچگونہ بر ما حجت نمیتواند شد۔ بر تقدیر تسلیم میتوان گفت کہ بی بی عائشہ خبر از رویائے دیگر دادہ باشد کہ منامیہ بود نہ عینیہ و بعضے چنین تاویل کردہ اند۔ ما فقد جسدہ عن الروح بل کان معہ روحہ یعنی جسد مبارک گم نشد از روح بلکہ روح با جسم بود۔ فافہم

قولہ و نیز در احادیث چنین مرقوم است کہ حضرت محمد گفت تنام عینی و قلبی یقظان (سیرت الرسول صفحہ ۱۳۹) یعنی چشم در خواب و قلب من بیدار بود۔ صفحہ ۱۸۱

اقول این حدیث بتمامہ در صحیح بخاری در باب قیام النبی صلے اللہ علیہ وسلم باللیل فی رمضان وغیرہ مذکور است وہذہ الفاظہ۔ حدثنا عبد اللہ بن یوسف قال اخبرنا مالک عن سعید بن ابی سعید المقبری عن ابی سلمۃ بن عبد الرحمن انہ اخبرہ انہ سأل عائشۃ کیف کانت صلوۃ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی رمضان فقالت ما کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یزید فی رمضان و لا فی غیرہ علی احدی عشرۃ رکعۃ یصلی اربعا فلا تسئل عن حسنھن وطولھن ثم یصلی اربعا فلا تسئل عن حسنھن وطولھن ثم یصلی ثلاثا قالت عائشۃ فقلت یا رسول اللہ انتام قبل ان توتر فقال یا عائشۃ ان عینی تنامان ولا ینام قلبی۔ ترجمہ۔ حدیث کرد ما را عبد اللہ بن یوسف گفت خبر داد ما را مالک از سعید بن ابی سعید مقبری از ابو سلمہ بن عبد الرحمن کہ او خبر داد سعید را کہ او پرسید عائشہ رض را۔ چگونہ بود نماز رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم در رمضان۔ پس جواب داد کہ نمے افزود رسول اللہ صلعم در رمضان و نہ در غیر رمضان بر یازدہ رکعت۔ میخواند چار

رکعت - مگر مپرس از حسن آنہا و طول آنہا پس میخواند چار رکعت - مگر مپرس از حسن آنہا و طول آنہا
پس میخواند سہ رکعت - عائشہؓ گفت پس گفتم اے رسول اللہ آیا بخواب میروی قبل از آنکہ
وتر گزاری - پس فرمود اے عائشہ دو چشم من میخوابند و دل من نمے خوابد - انتہے پس ظاہر است
کہ الفاظ تنام عینی و قلبی یقظان ہیچ ربط و تعلق بقصہ معراج نیست حیف است کہ این واعظ نصرانی کہ
پردہ تعصب بر چشم خود دارد تنام و یقظان ہر دو را بصیغہ ماضی ترجمہ نمود و اینقدر ہم ندانست
کہ تنام مضارع است دال بر استمرار و یقظان صفت مشبہ کہ دلالت میکند بر اتصاف چیزی بوصفی بطریق ثبوت نہ بطریق حدوث
قولہ و از انچہ محی الدین در تفسیر خود نوشتہ است ہویدا میگردد کہ آن مفسر معراج و اسراء
محمدؐ را بطور مجازی قبول کرد و بس چونکہ چنین میگوید - سُبْحَانَ الَّذِیْٓ اَسْرٰی ای انزھ
عن اللواحق المادیۃ والنقائص التشبیہیۃ بلسان حال التجرد والکمال فی
مقام العبودیۃ الذی لا تصرف فیہ اصلا لَیْلًا ای فی ظلمۃ الغواشی البدنیۃ
والتعلقات الطبیعیۃ لان العروج والترقی لا یکون الا بواسطۃ البدن
مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ای من مقام القلب المحرم عن ان یطوف بہ مشرکو القوی
البدنیۃ ویرتکب فیہ فواحشہا وخطایاھا ویحجہ غوی القوی الحیوانیۃ
من البہیمیۃ والسبعیۃ المنکشفۃ سوآتہا افراطہا وتفریطہا العروھا عن لباس
الفضیلۃ اِلَی الْمَسْجِدِ الْاَقْصَا الذی ھو مقام الروح الابعد من العالم
الجسمانی بشہود تجلیات الذات وسبحات الوجہ وتذکر ماذکرنا ان
تصحیح کل مقام لا یکون الا بعد الترقی الی ما فوقہ لتفہم من قولہ لِنُرِیَہٗ مِنْ
اٰیٰتِنَا مشاھدۃ الصفات فان مطالعۃ تجلیات الصفات وان کانت
فی مقام القلب لکن الذات الموصوفۃ بتلک الصفات لا تشاھد علی الکمال
بصفۃ الجلال والجمال الا عند الترقی الی مقام الروح ای لنریہ آیات صفاتہ
من جہۃ انہا منسوبۃ الینا ونحن للمشاھدون لہا البارزون بصورہا
(تفسیر سورہ بنی اسرائیل) ترجمہ سُبْحَانَ الَّذِیْٓ اَسْرٰی یعنی او را از آلائشہاے

۱؎ دریں ترجمہ اغلاط بسیار است - فتامل

مادہ واز نقصہای تشبیہی رہانیدہ است بزبان حال تجرد و کمال درجاے عبودیت کہ در آن ہیچ تبدیل نیست لیکن یعنی در تاریکی پوششہاے بدنی و تعلقات طبیعی زیرا عروج و ترقی جز بوسیلہ بدن نمیشود من المسجد الحرام یعنی از آن جائیکہ قلب منع کردہ شدہ است ازانیکہ قواے بدنی را باخود شریک ساختہ آنرا طواف نماید و ازینکہ در آن مرتکب گناہان و خطایا گردد و نزد فریبندۂ قوتہاے حیوانی از بہیمیت و وحشیت پناہ برد کہ زیادتی و مبالغۂ آنہا بطور بد فاش میشود تا آنہا از لباس فضیلت گردد۔ الی المسجد الاقصے کہ آنست جائے روح کہ از عالم جسمانی بسیار دور است بسبب ظاہر شدن تجلیات ذات و جلالہائے وجہ (خدا) و بیاد آور آنچہ ذکر کردیم کہ تصحیح ہر مقامے کردہ نمیشود جز بعد از ترقی کردن بآن مقامیکہ بالاتر از آن باشد تا بفہمے دربارۂ قول وے۔ لِنُرِيَهُ مِنْ اٰيٰتِنَا مشاہدہ نمودن صفات زیرا ہر آئینہ نگریستن بر تجلیات صفات اگرچہ در مقام قلب ہم باشد اما آن ذاتیکہ بآن صفتہا موصوف است کمال را بصفت جلال و جمال مشاہدہ نمی نماید جز وقتیکہ ترقی کردہ است بمقام روح۔ یعنی آیات صفات مان را بوے نشان بدہیم از ینجہت کہ آنہا بما منسوب است و ما مشاہدہ کنندۂ آنہا و نمایندۂ صورتہاے آنہا ہستیم صفحہ ۱۸۱ تا ۱۸۳

اقول شیخ ابن عربی رحمۃ اللہ علیہ در دیباچہ تفسیر خود بعد از نقل حدیث ما نزل من القرآن آیۃ الا ولہا ظہر و بطن ولکل حرف حد ولکل حد مطلع میفرماید۔ وفہمت منہ ان الظہر ھو التفسیر و البطن ھو التاویل والحد ما یتناھی الیہ الفہوم من معنی الکلام والمطلع ما یصعد الیہ منہ فیطلع علی شہود الملک العلام ...... فشرعت فی تسوید ھذہ الاوراق بما عسے یسمح بہ الخاطر علے سبیل الاتفاق غیر حائم بقعۃ التفسیر ولا خائض فی لجۃ من المطلعات مما لا یسعہ التقریر الخ۔ ترجمہ۔ و من ازین حدیث فہمیدم کہ ظاہر تفسیر است و باطن تاویل و حد آن معنے کلام کہ منتہاے فہوم است و مطلع آنچہ از حد بسوئے آن صعود کردہ شود تا وقوف حاصل شود بر تجلیات ملک علام ...... پس شروع نمودم در

تحریر این اوراق با آنچه باشد که بخشد آنرا دل من بر سبیل اتفاق در آنحالیکه من پیرامون مقام
تفسیر نمیگردم و نه در ژرف مطلعها مے آیم که در تقریب مے گنجد از تفسیر الشیخ محی الدین
بن عربی مطبوعه مصر ۱۳۱۷ھ صفحه ۳) از اینجا ظاهر است که ظواهر نصوص تفسیر است و شیخ علیه
الرحمة تفسیر قرآن نه نوشته مگر آن دقائق را بقلم آورده که بعنایت ایزدی بر خاطر عاطر وے
منکشف گردید۔ عارف موصوف هرگز معتقد این امر نیست که همین دقائق حق است و تفسیر
باطل است چنانچه این واعظ نصرانی بجسر و نادانی فهم کرده۔ برائے توضیح این مقام عبارت
ذیل از کشف الظنون نقل مے کنیم۔ واما کلام الصوفیة فی القرآن فلیس بتفسیر قال
ابن الصلاح فی فتاواه وجدت عن الامام الواحدی انه قال صنف
السلمی[1] حقائق التفسیر ان کان قد اعتقد ان ذالک تفسیر فقد
کفر۔ قال النسفی فی عقائده النصوص تحمل علی ظواهرها والعدول
عنها الی معان یدعیها اهل الباطن الحاد۔ وقال التفتازانی فی شرحه
سمیت الملاحدة باطنیة لادعائهم ان النصوص لیست علی ظواهرها
بل لها معان باطنیة وقال واما ما ذهب الیه بعض المحققین من ان
النصوص علی ظواهرها ومع ذالک فیها اشارات خفیة الی دقائق تنکشف
علی ارباب السلوک یمکن التطبیق بینها وبین الظواهر المرادة فهو من
کمال العرفان ومحض الایمان۔ ترجمه۔ واما کلام صوفیه در قرآن تفسیر
نیست۔ ابن الصلاح در فتاواے خود گفته که از امام واحدی این قول یافتم که سلمی حقائق
التفسیر تصنیف کرده۔ اگر عقیده داشت که آن تفسیر است هر آئنه کافر شد۔ علامه
نسفی در کتاب عقائد خود گفته که نصوص بر ظواهر خود محمول مے باشد و عدول
از ظواهر بسوے معانی که اهل باطن ادعاے آن مے نمایند الحاد است۔ وعلامه
تفتازانی در شرح آن گفته که ملحدان را باطنیه نام نهاده شد زیرا که ایشان ادعا مے نمایند

[1] شیخ ابو عبد الرحمن محمد بن حسین سلمی متوفی ۴۱۲ھ۔ بہ بین کشف الظنون تحت لفظ الحقائق فی التفسیر ۱۲

کہ نصوص بر ظواہر خود محمول نیست بلکہ آنہارا معانی باطنی است - و گفت - ولیکن آنچہ بسوے آن بعضے از محققین رفتہ اند کہ نصوص بر ظواہر خود محمول است و با وجود آن درآنہا اشارات خفیہ است بسوے آن دقائق کہ بر ارباب سلوک منکشف میگردد ومیان اینہا و ظواہر کہ مراد است تطبیق ممکن است - این است کمال عرفان و خالص ایمان - انتہے (کشف الظنون - مطبوعہ استنبول سنہ ۱۳۱۰ھ - جلد اول - صفحہ ۳۰۱)

قولہ الآن باید استفسار کنیم کہ آنچہ دربارۂ معراج حضرت محمد (در حدیث معراج) مذکور است از کجا اخذ شدہ و برائے تحصیل جواب این سوال مہم رجوع بنمائیم بکتاب بے مسمّٰے بہ ارتاے ویراف نامک کہ بزبان پہلوی در ایام اردشیر بابکان تخمیناً چہار صد سال قبل از ہجرت تصنیف شد - و در آن کتاب مندرج است کہ چون دین زردشتیان در ایران در تنزل افتادہ بود مجوسیان میخواستند آنرا در قلوب مردم تجدید بنمایند جوانے زردشتی ارتاے ویراف نام اختیار نمودہ او را بآسمان فرستادند تا ہر چیز را در آن جا بہ بیند و خبر آورد و در آن کتاب مکتوب است کہ آن جوان عروج نمودہ از آسمان از طبقہ بطبقہ بالا رفت و چون ہر چیز را دیدہ بود اورمزد ویرا امر فرمود کہ بزمین مراجعت کردہ ہر آنچہ را مشاہدہ نمودہ بزردشتیان بیان کن کہ آن چیزہا در آن کتاب ارتاے ویراف نامک مندرج است - صفحہ ۱۹۱

اقول درین بیان مصنف چند تفاصیل اہم را قلم انداز نمودہ - لہذا ناظرین را از اصلیت این کتاب بروجہ اتم آگاہ مے سازیم تا رکاکت اعتراض مصنف واضح گردد - گویند کہ چون شاہ اردشیر بابکان بتخت نشست دستوران و موبدان کہ در آن زمان بودند ہمہ را پیش خود خواند و گفت کہ دین راست و درست کہ زرتشت در گیتی رواج داد مرا باز نمائید تا من این کیشہا و قیل و قال را از میان بردارم و اعتقاد بہ یکے آرم - ایشان چنین پاسخ دادند کہ این امر فیصل نخواہد شد الا آنکہ یکے را از عالم احیا بعالم اموات بفرستیم تا ہر چہ بیند و بشنود ما باز گوید - چنانچہ بدین غرض ارداے ویراف را انتخاب کردند

و مطابق رسوم مذهب زرتشت آتشے روشن کردند و میان آتشگاه تختے نشاندند و جامه هاے پاکیزه برافگندند و ویراف را بر آن تخت جا دادند و روے بند بروے فرو گذاشتند و همه مردمان بر نیرشن (دعا) کردن الیستادند۔ القصه همگی رسوم میت بجا آوردند۔ پس قدحے پر از شراب بویراف دادند۔ ویراف آن قدح را بنوشید و بیهوش گشته بخواب رفت۔ پس از هفت شبانروز باز جنبید و زیست۔ بقول زردشتیان آنچه در آن خواب دیده و شنیده بود در ارداے ویراف نامک مذکور است۔ انتهی (ملخصاً من التتمة الثانیة لکتاب ارداے ویراف نامک ترجمه انگریزی مطبوعه بمبئی ۱۸۷۲ء۔ صفحه ۱۸ تا ۱۸۷) چنین منام شیطانی را که در غلبهٔ شراب روے نمود ماخذ معراج جسمانی جناب سید المرسلین پنداشتن بجز عناد نیست۔

قوله اکنون دو سه موضع از آن کتاب را درین جا اقتباس میکنیم تا بهبینیم که آیا فی الحقیقت شباهتے است مابین معراج حضرت محمدؐ و معراج وهمی ارتاے ویراف و در ارتاے ویراف نامک چنین نوشته شده است ...... **ترجمه** (از پهلوی) گام نخست را پیش مے نهم تا بستاره پایه در هومت ...... و مے بینم روان آن پاکانے را که چون ستارهٔ رخشان روشنی از آن همے افزاید۔ و سریر و نشیمن بسیار روشن و بلند نیز نخت است۔ پس پرسیدم از سروش پاک و آذر ایزد که اینجا کدام و این اشخاص کدام هستند انتهی (واضح باد که ستاره پایه حیاطه اول گروثمان یعنی بهشت است و سروش که فرشته فرمانبرداری و اطاعت و یکے از امشاسپندان یعنی فرشتگان مقرب مے باشد ارتاے ویراف را باسمان رهبری مے نمود چنانکه میگویند که حضرت جبرائیل حضرت محمدؐ را همانجا رهنمائی میکرد) صفحه ۱۹۱ و ۱۹۲

اقول از چنین تفاصیل میان این منام شیطانی و معراج نبوی بجز تباین ثابت نمیگردد۔ آنچه مصنف بحیثیت رهبر مشابهت بیان کرده غلط است زیرا که رهبر ارداے ویراف بقول زردشتیان یک فرشته نبود بلکه دو۔ چنانچه بدیباچه ترجمه انگریزی کتاب مذکور چنین

نوشته۔ زانرو که او را بمنزله میت قرار داده بودند او دوره بسر داشت نه فقط یک زیرا که
در شریعت زرتشت نعش را همواره دو مرد مے بردارند۔ انتهٰی (دیباچه ترجمهٔ انگریزی
ارداے ویراف نامک صفحه۔ ۱۷)

قوله واضح باد که مابین این حکایت معراج آن دستور مجوسی (ارداے ویراف) و آنچه
دربارهٔ معراج حضرت محمدؐ مذکور شده مشابهت عجیب یافت میشود۔ صفحه ۱۹۶

اقول بجاے مشابهت تباین کلی میان معراج نبوی و این افسانه یافت میشود
یکے جسمانی بود و دیگر روحانی۔ یکے رحمانی بود و دیگر شیطانی۔ یکے بیان واقع است
و دیگر افسانه قطعی۔ یکے را خیر امت و ارباب صدق تصدیق مے نمایند و دیگر را
زردشتیان هم کذب شمارند (دیباچه ترجمه انگریزی ارداے ویراف نامک صفحه
۵۵) و معهذا در تفاصیل هر دو اختلاف کلی است۔ ع

به بین تفاوت ره از کجا ست تا بکجا

قوله و در آن کتاب (اندرلوکاگمنم) چنین نوشته شده است که آرجنه سرایهٔ سماوی
اندره را دید که اسم آن قصر ویوتتی مے باشد و در باغ نندنه واقع است۔ و در
کتابهاے هنود مرقوم است که در آنجا رودهاے جاوید رستنیهاے تر و تازه را
آبیاری مے نماید و در وسط آن باغ آسمانی درختے مسمّٰے به پکشجتی میوه بار مے آورد
که آنرا امرته یعنی بقا میگویند و هرکس از آن میوه بخورد هرگز نمیرد۔ و گلهاے درختان
خوبصورت رنگارنگ بآن درخت زینت مے بخشند و هر که زیر سایه اش استراحت
مے نماید هر خواهشے که در دل خود مے آورد انجام میگیرد۔ البته این درخت همان است
که اهل اسلام آنرا طوبیٰ مے نامند۔ و اما زردشتیان هم درختے عجیبے داشتند که آنرا بزبان
اوستا خوآپه و در زبان پهلوی جومیاے مے نامند که معنی آن اسم داراے آب خوبے باشد
(۱) چنانکه در کتاب (وندیداد فرگرد پنجم) مکتوب است۔ .... ترجمه (از پهلوی)
در پاکیزگی جاری مے شوند آبها از دریاے پوئیتکه بدریاے وورکش به درخت جوآپه

آنجا رستنیها مے رویند همه از هر قسم انتہے - مخفی نماند که این درخت همانست که در عربی آنرا طوبے میگویند و هیچ تفاوت درمیان این و آن درخت که اهل هنود آنرا کلپتر و کشجتی میخوانند نمیباشد - صفحه ۱۹۷ و ۱۹۸

اقول برائے ایضاح حقیقت حواپه ما این مقام را از ترجمه انگریزی وندیداد بفارسی ترجمه مے نمائیم - وہ ھذہ - آبها در آنجا (دریائے پوئیتکه) مے باشند جوشان و جوشان در وسط دریائے پوئیتکه (صاف) - و چون صاف میشوند باز جاری مے شوند از دریائے پوئیتکه بدریائے وَوُرُکَشه سوئے درخت بسیار شاداب که بر آن تخمها اشجار هر نوع مے بالد (صدها - هزارها - صد هزارها) - آن اشجار من آهرمزد بر زمین بارانم بجهت آوردن خوراک مومنین و علف بگاو ماده نفع بخش - بجهت آوردن خوراک به بندگان من تا بدان زیست نمایند و علف بگاو ماده نفع بخش - انتہے (فرگرد پنجم - سطر ۵۰ تا ۶۰) مترجم انگریزی در حاشیهٔ این فرگرد (صفحه ۵۳ و ۵۴) نسبت بدرخت مذکور چنین مے گوید - درخت همه تخمها (هروسپ تخم) که در وسط دریائے وَوُرُکَشه مے روید - تخمهائے جمیع اشجار بر آن هست - طائر یست دیوتا و ش سنمرو نام که بر آن درخت مے نشیند چون از آن درخت پرواز میکند هزار شاخ از ان بر مے آید چون بر آن فراز مے آید هزار شاخ شکسته میشود که تخمهائے آن پراگنده مے شود و لشتر (تشتر یا) که دیوتائے باران است آنها را بر زمین مے باراند (یست دوازدهم آیه ۱۷ - مینوخرد ۶۲ - آیه ۳۷ و مابعد - بندهش ۲۷ - مقابله کن فرگرد ۲۰ آیه ۴ و مابعد) انتہے - و طوبے (مونث اطیب بمعنے خوشبو دارتر و پاکتر) نام درختے است در بهشت که میوه هائے گوناگون و خوشبوها از آن حاصل آید - پس ظاهر است که چه بلحاظ اسم و چه بلحاظ معنے و چه بلحاظ اوصاف کلپتر و کشجتی یا حواپه عین طوبے نمیتوانند شد - مگر مصنف نادان از چنین یاوه گوئی بنیاد مذهب خویش مے کند زیرا که در کتاب مکاشفات چنین نوشت - و درمیان میدانش و دو طرف رودخانه درخت حیات

بود که دوازده میوه میکند و هر ماه میوه خود را مے آورد و برگهاے آن درخت بجهت شفاے قبائل است انتهے (باب ۲۲ آیه ۲) پس معترضے بر مسلک مصنف میتوان گفت که اصل درخت حیات نصارے از تعالیم هنود سرقه کرده شده است زیرا که مابین حالات درخت حیات و کلپ برچھ هنود مطابقتے عجیب یافت میشود۔ فافهم
همچنین مصنف بر صفحه ۹۹ یاوه گوئی نموده که عرابه کروبی ابراهیم (وصیت نامه ابراهیم صورت اول فصل دوم) اصل براق نبوی است۔ فلعنة الله علی الکاذبین

قوله واصل حقیقی صحیح آنچه در احادیث و در افسانه هاے یهود و نصارے نسبت بدرخت طوبے و آن چهار رودخانه مندرج است در تورات موسے (کتاب پیدائش باب ۲ آیه ۸ الی ۱۷) دیده میشود که مردم نادان افسانه دوست چون آنرا نفهمیده وندانسته بودند که باغ عدن در نزدیکی بابل و بغداد بود بقوت مخیله خود مبالغه نموده راستی الهامی را بدروغ و تاریخ الٰہی را بداستانهاے باطل مبدل کردند۔ صفحه ۲۰۱

اقول قبل ازین که چیزے درین باب گوئیم نظر بر سهولت آیات مشار الیها را نقل میکنیم۔ وهی هذه۔

(۸) و خداوند خدا در عدن از طرف شرقی باغے غرس نمود و انسانے که مصور ساخته بود در آنجا گذاشت۔

(۹) و خداوند خدا هر درخت خوشنما و بخوردن نیکو از زمین رویانید و هم درخت حیات در وسط باغ و درخت دانستن نیک و بد را

(۱۰) و نهرے از براے سیراب نمودن باغ از عدن بیرون مے آمد و از آنجا منقسم شده چهار شعبه مے شد

(۱۱) اسم اولین فیشون که تمامی زمین حویلاه را که طلا در آنجاست گردش مے نمود

(۱۲) و طلاے آن زمین نیکوست و در آنجا مروارید و سنگ عقیق نیز هست۔

(۱۳) واسم نہر دوم گیحون است کہ تمامئ زمین کوش گردش میکند

(۱۴) واسم نہر سوم حدقل است کہ بطرف شرقی اشور جاری است و نہر چہارم فرات است

(۱۵) وخداوند خدا آدم را گرفتہ او را در باغ عدن گذاشت تا آنکہ آنرا تیمار و نگاہبانی نماید

(۱۶) وخداوند خدا آدم را امر فرمودہ گفت کہ از تمامی درختان باغ مختاری کہ بخوری

(۱۷) اما از درخت دانستن نیک و بد مخور چہ در روز خوردنت از آن مستوجب مرگ میشوی - انتہے (کتب عہد عتیق مترجمہ قسیس گلن بزبان فارسی مطبوعہ لندن ۱۸۵۶ء)

این بیان بہشت آدمؑ یقیناً مختلط یا باطیل است چنانکہ در مقدمہ این کتاب بضمن جواب الزامی از شہادت چیمبرز انسائیکلوپیڈیا بیان کردیم - قطع نظر از آن مضمون این آیات خلاف واقع و ممتنع التطبیق است چنانچہ در آیہ دہم نوشتہ کہ دریاے از برائے سیراب نمودن باغ از عدن بیرون مے آمد گویا باغ مذکور خارج از عدن بود و از آیہ ہشتم ہویدا است کہ باغ مذکور در عدن بود - و ہم در آیہ دہم آمدہ کہ این دریا از آن باغ گذشتہ بچہار شعبہ منقسم مے شد - مگر چون نظر بر نقشۂ ملک عراق مے اندازیم نشانے از چنین دریائے نیابیم کہ چہار شعبہ[۱] از آن منشعب گردیدہ باشد و بیان چہار دریا کہ در آیات ۱۱ تا ۱۴ مندرج است پراگندہ و خارج از فہم است و علماے اہل کتاب را در ین باب قیل و قال بسیار است چنانکہ مذکور میشود -

درین شک نیست کہ بہشت آدمؑ بر آسمان بود و الآن ہم موجود است چنانکہ قرآن پاک ما را مطلع مے سازد نہ بر زمین چنانکہ از بیان افسانہ آمیز کتاب پیدایش مترشح میشود - اہل کتاب چون راستئ الہامی را بدروغ و تاریخ الٰہی را بداستانہائے باطل مبدل کردند - بہشت آسمانی را بر زمین تلاش نمودند و بقوت مخیلہ خود آراے عجیبہ اختراع نمودند - نظر بر اختصار ما خلاصۂ آنہا را درینجا نقل میکنیم - بنا بر قول کالون جویلاہ حصہ شرقی فارس باشد - و کوش در عرب و جیحون شاخ غربی فرات - گروشش میگوید کہ کوش

[۱] معنے اصل لفظ سر است معلوم نیست کہ از چہار سر دریا چہ مراد است - از سر بخیر دلیل شعبہ مراد گرفتن تحکم است ۱۲

ہمان مملکت است کہ اکنون آنرا خوزستان مے نامند۔ نزد ہوٹجر کوش سوسیانہ است و عدن بر جاے کورنا بود متصل مجمع دجلہ و فرات۔ بوخارت قائل است کہ پیشون شاخ غربی شط العرب است و جیحون شاخ شرقی آن۔ ہوپکنسن یقین دارد کہ عدن متصل بابل بود و نہر ملکا پیشون است و مار سارلیس جیحون و سوسیانہ حویلاہ و عرب کوش است۔ ریڈسلوپ عدن را در وسط ایشیا نشان مے دہد۔ نزد او پیشون دریاے سندہ و جیحون دریاے نیل علیا است۔ کامٹ باور دارد کہ پیشون فاسس است و جیحون ارکسس و حویلاہ کولچس و کوش مملکتے است بجانب جنوب و غرب بحیرہ کاسپین۔ نزد میکائیلس ارکسس پیشون است و آکسس جیحون و حویلاہ مملکتے بغرب کاسپین۔ و کاتہ برآکسس زمین کوش است و آرمینیہ عدن است۔ سکلتنس مے گوید کہ عدن آنروے بحر محیط است و پیشون دریاے سندہ است۔ رومر قائل است کہ جزیرہ میان ارتش و دوینا و والگا سر زمین عدن بود۔ ہاردوین یقین دارد کہ عدن در جلیل است و دریاے کہ از عدن بیرون مے آید اردن است و پیشون دریاے است در عرب۔ ہاس عقیدہ دارد کہ عدن بر ساحل پرشیا بود در یورپ۔ ہارٹمین باور میکند کہ عدن در وادی کشمیر بود۔ نزد یوسیفس دریاے کہ از عدن بیرون مے آمد آنست کہ گرد زمین روان است و پیشون دریاے گنگا و جیحون دریاے نیل و ہندوستان حویلاہ است و سرزمین مصر بے شبہ کوش است۔ نزد کرنیل چسنے ہلیس پیشون است و ارکسس جیحون و مملکتے کہ میان دجلہ و فرات واقع است حویلاہ است و آنچہ بر حدود ہلیس و ارکسس واقع است علاقہ کوش است۔ انتہے (ملخص از سائنس بائبل مصنفہ جان دلنس مطبوعہ لندن۔ جلد اول۔ صفحہ ۹۰ تا ۹۳)

چون اہل کتاب در طلب محال بہ ہمہ آفاق گردیدند و بہشت آدم را بر زمین بنا فتند بعضے از حقیقت بسوے مجاز رفتند۔ چنانچہ فلو خیال میکند کہ عدن رمز

خیراست و دریاے کہ منبع است جنس خیر است و چہار دریا چہار وصف یعنی
عاقبت اندیشی و اعتدال و دلیری و عدل است۔ اوریجن مے پندارد کہ مراد از عدن
آسمان است و از دریا ہا عقل۔ کالرج ہم این بیان را مجازی میگوید (بہ بین برطانیکا
انسائیکلوپیڈیا۔ تحت لفظ عدن)

مگر اینہمہ بجز قیل و قال نیست۔ وحق آنست کہ در قرآن پاک وارد است۔
بلکہ ہم از نامۂ دوم باہل قرنتس باب ۱۲ آیہ ۲ تا ۴ متبادر است کہ فردوس بر آسمان است۔
و فردوس را باغ عدن نیز مے گویند (لغت بائبل۔ لفظ فردوس) پس لامحالہ جنت
عدن بر آسمان است۔ تِلْكَ[1] الْجَنَّةُ الَّتِي نُورِثُ مِنْ عِبَادِنَا مَنْ كَانَ تَقِيًّا
(سورہ مریم رکوع ۴)

قولہ اصل آنچہ در بارہ جنت و حور و غلمان و اجنۃ[2] و ملک الموت و ذرات کائنات
در قرآن و احادیث مندرج است۔ البتہ ہر مسلمان از جمیع این امور واقفیت وافی
کافی دارد و ہر آنچہ را کہ نسبت بآنہا در قرآن و احادیث گفتہ شدہ است بخوبی مے داند
لہذا لازم نیست کہ این چیزہا را در اینجا مفصلاً بیان کنیم۔ اما معترضین میگویند کہ اصل
و بنیاد ہمگی این تعالیم در کتب زردشتیان یافت میشود۔ و ہمانا ہر کہ کتاب مقدس را
بخواند میداند کہ اثرے از آنہا در کتاب ہیچ یک از انبیا یافت نمے شود جز اینکہ انبیا
و حواریین میگویند کہ براے ایمانداران حقیقی آرامگاہے ہست کہ آنرا آغوش ابراہیم
و جنت یا بہشت مے نامند۔ صفحہ ۲۰۱

اقول اللہ تعالے بر حسب مقتضاے حکمت و مصالح بندگان خویش حالات حیات
اخروی را مانند امور دیگر بتدریج آشکارا ساختہ است۔ و از این است کہ دین جناب
ختم المرسلین رحمۃ للعالمین کامل ترین ہمہ ادیان آمدہ۔ چنانچہ ذکر قیامت و جنت

---

[1] این است آن بہشت کہ وارث گردانیم از بندگان خویش آنرا کہ پرہیزگار بود ۱۲

[2] اجنۃ جمع جنین است نہ جمع جن چنانکہ مصنف وہم کردہ ۱۲

در اسفار خمسہ حضرت موسیٰ ہیچ جا بصراحت یافت نمے شود - و در صحف دیگر انبیاء
بغایت قلت است - و در عہد جدید اجمالاً بمواضع متعددہ آمدہ - مگر در قرآن
پاک تفصیل و تکمیل است - غافل ازین نصارے بیہودہ ہرزہ سرائی مے نمایند کہ
ہرچہ در بائبل نیست بے اصل است - باوجود اجمال بسیارے ازین امور را در عہد
جدید مے بینیم - چنانچہ نوشیدن دختر رز در جنت (متی باب ۲۶ آیہ ۲۹) نوشیدن شراب
طہور است - و دریائے صافی از آب حیات (مکاشفات باب ۲۲ آیہ اول) نہر بہشت است - و درخت حیات در میان میدانش
و دو طرف وے شاخ (مکاشفات باب ۲۲ آیہ ۲) درخت طوبیٰ است - و آنچہ در مکاشفات باب ۲۱ آیہ ۱۸ تا ۲۱ از حصار
یشم و شہر طلائے خالص و اساسہائے حصار شہر از یشم و فیروزہ و یشب و زمرد و لعل و یاقوت و عقیق و بلور و زبرجد و لاجورد
و یاقوت کبود و مرجان و دروازہ ہائے مروارید و میدان شہر از طلائے خالص مذکور است بیان بہشت و قصور جنت است
وجود درختہائے میوہ دار در جنت ہم از بائبل ثابت است (حزقیل باب ۴۷
آیہ ۱۲ کتاب پیدایش باب ۳ آیہ ۲ - مکاشفات باب ۷ آیہ ۹ و ۱۰) خدا تعالے
از بنی اسرائیل وعدہ سرزمین کنعان نمودہ بود کہ در آن عسل و شیر جاری است
(خروج باب ۱۳ آیہ ۵) مگر نصارے این وعدہ را ہم در حق خود مے فہمند و میگویند
آن کنعان ارضی اشارہ بود بسوے کنعان حقیقی یعنی بہشت (نامہ بعبرانیان
باب ۱۱ آیہ ۲ و ۳) - پس لامحالہ مراد از جریان عسل و شیر انہار شہد و شیر بود در جنت
اکنون از مصنف مے پرسیم کہ آیا چنین تعالیم بائبل از زردشتیان ماخوذ
است - اگر انکار میکنی چہ دلیل داری

نصارے و کاسہ لیسان شان اعتراض میکنند کہ در بہشت اسلام لذتہائے
جسمانی و نفسانی است - در جواب میگوئیم اولاً آنکہ وجود قصور و نوشیدن شراب طہور
طہور و اشجار و انہار در آن جائے ابرار ہم از عہد جدید ثابت است و ثانیاً آنکہ
بزرگترین نعمتہائے جنت دیدار الٰہی باشد کہ پیش آن ہمہ عیشہا نسیاً منسیاً
گردد - و ثالثاً آنکہ حشر مردمان باہمین اجساد و اعضا باشد (کتاب ایوب باب ۱۹

آیه ۲۶ و ۲۷ - نامه باہل سوم باب ۵ آیه ۱۱) که درین عالم مباشر نیک وبد ہستند - پس اجساد وارواح نیکوکاران را اجازت تمتع از لذات مناسب دادن وابدان وارواح بدکاران را بعذابہائے متنوعه معذب ساختن عین مقتضائے عدل وعقل است - البته چیزے از قسم عیاشی در آنجا نباشد - لَا یَسْمَعُوْنَ فِیْهَا لَغْوًا وَّلَا تَاْثِیْمًا ۝ اِلَّا قِیْلًا سَلٰمًا سَلٰمًا (سوره واقعه - رکوع اوّل) - آرے خلاف عدل وعقل است که فقط روح را عذاب وثواب باشد ومباشر دیگر یعنی جسم ازان بہرۀ نه بردارد ویا بجائے قالبے که مباشر بود قالبے دیگر جزا وسزا یابد چنانکه اہل تناسخ گویند -

قوله اما ذکر حور وغلمان ہرگز در صحف انبیاء حواریین یافت نمے شود چنانکه معلوم است ولکن جمیع این چیزہا درکتابہائے زردشتیان واہل ہنود مندرج است - وآنچه در آن کتابہا در اوصاف آنہا خوانده مے شود باقوال قرآن واحادیث شباہت عجیب وغریب دارد - مثلاً آنچه اہل اسلام درباره حوریان که درخصوص ایشان در سورۀ رحمٰن یعنی سوره ۵۵ آیه ۷۲ مکتوب است حُوْرٌ مَّقْصُوْرٰتٌ فِی الْخِیَامِ و در سوره واقعه یعنی سوره ۵۶ آیه ۲۲ وَحُوْرٌ عِیْنٌ كَاَمْثَالِ اللُّؤْلُؤِ الْمَكْنُوْنِ) گفته اند البته ازآنچه زردشتیان قدیم نسبت بروانان مونث مسماۃ به پیرکان (یعنی پریان) میگفتند ماخوذ است زیرا زردشتیان گمان میبردند که پریان ارواح ماده ہستند که در ہوا ساکنند و با ستارگان وروشنی علاقه دارند وخوبصورتی ایشان بنوعے است که قلوب مردان بدام شان گرفتار میگردد - صفحه ۲۰۱ و ۲۰۲

اقول عدم ذکر حور وغلمان در صحف انبیاء وحواریین منافی صداقت بیان قرآن نیست چنانکه سابقاً گفتیم - استمتاع اجسام مادی از حور ہیچگونه خلاف عدل وعقل ومنافی تقدس ذات الٰہی وپاکی آن مقام نیست چنانکه خلق اعضائے تناسل در آغاز آفرینش ووجود آن در جنت منافی آن امور نبوده - آنچه مصنف میگوید که خیال حور ماخوذ از پیرکان است که ارواح خبیثه ہستند ہیچ بیہوده گوئی نیست - آنانکه بر حور اعتراض میکنند

؎ نشنوند در بہشت سخن بیہوده ونه حرفے که گناه باشد لیکن بشنوند این سخن که ہر یکے سلام میگوید ۱۲

ایضاً نیز باید که آیاتِ ذیل را از کتاب مقدس مطالعہ نمایند۔ اے دخترِ امیر پاہایت در نعلین چہ زیبا اند۔ دورۂ رانہایت مثل قلادہ ہاے کار دستِ صنعتگران است۔ نافت مثل پیالہ مدوری ایست کہ بشربت ممزوج محتاج نیست۔ شکمت مثل تودۂ گندم کہ محیط بسوسنہا است۔ دو پستانت مثل دو بچۂ غزال است کہ توام اند۔ گردنت مثلِ برج عاج چشمانت مثل برکہ ہاے حشبون نزد دروازہ ہائے بیت ربّیم۔ بینی ات مثل برج لبنان کہ بسوے دمشق نگران است۔ سرت بر برت مثل کرمل است۔ وکاکل سرت مثل ارغوان کہ ملک بگرہ ہایش گرفتار است۔ چہ زیبا و نعیمی اے محبوبہ بسبب لذتہا۔ این قامتِ تو مثل درخت خرما و پستانہایت بخوشہا شبیہ است۔ گفتم کہ بدرخت خرما بر آیم و بشاخہ ہایش بچسپم و حال پستانہایت مثل خوشہ ہاے انگور و رائحہ دماغت مثل سیبہا باشد۔ وکامت مثل شراب خوشگوار کہ از براے حبیبم خوش روان است کہ بلبہاے خفتگان بنرمی داخل میشود۔ من از آنِ محبوبم و شوق او بمن است۔ (غزل الغزلات۔ باب ۷ آیہ اول تا دہم) ۔ ہر کہ شوق زیادہ دارد باید کہ ہمگی این عشقنامۂ الہیہ را مطالعہ نماید

قولہ اگرچہ بعضے از علماکہ جز زبان عربی ہیچ نمیدانند بر انند کہ این لفظ حور عین عربی واز فعل حار مشتق است اما میتوان گفت کہ اصلش از زبان اوستا و پہلوی میباشد زیرا در اوستا لفظ ہوری (یعنی ہورے) بمعنے آفتاب و خورشید یافت میشود و ہمان لفظ در پہلوی ہور و در فارسی خور تا بحال گفتہ میشود۔ و چون اہل عرب این لفظ حوری را در زبان خود داخل ساختہ اصل آنرا نمیدانستند لہذا گمان بردند کہ بسبب سیاہی رنگ چشمان نشان چنین اسمے دارند زیرا معنئ حار بعربی ہمین باشد۔ صفحہ ۲۰۲ و ۲۰۳

اقول اصل لفظ حور از زبان اوستا و پہلوی مسلّم نیست۔ حرف اول لفظ ہوری ہاے ہوز است نہ حاے حطی (بہ بین جدولِ حروف تہجی السنۂ

خرقیه در آخر ترجمه انگریزی ژند اوستا) - و هور (ژند) و خور (پهلوی) و سُوئر (سنسکرت) لفظ واحد است که معنے اصلی آن روشنی و فر و معنے ثانوی آفتاب و شرق است (لغات اُردو و هندی و انگریزی مصنفهٔ پلیٹ - لفظ خور) - پس دعوی عینیت حَوَر و هوَر باطل است و حق آنست که لفظ حور جمع حوراء عربی الاصل است چنانچه در صراح نوشته - حَوَر بفتحتین پوستهاکه سله را در وے گیرند حورة یکے و سپیدی سخت سپید و سیاهی سخت سیاه شدن چشم اَحْوَر حوراء نعت منه و احورار مصدر منه و سپید شدن چیزے انتہی - و بهمین معنے در کلام شعراء جاهلی مستعمل است.

چنانچه عبید بن الابرص مے گوید -

واوانس مثل الدُما + حور العیون قد استبینا (مختارات شعراء العرب - صفحه ۹۲)

برای معنے حار مصنف را باید که کتب لغات را مطالعه نماید -

قوله و جَنی تیر عربی نیست زیرا اگر از فعل جن مے بود پس البته جنین بر وزن قلیل مے بود اما اشتقاقش از لفظ اوستا هم مددرے (یعنی بجینے) میباشد که آن نیز روح شریر است صفحه ۲۰۰ -

۱ قوله زانرو که اهل فارس و آریا در زمان سلف مدتے در وسط ایشیا چون قوم واحد سکونت پذیر بودند رسوم و مذاهب و زبانهاے ایشان متقارب بلکه متحد است چنانکه بر علماے ادیان و السنه مخفی نیست - و ازین است که بسیارے از الفاظ فارسی قدیم در سنسکرت بتغییر یسیر یافت میشود - چنانچه زن (فارسی) و جَینے (اوستا) و گنا (سنسکرت) لفظ واحد است - و لفظ جَینے در اوستاے قدیم بمعنے مطلق زن است چنانچه در گاتها (یسنه ۵۳ - سطر ۶) آمده - بدینگونه این چیزها حقیقی است اے مردان و اے زنان - انتہی - پس جن و جینی را ایکے دانستن دال بر جنون مصنف است زیرا جنی عربی الاصل است و لهذا جن - و جن اسم جنس است پری را و مشتق است از جنون که بمعنے پوشیده شدن باشد - چون پری صفت اختفا و پوشیدگی دارد از اجنی

گفتند- اگر تفصیل خواہی- کتب لغات بہ بین-

قولہ در ذکر میزان پدید آید کہ در احادیث چنین مرقوم است کہ حضرت محمدؐ در معراج خود آدم را دید کہ ہر وقتیکہ بر آن اسودہ کہ بر دست راستش بود میگریست خندید و چون بر آنہائیکہ بر دست چپش بود نظر مے افگند گریہ وزاری مینمود و دیدیم کہ ہمان چیز در وصیت نامۂ ابراہیم نیز مکتوب است کہ اصل آن حکایت مے باشد- اما یک تفاوت مابین این دو قصہ یافت میشود و آن اینست کہ آن ارواحیکہ در وصیت نامہ ابراہیم مذکور است ارواح مردگان مے باشد اما آن اسودہ کہ در احادیث ذکر شد ارواح آن اشخاص ہستند کہ ہنوز تولد نیافتہ اند- واہل اسلام آنہا را ذرات کائنات مے نامند کہ معنے اصلی ذرۂ مورچہ کوچک و غبارہائیکہ در خورشید دیدہ میشود میباشد- و آن لفظ البتہ عین عربی است- اما آن اعتقاد براکہ در خصوص آن ذرات کائنات دارند از زردشتیان قدیم اخذ کردہ اند- زیرا زردشتیان ہمان خیال را میداشتند و ہر ذرہ کائنہ را بزبان اوستا فروشی و بزبان پہلوی فروہر مینامیدند- و ممکن است کہ زردشتیان این تعلیم را از مصریان آموختہ بودند اما بہر حال اہل عرب آنرا از ایران گرفتہ داخل دین اسلام ساختند- صفحہ ۲۰۴ و ۲۰۵

اقول جواب جزء اول این اعتراض گذشت و ہمچنین است جواب جزء اخیر- یاوہ گوئی داخل عادت مصنف است- نہ اسودہ حدیث عین فروشیہا است و نہ عقیدۂ اہل اسلام نسبت بہ آن اسودہ ہمانست کہ عقیدۂ زردشتیان نسبت با آن فروشیہا- فروشی بخیال زردشتیان جزء غیر فانی انسان بود بری از قید حیات و ممات کہ قبل از وجود و بعد از موت موجود بود- ایشان عبادت فروشیہا مینمودند بلکہ شخصے فروشی خود را ہم مے پرستید (ترجمۂ انگریزی ژند اوستا- جلد اول مطبوعۂ اکسفورڈ ۱۸۸۰ء- نیایس اول صفحہ ۵۲ (۳)- نہ فقط انسان بلکہ دیوتاہا و آسمان و آتش و آب و نباتات ہم فروشی خود داشتند (دیباچۂ ترجمۂ انگریزی وندیداد- فصل چہارم-

صفحه ۱۹۷ حاشیه) - فافهم

قوله و قبل ازین دیدیم که اہل اسلام لقب ملک الموت را از یہود اخذ کرده اند زیرا ایشان بدان فرشته بزبان عبری ہمان لقب را (یعنی מלאך המות) میدہند اما درباره اسمش تفاوت کمی یافت میشود چونکه یہود و اسمائیل و اہل اسلام عزرائیل میگویند و لکن این اسم نیز عربی نیست بلکه عبری است و معنیش نصرة الله میباشد صفحه ۲۰۵

اقول مصنف بر مدعاے خود دلیلے بجز تعصب ندارد - اگر میان سمائیل و عزرائیل تفاوت کمی یافت میشود - ہمین است حال سمائیل و جبرائیل و میکائیل وغیره فافهم

قوله اہل اسلام اسم عزازیل را از یہود که ویرا بہما منظور (یعنی עזאזל) مینامند گرفته اند و آن اسم در کتاب لاویان (باب ۱۶ آیه ۸ و ۱۰ و ۲۶) مذکور است صفحه ۲۰۶

اقول دلیلے برین یاوه گوئی نیست - لفظ عزازیل در کتاب لاویان یافت میشود مگر در معنئے آن اختلاف کرده اند - در ترجمهٔ انگریزی این را بلفظ سکیپ گوٹ (یعنی بز طلیقه) تعبیر نموده اند - جان بروان میگوید که صحیح ہمین است - بعضے خیال میکنند که معنئے آن قله کوه خطرناک است که از بالاے آن بز مذکور را البسر مے انداختند - والسیس و کوسمیس و دیگران معنئے آن شیطان گفته اند که بز مذکور براے آن بصحرا رہا کرده مے شد (به بین لغت بائبل - لفظ عزازیل) - مصنف بعد ازین (ینابیع - صفحه ۲۰۶ تا ۲۱۰) حال عزازیل از قصص الانبیا نقل میکند و ہمان را باختلاف تفاصیل در کتب زردشتیان میجوید - مگر او را باید دانست که چنین قصه ہاے کتب قصص ہا حجت نیست تا اینکه از قرآن پاک یا حدیثے صحیح مسند متصل ثابت باشد - اصل قصه عزازیل در کتاب پیدایش موجود است و ہم نصارے میگویند که شیطان بشکل مار بجنت رسید و حوا را بفریبید (لغت بائبل - لفظ مار) - هذا

و لا تکن من

الغافلین

قول - در خصوص نور محمد - در قصص الانبیا چنین مندرج است که حضرت محمد ص گفت
اول چیزیکه (خدا تعالی) بیافرید نور من بود در صفحه ۲ ببین نیز صفحه ۲۸۲) - و در روضۃ
الاحباب مرقوم است که حضرت محمد گفت که چون حضرت آدم آفریده شد خدا آن
نور را بر پیشانی وے نهاده گفت اے آدم این نور ے که بر پیشانی تو نهادم نور
نجیب ترین و بهترین فرزندانت و نور رئیس انبیا ئے که فرستاده خواهند شد میباشد
و بعد از آن مرقوم است که آن نور از آدم بشیث و از شیث باولادش سپرده شد تا بتوالی بعبد اللّه
ابن مطلب رسید و از و به آمنه رسید و قتیکه او بحضرت محمد حامله گشت و نیز گفته شده
است در احادیث که حضرت محمد گفت - خدا ئتعالیٰ آن نور را چهار قسم گردانیده از
یک قسم عرش را بیافرید و از یک قسم قلم را بیافرید و از یک قسم بهشت را بیافرید و از یک قسم
مومنان را بیافرید این چهار قسم را باز چهار قسم کرد از قسم اول عزیز تر و مکرم تر مرا بیافرید
که رسولم و از قسم دوم عقل را بیافرید و در سر مومنان نهاد و از قسم سوم شرم را بیافرید و
در چشم مومنان نهاد و از قسم چهارم عشق را بیافرید و در دل مومنان نهاد (قصص
الانبیا صفحه ۲) و اگر این حکایت را بجوئیم آنرا نیز در کتب زردشتیان میابیم زیرا که در کتاب
مسمّے به مینو خرد (که در ایام ساسانیان بزبان پهلوی تصنیف شد) چنین نوشته
است که اورمزد آفریننده اینجهان و همه مخلوقاتش و فرشتگان مقرب و عقل سماوی را
از نور خاص خود بامدح زمان بیکران آفرید - و نیز در کتابے بینهایت قدیم تر از سفر مینو خرد
ذکر همان نور یافت میشود زیرا در یشت ۱۹ در ذکر یمۂ خشیۂ که او را الآن جمشید
مے نامند چنین مرقوم است .... (یشت ۱۹ آیه ۳۱ الی ۳۸)
ترجمہ - تابش پرزور کیانی بجمشید صاحب رمۂ خوب تا زمان دراز متعلق میبود
وقتیکه بر زمین هفت کشور سلطنت دیوها و مردمان (یعنی انس و جن) و جادوان و پریان
و غفریتها و کاهنان و بدکاران مے نمود .... پس چون او آن سخن دروغ
باطل را بکام پذیرفت تابش ظاهری از وے بصورت پرنده روانه شد - ....

......او که جمشید صاحب رتبۂ خوبے باشد دیگر آن تابش را ندید جم بے شادی افتاد و او مضطرب شده بر زمین بدشمنی نمودن بپرداخت۔ بار اول آن تابش جدا گشت آن تابش از جمشید آن تابش از جم پسر ویوغان (یعنی پسر خورشید) بصورت پرنده وراغ (یعنی برق) روانه شد مهر آن تابش را گرفت.........چون بار دوم آن تابش از جمشید جدا گشت آن تابش از جم پسر ویوغان بصورت پرندۂ وراغ روانه شد۔ فریدون پسر جیل آثویانی جیل دلیر آن تابش را گرفت چون مرد فیروز ترین مردان فیروز بود........چون بار سوم آن تابش از جمشید جدا گشت آن تابش از جم پسر دیوغان بصورت پرندۂ وراغ روانه شد گرشاسب مردانه آن تابش را گرفت چون زور آور ترین مردان زور آور بود۔ انتہے

اکنون اگر این دو حکایت را با یکدیگر مقابله کنیم مے بینیم که جمشید (که بر حسب تعلیم اوستا اول مردے بود که خدا بر روئے زمین آفرید و ازان سبب ہمانست که ما او را حضرت آدمؑ ابو البشر میگوئیم) آن نور را به بہترین اولاد خود سپرد بر وفق آنچه در احادیث درباره نور محمدؐ گفته شده است۔ پس هویداست که این قصہ ایرانی قدیم اصل آن حکایت نور محمدیہ میباشد و اہل اسلام آنرا از زردشتیان اخذ کرده اند۔ صفحہ ۲۱۰ تا ۲۱۵

اقول جواب چنین یاوه گوئیہا گذشت۔ در پشت ۹ اذکر بعضے شاہان ایران است که فر شاہی را یکے از دیگرے گرفتند۔ چنانچه مترجم انگریزی بدیباچہ پشت مذکور میگوید که این پشت بمنزلۂ تاریخ مختصر شاہان فارس یا خلاصۂ شاہنامہ است (جلد دوم مطبوعہ اکسفورد ۱۸۹۳ء صفحه ۲۸۶) فر شاہی را با نور محمدی چه نسبت۔ آنچه مصنف میگوید که جمشید اول مردے بود که خدا بر روے زمین آفرید غلط است زیرا که کیومرث و ہوشنگ وغیره قبل از جمشید بوده اند (یہ بین پشت ۱۴) لہذا این ہمه خامه فرسائی مصنف۔ بے سود است۔

قوله وعلاوه براینهمه واضح است که چون نوین سفر زردشتی در خصوص جمشید نوشته
شده است که او بر انس و جن و عفریتها وغیره سلطنت می نمود البته آنچه که یهود
ازین قبیل درباره حضرت سلیمان میگویند ازهمین ینبوع جاری شده است و مسلمانان
همان قصه را از ایشان اخذ نموده چنانکه در فصل سوم دیدیم صفحه ۲۱۵

اقول چنین سلطنت خاص بجمشید نیست بلکه هوشنگ و طهمورث هم حکمرانی
بر جن و انس و عفریتها می نمودند (زمیاد یشت - جلد دوم ترجمه انگریزی - صفحه
۲۹۲) - آنچه یهود درباره حضرت سلیمان علی نبینا و علیه السلام میگویند ماخوذ از زردشتیان
نیست بلکه در بائبل یافت میشد چنانکه در جواب فصل سوم دیدیم - و آنچه در قرآن مجید
ازین قبیل آمده وحی است لا ریب فیه

قوله ذکر پل صراط - اهل اسلام بر آنند که حضرت محمد گفت که بعد از داوری آخری یوم
الدین همه مردم باید به پل صراط که مابین زمین و بهشت بر بالای جهنم بنا کرده شده است
عبور کنند و میگویند که آن پل باریک تر از موی و تیزتر از شمشیر است و شریران
از آن افتاده در آتش جهنم هلاک میگردند - و اگر شخصی اصل این تعلیم را بخواهد بداند اولا باید
بپرسد که اشتقاق آن لفظ صراط چیست زیرا اصلش در زبان عربی یافت نمیشود
البته آن لفظ معرب شده است و اصلش در زبان فارسی یافت میشود زیرا که
زردشتیان آن پل صراط را چینود میگویند و هر صاحب علم می داند که چون حرف
چ در عربی موجود نیست از آن سبب ص را بعوض چ مینویسند چنانکه صین
را بعوض چین میگویند - صفحه ۲۱۵ و ۲۱۶

اقول درینمقام مصنف در صدد اثبات این امر است که لفظ صراط معرب
چینود است مگر درین سعی ناکام و عاجز مانده زیرا که چون بقاعده تعریب چ را
ص گردانیدند صینود شد نه صراط -

قوله اما اهل عرب نه فقط اسم آن پل را بلکه تمام آن اعتقاد را نیز از زردشتیان قدیم

ماخوذ کردہ اند چنانکہ محض مطالعہ نمودن این موضع ذیل کہ در کتاب مسمّٰی بہ دین کرت موجود است ہویدا خواہد گردید۔.......... (دین کرت جزء ۲ فصل ۸۱ آیہ ۵ و ۶)
ترجمہ۔ می گریزم از گناہ بسیار و پاک نگاہ میدارم کردار خویش را پرہیز کردنی پاک شش قوت حیات کردار و گفتار و خیال و عقل و ہوش و خرد بارادہ توای مسبب توانائے اعمال حسنہ بانصاف آنرا ادا میکنم آن پرستش ترا بخیال و گفتار و کردار بہ تا بمانم در راہ روشن تا نرسیدہ باشم بسزائے گران دوزخ در گذرم از چینود برسم تا بآن مسکن بہترین پر بوئے تمام مرغوب ہمیشہ درخشان انتہی۔ واضح باد کہ اگرچہ لفظ صراط اسم آن پل است و من بعد بمعنے راہ مے آید امامعنے اصلی آن لفظ از زبان عربی معلوم نمیشود ولیکن از فارسی معنے چینود ظاہر و ہویدا است۔ زیرا از چیدان (بمعنے جمع کردن و پیوستن) و وتر بمعنے گذر مشتق است و معنے تمام آن لفظ چینود پل پیوند سازندہ است زیرا بہشت و زمین را بیکدیگر مے پیوندد صفحہ ۲۱۶ و ۲۱۷

اقول لفظ صراط از فارسی ماخوذ نیست بلکہ معرب از لغت روم است علامۂ سیوطی چنین میگوید حکی النقاش وابن الجوزی انہ الطریق بلغۃ الروم ثم رأیتہ فی کتاب الزینۃ لابی حاتم۔ ترجمہ۔ نقاش وابن جوزی حکایت کردہ کہ صراط بزبان روم بمعنے طریق است پس آنرا در کتاب الزینہ دیدم کہ تصنیف ابو حاتم است انتہی۔ (اتقان۔ نزاول صفحہ ۱۳۹)۔ درین شک نیست کہ تحقیق مذکور درست است زیرا در زبان لاطینی لفظ صطراطم (stratum) بمعنے طریق یافت میشود چون ابتدا بسکون در زبان عربی محال است بوقت تعریب طاء اول را حذف کردہ حرف اول را کسرہ دادند و برائے تخفیف حرف اخیر را حذف کردند۔ و در جواب فصل سوم دیدیم کہ لفظ صراط قبل از زمان نزول فرقان حمید در زبان عربی مستعمل بود۔ و معنے چینود کہ مصنف بیان نمودہ نادرست است۔ چینود حاصل بالمصدر است از چنیدان بمعنے چیدن۔ و چیدان بمعنے یکجا آوردن اشیاء پراگندہ مانند خوشہ

وگل وغیره مستعمل است ۔ اسم تام این پل چینود پرتو است ۔ وپرتو بزبان ژند بمعنے
پل است (به بین لغت اردو وهندی وانگریزی مصنفه پلیٹ ۔ لفظ پل) پس
معنے چینود پرتو پل بیکجا آوردن باشد زیرا بنا بر عقیده زردشتیان ارواح مردگان
صباح روز چهارم بعد از موت بر آن پل جمع مے آیند ومیگذرند وجزا وسزا مے یابند[1]
گویا پل مذکور ارواح پراگنده را بیکجا مے آرد ۔ لهذا باین اسم موسوم گردید ۔
اهل عرب نه لفظ صراط را از زردشتیان گرفته چنانکه الآن بتحقیق پیوست ونه این
اعتقاد را نیز انچه در قرآن است وحی است ۔ پس نگذشته که مردم پارک شائرسرودی
میگفتند نسبت به پل خوف که پهنا تر از رشته نباشد ۔ وهم درین ایام مزارعان نیاور
اعتقاد درین پل میدارند (میلیسین صفحه ۷ ۔ به بین فرگرد ۱۹ ۔ آیه ۹ ۔ جلد اول ترجمه
انگریزی ۔ صفحه ۲۱۲) ۔ وطامس پیٹرک هوگس (لغت اسلام ۔ لفظ صراط) بحواله مدراش
یلکوت ربینی میگوید که یهود هم در پل دوزخ عقیده مے داشتند که پهنا تر از رشته نباشد
وبر آن بت پرستان را گذر ناگزیر بود ۔ فافهم
قوله بعضے مطالب دیگر ما چونکه بیان مفصل جمیع آن امور یکه اهل اسلام از زردشتیان
اخذ کرده اند زیاده طول میکشید پس برائے اختصار معانی بذکر سه چهار مطلب دیگر
اکتفا میکنیم ۔ ویکے از آنها این است که اهل اسلام بر آنند که هر نبی قبل از وفاتش بر آن

[1] برحسب عقیده زردشتیان چون شخصے مے میرد دیوان ودیوتایان برائے قبض روحش جدال مے نمایند
(فرگرد ۷) این نزاع سه شبانه روز طول میکشد ۔ روز چهارم بوقت صبح روح را بر پل چینود گذر میشود که نگهبان
آن دخترے حسین وبلند بالا با سگان است ۔ در اینجا دختر جزا وسزا مے دهد ۔ نیکان را مے گذارد تا داخل بهشت شوند (فرگرد
۱۹) ۔ سگان به نباح خود دیو را از ارواح نیکان میبرند که مبادا ارواح را بدوزخ برد (فرگرد ۱۳) وپل چینود از برائے
ایشان نیزه پهنا مے شود (مقابله کن ارداے ویراف نامک ۔ فصل پنجم) ۔ لاکن وائے بر ارواح خبیثه ۔ نه دختر
ایشان را اجازت گذر میدهد ونه سگان آواز کنند تا دیو خائف گردد (فرگرد ۱۹) ۔ پل برائے شان تا بقدر
رشته باریک میگردد والسان بدوزخ مے افتند (ارداے ویراف نامک ۔ فصل پنجم) ۔

نبئ آئندہ کہ میبائیست جانگیر دے گردد شہادت میدادہ است مثلاً میگویند
کہ حضرت ابراہیم بر حضرت موسےٰ وحضرت موسےٰ بر حضرت داود و علیٰ ہذا الترتیب
شہادت دادہ اند۔ اما ہر کہ کتب انبیا را ملاحظہ نماید مے فہمد کہ برعکس آن ہمہ پیغمبران
از اول تا آخر شان پے در پے بر حضرت عیسےٰ شہادت میدادند و بس۔ پس
چون اہل اسلام این خیال را از کتاب مقدس نیاموختہ اند باید بپرسیم کہ از کجا است۔
واضح باد کہ کتابے میان کتب زردشتیہ مسمّٰی بہ دساتیر آسمانی موجود است کہ
مصنف دبستان مذاہب ومولف برہان قاطع آنرا خواندہ اند وخود زردشتیان
میگویند کہ بزبان آسمانی مکتوب شدہ ودر ایام خسرو پرویز بزبان دری ترجمہ گشتہ است
وہم بزبان اصلی وہم بہ دری موجود است وملا فیروز کہ آن کتاب را چاپ کردہ ادّعا
میکند کہ محتوی است بر پانزدہ صحیفہ نازلہ بر پانزدہ پیغمبر کہ اولین آنہا حضرت مہاباد
وآخرین ایشان حضرت ساسان پنجم وازان جملہ حضرت زرتشت سیزدہم است۔
ودر آخر ہر یکے ازین پانزدہ صحیفہ خبر آن پیغمبرے کہ بعد ازان بترتیب میبایست بظہور آید
دادہ شدہ است۔ البتہ این کتاب جعلی است اما میتوان گفت کہ این خیال میان
اہل اسلام چنان قبول آمدہ است کہ ایشان آنرا ازین کتاب زرتشتی اخذ کردہ اند۔
صفحہ ۲۱۷ و ۲۱۸

اقول اینہمہ ادعائے محض است کہ مسموع نیست۔ مصنف را باید کہ ثابت کند
اول آنکہ اہل اسلام عقیدہ دارند کہ ہر نبی سابق بر لاحق شہادت دادہ است و دوم آنکہ
ہمہ پیغمبران از اول تا آخر شان پے در پے بر حضرت عیسےٰ شہادت دادہ اند و
بس۔ پس ازان در امور دیگر کلام کردہ آید۔

بر ارباب ہوش روشن است کہ اہل کتاب در کتب بائبل تحریف نمودہ اند بالخصوص
در آنمقامات کہ محتوی بر نعت وبعثت جناب نبی آخر الزمان صلعم بود۔ مگر با اینہمہ در آن
کتب می بینیم کہ انبیائے پیشین پے در پے بمقتضائے کریمہ

وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُم مِّن كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُّصَدِّقٌ لِّمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنصُرُنَّهُ ۚ قَالَ أَأَقْرَرْتُمْ وَأَخَذْتُمْ عَلَىٰ ذَٰلِكُمْ إِصْرِي ۖ قَالُوا أَقْرَرْنَا ۚ قَالَ فَاشْهَدُوا وَأَنَا مَعَكُم مِّنَ الشَّاهِدِينَ ۝ فَمَن تَوَلَّىٰ بَعْدَ ذَٰلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ ۝ (آل عمران ـ رکوع ۹) شہادت بر بعثت جناب ختم المرسلین صلعم داده اند۔ تفصیل را کتابے جداگانہ باید۔ نظر بر اختصار با یراد چند بمقام اکتفا میکنیم وهو الموفق والمعین۔

بشارت اوّل

حضرت موسٰے میفرماید۔

(۱۷) و خداوند بمن فرمود آنچہ گفتند نیکوست

(۱۸) از برائے ایشان پیغمبرے را مثل تو از میان برادران ایشان مبعوث خواہم کرد و کلام خود را بدہانش خواہم گذاشت تا ہر آنچہ کہ باو امر میفرمایم بایشان برساند

(۱۹) و واقع میشود شخصے کہ کلمات مرا کہ او باسم من بگوید نشنود من از او تفتیش میکنم

(۲۰) اما ہر پیغمبرے کہ متکبرانہ در اسم من سخنے کہ بگفتنش امر نفرمودم بگوید و یا باسم خدایان غیر تلفظ نماید آن پیغمبر باید البتہ بمیرد۔ (کتاب استثنا۔ باب ۱۸)

درین آیات خبر بعثت جناب نبی آخر الزمان صلعم مندرج است چنانکہ از امور ذیل ہویدا میگردد۔

[1] و آنگاہ کہ گرفت خدائتعالے پیمان پیغامبران آنچہ دادم شمارا از کتاب و علم باز بیاید بشما پیغامبرے یاد کنندہ آنچہ با شما است البتہ ایمان آرید باو و البتہ یاری دہید اورا فرمود خدا آیا اقرار کردید و گرفتید برایں کار عہد مرا یعنے قبول کردید گفتند اقرار کردیم فرمود پس گواہ باشید یعنی بایکدیگر و من با شما از گواہانم پس ہر کہ برگردد بعد ازین پس آن گروہ ایشانند بدکاران ۱۲

اول - مراد از برادران بر حسب محاورهٔ توراة بنی اعمام است - چنانچه در کتاب پیدائش وارد است که او (یعنی بنی اسمعیل) در حضور تمامی برادرانش (یعنی اولاد غیر اسمعیل از فرزندان ابراهیم) ساکن خواهد شد (باب ۱۶ - آیه ۱۲) - و مسکن او در حضور تمامی برادرانش افتاد (باب ۲۵ - آیه ۱۸) همچنین بنی اسرائیل را برادران بنی عیص خوانده شده چنانچه در کتاب اعداد آمده که موسیٰ از قادیش نزد ملک ادوم (یعنی بنی ادوم یا عیص) ایلچیان فرستاد که برادر تو اسرائیل (یعنی بنی اسرائیل) چنین میگوید الخ (باب ۲۰ - آیه ۱۴) و در کتاب استثنا بنی عیص را برادران بنی اسرائیل گفته (باب ۲ آیه ۴ و ۸) - پس جائیکه این لفظ آید مراد از آن مانند این باید گرفت تا وقتیکه دلیل قطعی بر عدول از این محاوره یافت نشود - بنابرین مراد از میان برادران بنی اسرائیل در آیات زیر بحث این است که نبی موعود از غیر بنی اسرائیل باشد یعنی از میان بنی عیص و اولاد دیگر فرزندان حضرت ابراهیم مبعوث شود - و از اولاد کسان مذکور چون بر حسب دعاے حضرت اسحاق که مندرج کتاب پیدائش باب ۲۷ است امید خروج نبی از اولاد عیص منقطع شد - و ظاهر است که در حق فرزندان دیگر حضرت ابراهیم که از قطوره بودند وعده کدامی نوع از جانب خدا نیست و نه کسے از اولاد ایشان دعوی نبوت کرده شریعتے جدید مانند موسیٰ آورده بخلاف حضرت اسمعیل که وعده از جناب ایزدی بحق او و هم بحق اولادش از ابراهیم و هم از هاجره ثابت است - پس مصداق این خبر لامحاله باید که از اولاد حضرت اسمعیل علی نبینا و علیه الصلوة والسلام باشد - و آن نیست مگر ذات بابرکات رحمة للعالمین ختم المرسلین صلعم -

قطع نظر ازین محاوره در آنوقت دوازده فرقه بنی اسرائیل همراه حضرت موسیٰ بودند - اگر نبی موعود از بنی اسرائیل مبعوث مے شد اینقدر کفایت میکرد که پیغمبرے را از میان ایشان مانند تو مبعوث خواهم کرد زیرا که شخص و اولاد شخص را در کدامی محاوره بطور حقیقت برادران شخص نمیگویند -

دوم. نبیٔ موعود مانند حضرت موسےٰ باشد۔ واز کتاب استثنا باب ۱۸ آیہ ۱۰ هویدا است که آن نبی مثیل موسےٰ از بنی اسمعیل باشد و آن نیست بجز ذات بابرکات جناب نبی آخر الزمان۔ قال اللہ تعالیٰ۔ اِنَّآ اَرۡسَلۡنَآ اِلَیۡکُمۡ رَسُوۡلًا ۙ۬ شَاہِدًا عَلَیۡکُمۡ کَمَاۤ اَرۡسَلۡنَاۤ اِلٰی فِرۡعَوۡنَ رَسُوۡلًا (سورہ مزمل رکوع اول)۔ اکنون برائے توضیح مطلب بعضے وجوہ مماثلت بطور خلاصہ از کتاب نوید جاوید نقل میکنیم۔

(۱) آنحضرت صلعم جهاد کرد چنانکه حضرت موسےٰ (خروج باب ۱۷ آیہ ۸ تا ۱۴۔ اعداد باب ۲۱ آیہ ۲۳ تا ۲۵ و باب ۳۱۔ استثنا، باب اول آیہ ۴)

(۲) آنحضرت صلعم شریعتے جدید آورد چنانکه موسےٰ (خروج باب ۲۱ و ۲۲ و ۲۳ استثنا باب ۵ آیہ ۱۰)

(۳) آنحضرت صلعم فیصل قضایا نمود چنانکه موسےٰ (خروج باب ۱۸ آیہ ۱۳ تا ۲۶۔ اعمال باب ۷ آیہ ۳۵)

(۴) آنحضرت صلعم بمدینہ منورہ ہجرت نمود چنانکه موسےٰ بمدیان (خروج باب ۱۲ آیہ اول)

(۵) آنحضرت صلعم در شب معراج تنها همکلام خدا تعالےٰ شد چنانکه موسےٰ بکوہ طور (خروج باب ۹ آیہ ۲۰)

(۶) آنحضرت صلعم باشارۂ انگشت شهادت ماه را دو پاره ساخت چنانکه موسےٰ بعصائے خود بحیرۂ قلزم را (خروج باب ۱۴ آیہ ۱۶ و ۲۱)

(۷) آنحضرت صلعم از انگشتهائے مبارکش چشمۂ آب برآورد چنانکه موسےٰ از سنگ (خروج باب ۱۷۔ اعداد باب ۲۰ آیہ ۱۱)

(۸) آنحضرت صلعم برادر خود یعنی حضرت علیؑ را فرمود یا علی انت منی بمنزلة هارون من موسے۔ دیگر کدامی پیغمبر برادر خود را بمنزله هارون نگفته

۱؎ هر آئینه فرستادیم بسوئے شما پیغامبر گواهی دهنده بر شما چنانکه فرستاده بودیم بسوئے فرعون پیغامبرے ۱۲

(۹) آنحضرت صلعم بر پشت مبارک مہر نبوت داشت چنانکہ موسئے ید بیضا (خروج باب ۴ آیہ ۶)

(۱۰) آنحضرت صلعم میان بت پرستان کعبہ نشو ونما یافت چنانکہ موسئے در صحبت فرعون (خروج باب ۲ آیہ ۱۰ - اعمال باب ۷ آیہ ۲۲)

(۱۱) آنحضرت صلعم با عیال بود چنانکہ موسئے (خروج باب ۲ آیہ ۲۱ و ۲۲ - باب ۱۸ آیہ ۶)

(۱۲) جانشینان آنحضرت صلعم فرمانروا گشتند چنانکہ جانشینان موسئے ببین کتاب یشوع وکتاب قضاۃ وغیرہ)

(۱۳) آنحضرت صلعم بعمر چہل سال منصب نبوت یافت چنانکہ موسئے بچہل سالگی شخصے مصری را کشت و باز بعد از چہل سال کامل منصب نبوت یافت (اعمال باب ۷ آیہ ۲۳ و ۳۰ - خروج باب ۷ آیہ ۷)

(۱۴) آنحضرت صلعم بدنیا مدفون ماند چنانکہ موسئے (استثنا باب ۳۴ آیہ ۶)

(۱۵) آنحضرت صلعم بیرون یروسلم رسالت بجا آورد چنانکہ موسئے

(۱۶) آنحضرت صلعم بغایت حسین بود (سیر الاسلام باب اول صفحہ ۲۲ - مقدمہ ترجمہ سیل صفحہ ۶) - کتاب جان دیون پورت صفحہ ۱۷) چنانکہ موسئے (خروج باب ۲ آیہ ۲ - اعمال باب ۷ آیہ ۲۰)

(۱۷) آنحضرت صلعم موحد بود چنانکہ موسئے (استثنا باب ۳۲ - آیہ ۳۹)

(۱۸) از آنحضرت صلعم سنہ ہجری جاری شد چنانکہ از موسئے سنہ ہجرت از مصر (اعداد باب ۳۳ آیہ ۳۸ - اول سلاطین باب ۶ آیہ اول)

(۱۹) آنحضرت صلعم گلہ بانی نمود چنانکہ موسئے (خروج باب ۳ آیہ اول)

(۲۰) آنحضرت صلعم بیرون یروشلم مدفون شد چنانکہ موسئے (استثنا باب ۳۴ - آیہ ۶)

(۲۱) آنحضرت صلعم بتان کعبہ را شکست چنانکہ موسئے گوسالہ مفرور را (خروج باب ۳۲ آیہ ۲۰ - اعداد باب ۳۳ آیہ ۵۲)

(۲۲) خدا تعالےٰ مسلمانان را از میان یہود و نصاریٰ برگزیدہ بوساطت جناب نبی آخر الزمان صلعم بتعلیم وحدانیت ممتاز گردانید چنانکہ قوم یہود را از اقوام دنیا بوساطت موسٰے بوحدانیت ممتاز ساختہ بود چنین امتیاز میان ہیچ فرقۂ دیگر یافت نمیشود چنانچہ تا حال ہمین دو فرقہ یعنی یہود و مسلمانان بلقب مختون مخصوص ہستند

(۲۳) آنحضرت صلعم انسان مطلق بود چنانکہ موسٰے

(۲۴) آغاز معبد خدا پرستی از موسٰے شد و تکمل آن از آنحضرت صلعم- چنانچہ بر بیت المقدس وکعبہ شریف نظر باید انداخت- و آخر الامر خلفاے آنحضرت صلعم وارث آن ہر دو ہم شدند کہ خدا تعالےٰ درباب ملک کنعان بموسٰے نمودہ بود و نیز آن مقام کہ خدا برلے عبادت بنی اسرائیل برگزید ہم در آنجا مسجد اسلامی بنا کردہ شد- (استثنا باب ۱۲ آیہ ۵ و ۱۱- اول سلاطین باب ۹ آیہ ۳- دوم تواریخ باب ۷ آیہ ۱۲)

(۲۵) میان یہود بحکم خدا تعالےٰ فقط سہ عید مقرر بود یعنی عید فصح و عید خیمہ و عید پینتکوست (احبار باب ۲۳) - حالا ہم در یروشلم مسجد بجاے ہیکل و بعید الضحےٰ بجاے فصح و عید الفطر بجاے عید خیمہ و شب برات بجاے پینتکوست یافت میشود- مشابہت عید الضحےٰ و عید الفطر با عید فصح و عید خیمہ ظاہر است- شب برات ہم با پینتکوست مشابہت تام دارد زیراکہ بروز پینتکوست خدا تعالےٰ شریعت نوشتہ بموسٰے داد و بروز شب برات قسمت بندگان بجناب الٰہی مرقوم میگردد- علاوہ ازین میان یہود بخلاف دیگر اقوام اول شب بار وز شمار کردہ میشود چنانکہ میان مسلمانان (لغت کتاب مقدس صفحہ ۱۲۷- کالم ۲)

(۲۶) اولاد موسٰے زیر حکم دیگر کاہنان بود (مفتاح الکتاب صفحہ ۵۱) چنانکہ اولاد آنحضرت صلعم- در تحت خلفاے راشدین بود رضی اللہ تعالےٰ عنہم

(۲۷) میان عبرانیان شمار قمری مروج بود (مفتاح الکتاب صفحہ ۵۲ و ۵۳) چنانکہ میان

مسلمانان
(۲۸) از رفقائے موسیٰ نخست یشوع بر ملک کنعان تصرف نموده بحضور خدا قربانی
گذارد و همچنین از اصحاب آنحضرت صلعم حضرت عمرؓ در آنجا تصرف نموده مسجدے
بنا کرد یعنی از دست رفیق موسیٰ آغاز آن و از دست صحابیٔ آنحضرت صلعم اختتام
آن صورت پذیرفت

(۲۹) کتابیکه خدا تعالے بر موسیٰ نازل کرد نام آن فرقان و ذکر هم آمده همچنین نام
قرآن پاک فرقان و ذکر آمده چنانچه در آیات ذیل - وَاِذْ اٰتَيْنَا مُوْسَى الْكِتٰبَ
وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُوْنَ ۝ (بقره - رکوع ۶) - وَاَنْزَلَ التَّوْرٰىةَ وَالْاِنْجِيْلَ
مِنْ قَبْلُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَاَنْزَلَ الْفُرْقَانَ ۝ (آل عمران - رکوع اول) - فَسْـَٔلُوْٓا
اَهْلَ الذِّكْرِ اِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُوْنَ ۝ بِالْبَيِّنٰتِ وَالزُّبُرِ وَاَنْزَلْنَآ اِلَيْكَ
الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ اِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُوْنَ ۝ (سوره نحل - رکوع ۶)

(۳۰) وَعَدَ اللّٰهُ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ
فِي الْاَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِيْنَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِيْنَهُمُ
الَّذِي ارْتَضٰى لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِّنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ اَمْنًا ط ترجمه
وعده داده است خدا آنانرا که ایمان آوردند از شما و عملهاے شایسته کردند
البته خلیفه سازد ایشانرا در زمین چنانکه خلیفه ساخته بود آنانرا که پیش از ایشان
بودند و البته محکم کند براے ایشان دین ایشانرا که پسندیده است براے ایشان
والبته بدل کند درباره ایشان بعد از ترس ایشان ایمنی را (سوره نور - رکوع ۷)
برحسب این وعده خلفاے اسلام بعد از آنحضرت صلعم فرمانروا گشتند چنانکه

---

۱ و آنوقت که دادیم موسیٰ را کتاب و فرقان تا بود که راه یابد ۱۲
۲ و فرود آورد تورات و انجیل را پیش ازین براے راه نمودن مردمان و فرود آورد فرقان را ۱۲
۳ پس سوال کنید از اهل ذکر اگر نمیدانید فرستادیم ایشانرا بدلائل و کتابها و فرود آوردیم بسوے تو ذکر را تا بیان کنی
براے مردمان شریعتے را که فرود آورده شد بسوی ایشان و تا بود که ایشان تفکر کنند ۱۲

یشوع وسلاطین یہود بعد از موسیٰ - مگر بعد از عیسیٰ تا سہ صد سال ہیچ بادشاہ مسیحی نبوده -

(۳۱) مانند یہود میان مسلمانان زنان را ممانعت است کہ بوقت نماز بمسجد در آیند (سیر الاسلام - باب پنجم ترجمہ یتیمبہر صفحہ ۲۰۸)

(۳۲) موسیٰ را تورات بر کوہ طور مرحمت شدہ بود کہ مسمّٰی از بطور پسر اسمٰعیل (کتاب پیدایش باب ۲۵ آیہ ۱۵) بود - درین امر اشارہ بود کہ خاندان اسمٰعیل مورد شریعت الٰہی خواہد گشت چنانچہ ہمین بوقوع آمد - گویا آغاز شریعت الٰہی از خاندان اسمٰعیل و اختتام آن ہم بدان خاندان پاک شد -

(۳۳) در سوانح عیسیٰ مصنفہ ایبان باب ۴ آمده کہ رسول خدا صلعم اُمّی بود چنانکہ موسیٰ (از کتاب دیون پورت - حاشیہ صفحہ ۱۸) مطلب آنکہ فقط این دو نبی اُمّی بوده اند - و دیگران بالخصوص عیسیٰ خوانده بودند (لوقا باب ۴ - آیہ ۱۶ و ۱۷) مخفی نماناد کہ مشابہات مذکوره قطع نظر از احکام شریعت نوشتہ آمد - اگر آنہا را ہم شامل کنیم نوبت بصدہا رسد - خلاصہ کلام آنحضرت صلعم را با موسیٰ چندین وجوه مماثلت است کہ با کدامی نبی دیگر نیست و نہ کدامی نبی دیگر را با موسیٰ است - لاکن عیسیٰ را با موسیٰ و دیگر انبیا بر حسب اناجیل موجوده ہیچ مماثلت نیست بلکہ تضاد است (ببین یوحنا باب ۱ آیہ ۸) انتہی (نوید جاوید - صفحہ ۵۸ ۴ تا ۴۶ ۷) علاوه ازین بنا بر عقیدهٔ مسیحیان میان موسیٰ و عیسیٰ معاذ اللہ نسبت عبودیت و الوہیت است - فافہم

سوم - آنچہ از تفتیش در آیہ ۱۹ آمده مراد ازان مواخذهٔ دنیوی است نہ اخروی زیرا کہ مطالبہ اخروی بہ ہیچ امت مخصوص نیست بلکہ از جمیع امم باشد - پس ازین آیہ ہویدا است کہ در امت آن نبی موعود اگر کسے از شریعت انحراف ورزد بر وحدود نافذ کرده خواہد شد این امر در شریعت عیسوی مفقود است (متی باب ۵ آیہ ۳۸ تا آخر باب - یوحنا باب ۳ آیہ ۱۷ - و باب ۱۲ آیہ ۴۷) و در شریعت جناب نبی آخر الزمان صلعم موجود -

چهارم - آنچه در آیه ۲۰ از کشته شدن نبی کاذب مذکور است مطلق نیست بلکه مخصوص به نبی اسمٰعیل است ورنه لازم آید که معاذ الله حضرت زکریا و یحییٰ و هم (بنا بر اعتقاد اہل کتاب) عیسےٰ علیٰ نبینا و علیهم السلام کاذب باشند - پس ہویدا است که این خبر هم در حق آن نبی موعود از نبی اسمٰعیل است که درباره آن در قرآن پاک بصراحت تمام وارد است وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَ - ترجمہ - واگر مے بست پیغامبر بر ما سخنها را هر آینه میگرفتیم از دست راست او را باز مے بریدیم رگ دل او را (سوره الحاقه رکوع ۲) و از ین بود که مسیلمه کذاب و اسود عنسی از نبی اسمٰعیل که از ره افترا دعوے نبوت کردند کشته شدند - فافهم

پنجم - همین خبر در کتاب اعمال چنین وارد است

(۱۹) پس توبه نمائید و بازگشت کنید تا که گناهان شما محو شود تا که زمان تازگی را از حضور خداوند بیابید

(۲۰) و عیسےٰ مسیح را که قبل از ین بشما ندا کرده شده بود باز فرستد.

(۲۱) زیرا که باید که آسمان او را انگاه دارد تا وقت ثبوت ہر آنچه خداوند بزبان کل پیغمبران مقدس خود از ایام قدیم فرموده است

(۲۲) که موسےٰ بپدران ما گفت که خدائے شما خداوند پیغمبرے را مثل من از برای شما از میان برادران شما مبعوث خواهد نمود و هر چه او بشما گوید شما آنرا اطاعت نمائید

(۲۳) و اینچنین خواهد بود که ہر کس که سخن آن پیغمبر را نشنود از قوم بریده شود انتہے (باب ۳)

پس اے اہل کتاب بیہوده تعصب و عناد بر دارید و خدا را در ین آیات تامل کنید که اینجا پطرس حواری تصریح این امر نموده که مسیح بر آسمان ماند و بار دیگر بر زمین نیاید تا وقتیکه آن نبیٔ موعود مثیل موسےٰ مبعوث نگردد - آنانکه مسیح را مصداق این خبر مے پندارند البته بر نفس خود ظلم میکنند - وَمَا تَفَرَّقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَةُ[1] (سوره البینه)

[1] و متفرق نشدند اہل کتاب مگر بعد از آنکه آمد بایشان حجت ظاہر ۱۲

بشارت دوم

درکتاب استثنا باب ۳۳ وارد است

(۱) ودعای خیرکه موسے مرد خدا قبل از وفاتش بر بنی اسرائیل کرد اینست

(۲) که گفت - خداوند از سینا بر آمد واز سعیر بر ایشان تجلی کرد واز کوه پاران درخشنده شد و با هزارهزاران مقدسان ورود نمود واز دست راستش با ایشان شریعتے آتشین رسید - انتہے

واضح باد که آیه دوم متضمن سه نبوت است یعنی نبوت حضرت موسےٰ ونبوت حضرت عیسےٰ ونبوت حضرت محمد صلعم - آمدن خداوند از کوه سینا که بران موسےٰ ہمکلام خدا شده اخبار از نبوت کلیم الله است - وتجلی خداوند از سعیر که نام مقامے است در زمین بیت المقدس اخبار از نبوت روح الله است - ودرخشیدن خداوند از کوه فاران که کوه مکه باشد که در آن حضرت اسمٰعیل وبی بی ہاجرہ سکونت داشتند (پیدایش باب ۲۱ آیه ۲۱) اخبار از نبوت جناب حبیب پاک نبی آخر الزمان است - درین بشارت نبوت حضرت موسےٰ را به آمدن صبح تشبیه داده شد ونبوت حضرت عیسےٰ را به اشراق وضیاے صبح ونبوت حضرت محمد صلعم را به بلندی آفتاب وظهور روشنی آن در آفاق - وهم برحسب این بشارت بوقوع آمد زیراکه الله تعالے به نبوت حضرت موسےٰ شب کفر را دور ساخت وصبح حق را پدید آورد - وبه نبوت حضرت عیسےٰ روشنئ صبح حق را افزود وبه نبوت جناب خاتم الانبیا صلعم آن ضیا را چنان بکمال رسانید که همه آفاق را فراگرفت - وذکر این هرسه نبوت را نظیرے هست در قرآن پاک جائیکه الله تعالے میفرماید[۱] وَالتِّيْنِ وَالزَّيْتُوْنِ ۝ وَطُوْرِ سِيْنِيْنَ ۝ وَهٰذَا الْبَلَدِ الْاَمِيْنِ ۝ لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فِيْ اَحْسَنِ تَقْوِيْمٍ ۝ (سورة التين) زیراکه مراد از

[۱] قسم بانجیر وزیتون وقسم بطور سینا وقسم باین شهر با امن یعنی مکه ۱۲

انجیر و زیتون منبت آنہا است و آن ارض مقدس است (استثنا باب ۸ آیہ ۱۱- باب ۸ آیہ ۸ و باب ۲۸ آیہ ۴۰) کہ مظہر نبوت مسیح است - وکوہ طور مظہر شریعت موسوی و بلد امین یعنی مکہ مشرفہ مظہر شریعت محمدی است

این بشارت در صحیفہ حبقوق بدین الفاظ آمدہ - خدا از تیمان و قدوس از کوہ پاران آمد - سلاہ - جلالش آسمانہا را مستور کرد و زمین از حمدش پر شد - انتہے (باب ۳ آیہ ۳) - معنے تیمان جنوب است - مکہ را جنوب خواندہ شدہ زیرا کہ از بیت المقدس بجانب جنوب واقع است چنانکہ ہمین وجہ سبا را کہ در یمن است در انجیل جنوب گفتہ شدہ (متی باب ۱۲ آیہ ۴۲)

بشارت سوم

در کتاب مزامیر وارد است -

(۱) دل من بسخن نکو را جاری مے نماید افعالم را بملک عرضہ میدارم زبانم قلم زود نویسندہ ایست

(۲) از فرزندان آدم زیبا تری بلاغت بلبہاے تو ریختہ است چونکہ خدا ترا ابداً برکت دادہ است

(۳) اے پہلوان شمشیرت را کہ جاہ و جلال تست بکمرت بہ بند

(۴) و با عظمت خود برخوردار شدہ سوار شو بسبب حقیقت و حلم و عدالت کہ دست راست تو چیزہاے مہیب را بتو نشان میدہد

(۵) تیرہاے تو بر قوم ہاے کہ از دل دشمن ملک اند تا آنکہ در زیر تو افتادہ شوند تیز است

(۶) اے خدا تخت تو ابد الاباد است عصاے مملکت تو عصاے عدالت است

(۷) عدالت را دوست میداری و شرارت را بغض مینمائی ازان سبب خدا یعنی خدایت ترا بروغن شادمانی زیادہ از مصاحبانت مسح نمود

(۸) تمامی لباسہایت از مُر و عود و سلیخہ (معطر) است کہ ترا از سراے عاج امیسیر و رسانیدہ است

(۹) درمیان زنان باوقارت دختران ملوک هستند بدست راست تو ملکه بطلائے اوفیر ایستد

(۱۰) اے دختر بشنو و به بین و گوش خود را فرا دار قوم خود و خانه پدرت را فراموش کن

(۱۱) تا آنکه ملک از حسن تو اشتیاق مند باشد چونکه آقاے تست باو کورنش نما

(۱۲) و دختر صور با پیشکش مے آید و دولتمندان قوم بلطف تو ملتمس اند (مزمور ۴۵)

میگوئیم و باللہ التوفیق که در آیات مذکوره بشارت جناب نبی آخر الزمان صلعم مندرج است بوجوه ذیل

اول آنحضرت صلعم زیباترین مردم بود چنانکه در حدیث متفق علیه از انس رض آمده که نبی صلعم احسن الناس بود - و صاحب فصاحت هم بود چنانکه بر قاری احادیث و خطب آنجناب هویدا است - و هم آنحضرت صلعم را خدا تعالے ابداً برکت داده است چنانکه میفرماید

اِنَّ اللّٰهَ وَمَلٰٓئِكَتَهٗ يُصَلُّوْنَ عَلَى النَّبِيِّ يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا صَلُّوْا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوْا تَسْلِيْمًا - ترجمه - هر آینه خدا و فرشتگان او درود میفرستند بر پیغامبر اے مسلمانان درود برو فرستید و برو سلام گوئید (سوره احزاب - رکوع ۷)

دوم آنحضرت صلعم شمشیر حمائل کرده بنفس نفیس خود جهاد نمود چنانچه در آیه سوم وارد است -

سوم علاوه راستی و حلم و عدالت که در ذات شریف بود آنحضرت صلعم معجزات مهیب مانند شق القمر وغیره بنمود چنانکه در آیه چهارم آمده

چهارم چیزهاے خوفناک (آیه چهارم) و مضمون آیه پنجم را بمعجزه وَمَا رَمَيْتَ اِذْ رَمَيْتَ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ رَمٰى[1] مشابهت تام است

پنجم دختران شاهان فارس در اهل بیت آنحضرت صلعم داخل گشتند چنانکه در آیه نهم خبر داده شده

ششم امرا و شاهان مانند شاه حبشه و والی مصر وغیره هدایا بخدمت آنحضرت صلعم فرستادند چنانکه در آیه دوازدهم آمده -

[1] و تو یا محمد نا فگندی و تیکه افگندی ولیکن خدا افگند (سوره انفال - رکوع ۲)

پس لامحالہ مصداق این بشارت نبی آخر الزمان صلعم است نہ مسیح چنانکہ نصاریٰ ادعا مے نمایند زیرا کہ جمال و شجاعت و فصاحت و شمشیر زنی و ظہور امور ہیبت ناک و مطیع گشتن اقوام و داخل شدن بنات سلاطین در اہل بیت و تحائف یافتن وغیرہ اوصاف در ذات شریف جناب نبی آخر الزمان صلعم مجتمع بودنہ در حضرت عیسے علے نبینا و علیہ الصلوۃ والسلام

بشارت چہارم

در کتاب اشعیاہ وارد است

(۱) اینک بندۂ من کہ او را تکیہ میدہم و برگزیدۂ من کہ جانم از و راضی است روح خود را بر او مے افگنم تا از برائے طوائف حکم را صادر سازد

(۲) فریاد نکردہ و آواز خود را بلند ننمودہ آن را در کوچہا مسموع نخواہد کرد

(۳) نئے شگاف شدہ را نخواہد شکست و فتیلۂ بے نور را منطفی نخواہد ساخت تا حکم براستی صادر گرداند

(۴) غفلت نکردہ تعجیل نخواہد نمود تا آنکہ حکم را بر زمین قرار دہد و جزائر منتظر شریعتش باشند

(۵) خداوند خدا خالق آسمانہا و گسترندۂ آنہا آنکہ زمین و آنچہ کہ از آن مے روید پہن مے سازد و نفس نعمے کہ در آن است و روح بر کسانے کہ در ان سالک اند میدہد چنین میفرماید

(۶) من کہ خداوندم ترا بصدق خواندم و دست ترا گرفتہ ترا نگاہ خواہم داشت و ترا بجائے عہد قوم و نور طوائف خواہم داد

(۷) تا آنکہ چشمان کوران را کشودہ اسیران را از زندان و نشینندگان تاریکی را از حبس خانہ بیرون آوری

(۸) خداوند منم اسمِ من همان است جلالِ خود را بغیر و ستایش خود را به بتان تراشیده شده نمیدهم

(۹) اینک واقعات نخستین بوجود آمدند و من حوادثات جدیدی که هنوز بعرصهٔ ظهور نیامده اند بیان کرده مسموع شما میگردانم

(۱۰) ای هبوط کنندگان بدریا و ملوئیش وای جزائر و ساکنانِ آنها بخداوند سرود جدید وستائیش وی را از اقصای زمین بسرائید

(۱۱) بیابان وشهرهایش و قریه‌ها مسکون قیدار آواز خود را بلند سازند و متمکنان درصخره ترنم نموده از سر کوه های گلبانگ زنند

(۱۲) وصفِ عظمت بخداوند نموده حمد او را در جزائر آشکار نمایند

(۱۳) خداوند مثلِ صاحبِ شجاعت بیرون می آید و مانند مرد جنگی غیرت خود را بحرکت آورده خروش نموده نعره خواهد زد و بر دشمنانِ خود غالب خواهد شد

(۱۴) مدتی ساکت و خاموش بوده خود را ضبط کردم اکنون مثلِ زن زاینده فریاد میکنم و یک باره دم زده نفس میکشم

(۱۵) کوه‌ها و کریوه ها را خراب کرده همگی گیاه هایش را خشک می سازم و نهر ها را جزائر مبدل کرده برکه ها را خشک میگردانم

(۱۶) کوران را براهی که عارف نیستند رهبری نموده ایشان را بطریقی که بیخبر اند هدایت خواهم کرد در حضور ایشان ظلمت را بنور و کجی ها را براستی ها مبدل خواهم ساخت از برای ایشان این چیزها را عمل نموده ایشان را ترک نخواهم نمود

(۱۷) کسانیکه به اصنام تراشیده شده اعتماد نموده و بریخته شده ها میگویند که خدایان ما شمائید بعقب برگشته بسیار شرمسار خواهند گردید

(۱۸) ای کران بشنوید و ای کوران بقصد دیدن بنگرید

(۱۹) بغیر از بندهٔ من کور کیست و مثلِ رسول من که ارسال نمودم کر کیست و مثلِ

کامل شده نابینا و مانند بندہ خداوند کور کیست (باب ۴۲)
نصارٰے میگویند که درین آیات بشارت مسیح مندرج است۔ مگر ما میگوئیم که این خبر در حق جناب ختم المرسلین است صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم۔ و در اثبات دعوے خود وجوہ ذیل پیش میکنیم و از نصارٰے ہم طلب دلائل میکنیم که بر دلائل ما مغالبہ نماید
اوّل از آیہ اوّل ظاہر است که شخص موعود بندۂ خدا باشد و دعوتش عامہ باشد پس مصداق آن مسیح نیست زیرا که بنا بر عقیدۂ مسیحیان مسیح بندہ خدا نیست بلکه خود خدا ہست و نیز دعوت مسیح عامہ نبود چنانچہ قول حضرت عیسےٰ است من فرستادہ نشدہ ام مگر بجہت گوسفندان گم شدہ خانۂ بنی اسرائیل۔ انتہے (متی باب ۱۵ آیہ ۲۴۔ و نیز به بین متی باب ۱ آیہ ۵ و ۶۔ باب ۱۹ آیہ ۲۸۔ و نامہ پولوس بعبرانیان باب ۸ آیہ ۸ و ۱۰) بالجملہ بعثت مسیح برائے بنی اسرائیل بود و بس۔ پس لا محالہ مصداق این خبر ذات بابرکات نبی آخر الزمان صلعم است که در عبودیت کامل بود و دعوتش ہم عامہ بود۔ قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا (سورہ اعراف۔ رکوع ۱۹)
دوم آنچه در آیہ چہارم آمد که آن بندہ موعود دل شکستہ نخواہد شد تا آنکه حکم را بر زمین قرار دہد و جزائر منتظر شریعتش باشند مصداق آن مسیح نمیتواند شد زیرا که مسیح برائے حکم نیامدہ و شریعتے جدید نیاوردہ بلکه بر شریعت موسوی عمل مے نمود۔ پس مصداقِ آن نبی آخر الزمان است صلعم که شریعتے جدید آوردہ و اقامتِ حدود نمود۔
سوم آنچه در آیہ ششم آمدہ که خدائتعالےٰ او را نگاہ خواہد داشت مصداقِ آن آنحضرت صلعم است چنانچہ در قرآن پاک وارد است وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ (سورہ مائدہ رکوع ۱۰) و ہمچنین بوقوع آمد مگر برعکس آن مے بینیم که مسیح بنا بر اعتقاد مسیحیان بر دار مصلوب گشت پس چگونہ مصداق این خبر تواند شد

لہ از کتاب استفسار۔ مطبوعہ مطبع محمدی ۱۲۶۱ھ۔ صفحہ ۳۰۷ تا ۳۱۸ مع زیادۃ یسیرۃ ۱۲
لہ بگو اے مردمان ہر آئینہ من پیغمبرِ خدا ام بسوئے شما ہمہ یکجا ۱۲
لہ و خدا نگاہدارد ترا از مردمان ۱۲

چهارم آنچه در آیه یازدهم آمده که صحرا و دیهات قیدار آواز خود را بلند سازند و ساکنان کوه از سر کوه ها بلند بانگ زنند مصداق آن هم نبی آخر الزمان صلعم است که از شعائر دین اوست که موذن پنج وقت بر مناره بانگ اَللّٰهُ اَکْبَرُ اَللّٰهُ اَکْبَرُ[1] میبر آرد و در ایّام حج بر هر بلندی این صدا می آید لَبَّیْکَ اَللّٰهُمَّ لَبَّیْکَ لَا شَرِیْکَ لَکَ لَبَّیْکَ اِنَّ الْحَمْدَ وَالنِّعْمَةَ لَکَ وَالْمُلْکَ لَا شَرِیْکَ لَکَ۔ و هم ازین بود که کعب احبار که برغبت و رضا مشرف باسلام گشت شهادت داده که در تورات نعت حضرت محمد صلعم چنین نوشته اُمَّتُهُ[2] الْحَمَّادُوْنَ یَحْمَدُوْنَ اللّٰهَ فِیْ کُلِّ حَالٍ وَّمَنْزِلَةٍ وَّیُکَبِّرُوْنَهٗ عَلٰی کُلِّ شَرَفٍ

پنجم در ضمن این بشارت بنی قیدار (قیدار نام پسر حضرت اسمٰعیل بود۔ کتاب پیدایش باب ۲۵ آیه ۱۳) را بالخصوص یاد کرده۔ درین امر اشاره بود که آن نبی موعود از بنی قیدار یعنی بنی اسمٰعیل بود نه از بنی اسرائیل

ششم آنچه در آیه دوازدهم آمده که وصف عظمت خداوند نموده حمد او را در جزائر آشکارا نمایند مصداق آن نبی آخر الزمان و صحابه کرام اند که بعرصه چند سال کلمه لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ را از مشرق تا مغرب بردند۔ هُوَ الَّذِیْٓ[3] اَرْسَلَ رَسُوْلَهٗ بِالْهُدٰی وَدِیْنِ الْحَقِّ لِیُظْهِرَهٗ عَلَی الدِّیْنِ کُلِّهٖ (سوره توبه رکوع ۵)

هفتم از آیه سیزدهم هویدا است که در شریعت آن نبی موعود جهاد باشد

هشتم از آیه شانزدهم ظاهر است که آن نبی موعود برای کوران از شریعت مبعوث گردد۔ و معلوم است که بنی اسرائیل که بسوی شان مسیح مبعوث گشته عالم شریعت بودند و ماسوای شان کسی دیگر از صواب و بی صواب آگاه نبود بلکه خود مسیح[4] یهود را گیرندگان کلید علم خوانده (لوقا باب ۱۱ آیه ۵۲) پس مصداق آن نبی آخر الزمان صلعم

---

[1] حاضرم ای پروردگار من حاضرم نیست شریک مر ترا حاضرم البته حمد و نعمت مر تراست و ملک و بادشاهی نیست هیچ انباز نیست مر ترا ۱۲

[2] امت وے حمد گویندگان باشند حمد کنند خدا را در هر حال و منزل و تکبیر گویند بر هر بلندی ۱۲

[3] همون است آنکه فرستاد پیغامبر خود را بهدایت و دین راست تا غالب کنندش بر ادیان همه ۱۲

است کہ در حق او وارد است هُوَ الَّذِیْ بَعَثَ فِی الْاُمِّیّٖنَ رَسُوْلًا مِّنْهُمْ یَتْلُوْا عَلَیْهِمْ اٰیٰتِهٖ وَ یُزَکِّیْهِمْ وَ یُعَلِّمُهُمُ الْکِتٰبَ وَ الْحِکْمَةَ وَ اِنْ کَانُوْا مِنْ قَبْلُ لَفِیْ ضَلٰلٍ مُّبِیْنٍ ۝ ترجمہ - اوست آنکہ برانگیخت در ناخواندگان پیغامبرے از قوم ایشان میخواند بر ایشان آیات او و او پاک میکند ایشانرا و می آموزد ایشانرا دانش و ہر آئینہ ایشان بودند پیش ازین در گمراہی ظاہر (سورہ جمعہ رکوع ۱)

ط‌ھ در آیہ ہفتدہم مذکور است کہ بُت پرستان شکست خواہند یافت - معلوم است کہ بنی اسرائیل قبل از مسیح بت پرستی را حرام میداشتند - پس مسیح نہ بتان را شکست و نہ کدامی بت پرستانرا شکست داد بلکہ بر حسب بائبل موجودہ تعلیم تثلیث می نمود پس لامحالہ مصداق این خبر پیغمبر آخر الزمان صلعم است کہ بُت پرستانِ عرب را شکست داد و بت پرستی را از بیخ بر کند

دھ در آیہ نوزدہم آمدہ کہ آن بندہ موعود کور و کر باشد یعنی ناخواندہ یا امی بود چنانکہ جناب ختم المرسلین صلعم بود - و در اوراق سابقہ مذکور ساختیم کہ مسیح امی نبود بلکہ خواندہ بود - فافہم

بشارت پنجم

در انجیل یوحنا وارد است

(۱۹) و گواہی یحیے این است کہ چون یہود کاہنان و لویانرا از اورشلیم فرستادند تا از و پرسند کہ تو کیستی

(۲۰) اقرار کرد و انکار نکرد بلکہ فاش کرد کہ من مسیح نیستم

(۲۱) پس پرسیدند از وی کہ چگونہ است آیا تو ایلیاہ ہستی گفت نیستم گفتند آیا تو آن

پیغمبر ہستی بپاسخ گفت نہ

(۲۲) پس گفتند باد کہ تو کیستی کہ بہ آنان کہ ما را فرستادند جواب بدہیم و تو در حق خود چہ میگوئی

(۲۳) گفت من آواز آن کس ہستم کہ در بیابان فریاد میکند کہ راہ خداوند را درست کنید چنانچہ اشعیاہ پیغمبر گفتہ است

(۲۴) وآنکسانے کہ فرستادہ شدہ بودند از فریسیان بودند

(۲۵) پرسیدند از وو گفتند کہ ہرگاہ تو مسیح نیستی و ایلیاہ وآن پیغمبر نیستی پس چرا غسل میدہی (باب اول)

درین آیات برہانے روشن است بر بعثت جناب نبی آخر الزمان صلعم۔ یہود بالعموم منتظر آمدن سہ نبی بودند۔ بنا برین چون آوازہ یحیی بگوش ایشان رسید، کاہنان ولویان را از یروشلیم نزد او فرستادند تا معلوم کنند کہ آیا یحیی یکے از ان سہ است یا نہ۔ وازین بود کہ در جواب سوال شان کہ تو کیستی یحیی گفت کہ من مسیح نیستم۔ چون ایشان را معلوم شد کہ او مسیح نیست۔ از و پرسیدند و گفتند کہ چون مسیح نیستی آیا تو ایلیاہ ہستی یحیی گفت نہ۔ پس از ان لا محالہ ایشان پرسیدند کہ آیا تو آن پیغمبر ہستی بپاسخ گفت نہ۔ ازین بیان ہویدا است کہ آن پیغامبر[1] مغایر است از مسیح و والیاس و یحیی علیہم السلام وآن نیست مگر ذات با برکات جناب ختم المرسلین صلعم۔ و نیز ظاہر است کہ آنحضرت صلعم در تورات و صحف انبیا علیہم السلام نسبت بہ مسیح و الیاس بیشتر موعود و مذکور و میان یہود مشہور و معروف بود کہ احتیاج بصراحت اسم مبارکش نیفتاد اَلَّذِیْنَ اٰتَیْنٰھُمُ الْکِتٰبَ یَعْرِفُوْنَہٗ کَمَا یَعْرِفُوْنَ اَبْنَآءَھُمْ[2] (سورہ بقرہ۔ رکوع ۱۶)

---

[1] مفسرین اناجیل بیان میکنند کہ مراد از آن نبی مسیح است کہ حضرت موسے در تورات از و خبر دادہ (استثنا باب ۱۸ آیہ ۱۵ و ۱۸) مگر ایشان را معلوم باد کہ انجیل یوحنا تردید قول شان میکند تا بنمایاند کہ آن نبی مغائر از مسیح است۔ فافہم

[2] کسانیکہ دادہ ایم ایشانرا کتاب می شناسند ویرا چنانکہ می شناسند فرزندان خویش را ۱۲

بشارت ششم

وَاِذْ قَالَ عِیْسَی ابْنُ مَرْیَمَ یٰبَنِیْٓ اِسْرَآءِیْلَ اِنِّیْ رَسُوْلُ اللّٰہِ اِلَیْکُمْ مُّصَدِّقًا لِّمَا بَیْنَ یَدَیَّ مِنَ التَّوْرٰىۃِ وَمُبَشِّرًۢا بِرَسُوْلٍ یَّاْتِیْ مِنْۢ بَعْدِی اسْمُہٗٓ اَحْمَدُ ؕ ترجمہ۔ ویاد کن چون گفت عیسٰے پسر مریم اے بنی اسرائیل ہر آئینہ من پیغامبر خدائم بسوے شما باور دارندہ آنچہ پیش دست من است از تورات و بشارت دہندہ بپیغامبرے کہ بیاید بعد از من نام او احمد باشد (سورہ صف رکوع اول) تصدیق این بشارت از انجیل یوحنا در اوراق سابقہ بتفصیل گذشت۔ فارجع الیہ

تنبیہ بقیہ بیان متعلق این بشارات در آخر این کتاب بیاید۔ انشاء اللہ تعالٰی

قولہ و آیہ دوم ہر یک از ین صحف (دساتیر آسمانی) ہمین است۔ فہ شید شمتای ہر شسندہ ہر شمش گرزمریان فراہیدور۔ ودر دری۔ بنام ایزد بخشایندہ بخشایشگر مہربان دادگر۔ و ہر کس مے بیند کہ این قول با آنچہ بر سر صد و سیزدہ سورہ از سورہ ہاے قرآن مکتوب است یعنی بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ مطابقتے دارد و الفاظ اول بوند ہشیبنہ نیز مثل آنست چونکہ آنجا مرقوم است۔ [illegible]

[illegible] یعنی بنام اورمزد آفرینندہ۔ صفحہ ۲۱۹

اقول مصنف تجیل التنزیل درین بارہ چنین نوشتہ۔ در کتب دینیہ آتش پرستان یعنی دساتیر ہم بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ رقوم میشود باین مضمون کہ بنام ایزد بخشایندہ بخشایشگر مہربان دادگر و گویند چون آتش پرستان لشکر اسلام را بر مساکن و اماکن خود مستولی یافتند و بموجب تعلیمات دینیہ خود کہ در مقام خوف مشابہت بامخالف از واجبات می پندارند چنانچہ نامہ چہار دہم دساتیر شاہد این مدعا است باین عبارت کہ جائیکہ بیم باشد پوشیدن و نہان داشتن

کیش ناگزیر است انتہی مے کہ چندین فرقہ ہاے آتش پرستان تماماً و کاملاً محض بمصلحت زمانہ در نام و لباس و طریق مشابہ با مسلمانان شدند۔ در دبستان المذاہب مشرح این بیان است و بیش ازین نیز چون سکندر فارس را در گرفت و بازار قتل و غارت دران دیار گرم شد آتش پرستان علاوہ از پانزدہ نامہ جات یک پند نامہ آسمانی بنام سکندر ہم در دساتیر شامل ساختند کہ بعض مضمونش اینست اے سکندر خود را بیگانہ بر ایران مگمار کہ خانہ شماست اگر از لشکر تو بر نیکان ایران آزارے رسید تیبت (یعنی توبہ) کن و ایشانرا خوشنود گردان ورنہ از تو برہم انتہے ہمچنین بوجہے خاص بسم اللہ بر سر ہر نامہ دساتیر برنگاشتند واللہ اعلم۔ (تبجیل التنزیل۔ پارہ اول صفحہ ۴۴)

قولہ آخر کلام اگر شخصے بگوید کہ محال است کہ حضرت محمد حکایتہا و رسوم زردشتیان را پسندیدہ داخل قرآن و احادیث خود گردانیدہ باشد و نیز ممکن نخواہد بود کہ آن نبیٔ امّی ازین امور واقفیت ہم داشتہ باشد پس معترضین در جواب این قول میگویند کہ اوّلاً در روضۃ الاحباب مندرج است کہ حضرت محمد عادت داشت کہ بہ اشخاص ہر طائفہ کہ نزد وے می آمدند چیزے بزبانشان بگوید و چون بدین طور بعضے اوقات بزبان فارسی حرف میزد ازین سبب چند الفاظ فارسی در زبان عربی رواج یافت و ثانیاً چون معلوم شد کہ حضرت محمد افسانہ ہاے یہود و داستانہا و رسوم عرب بت پرست را پسندیدہ داخل قرآن خود ساخت پس چہ اشکال دارد کہ قصہ ہاے فارسیان نیز مقبول وے گردیدہ باشد۔ و دربارۂ بسیارے از حکایتہا کہ در قرآن مندرج است مسلم است کہ آنہا در ایام وے میان اعراب رواج کلی میداشت چون الکندی دربارۂ این قسم داستانہا چنین نوشتہ است۔ فان ذکرت قصہ عاد و ثمود والناقۃ واصحاب الفیل و نظائر ہذہ القصص قلنا لک ہذہ اخبار باردۃ و خرافات عجائز الحی اللواطی کن یدرسنہا

لیلھن ونہارھن - ترجمہ - پس اگر حکایت عاد و ثمود و ناقہ و اصحاب فیل و امثال این حکایتہا را ذکر کنی ہتو میگوئیم کہ این اخبار سست و خرافات پیرہ زنان قوم است کہ ایشان آنہارا شب و روز بطریق افسانہ میگفتند - صفحہ ۲۱ و ۲۲

اقول از دانستن چند لفظ کسے عالم زبان نتواند شد - آنچہ بعنوان ثانیاً نوشتہ شدہ تردید آن کماحقہ در اوراق سابقہ نمودہ آمد - الکندی نصرانی لئیم بود - قول او از قبیل خرافات است -

قولہ وثالثاً از سیرۃ الرسول تصنیف ابن ہشام و ابن اسحق معلوم است کہ میان اصحاب حضرت محمد شخصے ایرانی مسمّٰے بہ سلمان فارسی بود کہ حضرت محمد در وقت محاصرہ کردن مدینہ برحسب نصیحت وے آن خندق را کند و نیز در حین غزوہ ثقیف طائف منجنیق را موافق رائے او اولاً باستعمال آورد - و میگویند کہ در ایام خود حضرت محمد دشمنانش بر آن بودند کہ سلمان در تصنیف کردن قرآن مددگار حضرت محمد میباشد و ذکر این مطلب در سورۂ نحل (یعنی سورہ ۱۶ آیہ ۱۰۵) باین الفاظ یافت میشود - وَلَقَدْ نَعْلَمُ اَنَّهُمْ يَقُولُوْنَ اِنَّمَا يُعَلِّمُهٗ بَشَرٌ لِسَانُ الَّذِيْ يُلْحِدُوْنَ اِلَيْهِ اَعْجَمِيٌّ وَّهٰذَا لِسَانٌ عَرَبِيٌّ مُّبِيْنٌ - ترجمہ - و ہر آئینہ میدانیم کہ ایشان میگویند کہ مے آموزد او را انسانی زبان آنکہ رو میگردانند بسوئے او عجمی است و این زبان عربی روشن است - البتہ اگر معترضین میگفتند کہ آن عجمی سبب حسن عبارت قرآن بود این جواب کفایت میکرد - اما چون این را ثابت کردہ اند کہ بسیارے از آن مطالبے کہ ہم در قرآن و ہم در احادیث مندرج است مطابقت حیرت انگیز با آنچہ در کتب زردشتیہ یافت میشود دارد پس این قول قرآن برائے ردّ نمودن آن اعتراض بہیچ وجہ کافی نیست بلکہ از آن آیہ این امر ہویدا است کہ در ایام خود محمدؐ معلوم شدہ بود کہ آنحضرت از سلمان فارسی تعلیم یافتہ است - پس لابدّ است کہ در اینجا نیز این را مسلم نمائیم کہ کتابہائے زردشتیان نیز یکے از ینابیع دین اسلام می باشد - صفحہ ۲۲ و ۲۳

اقول چون حضرت محمد صلعم که میان عرب بلقب امی و امین مشہور بود در اثبات کلام الٰہی بودن قرآن فَاْتُوْا بِسُوْرَۃٍ مِّنْ مِّثْلِہٖ گفتے مخالفین لاجواب شده پناه به اعتراضات رکیک بردندے چنانچه میگفتند که کسے دیگر آنحضرت صلعم رامی آموزاند۔ نصارے بالعموم نام آنکس سرجیس یا بحیرا بیان میکنند که یکے از رہبان نسطوریہ بود۔ بعضے از مسیحیان عبداللہ بن سلام را نشان داده اند۔ سر ولیم میور میگوید که حضرت محمد صلعم قدرے از علم دین مسیحی از صہیب رومی آموخته (تفسیر کامل قرآن زبان انگریزی۔ جلد اول۔ صفحه ۴۴ تا ۴۶)۔ ڈاکٹر ہیوبرٹ گرم چنین می نویسد در روایت ذکر چندین نفر انیان آمده که ملاقات آنحضرت صلعم گاه گاه با ایشان بیان میکنند (چنانکه) با راہبے نسطوریا بحیرا نام که آنحضرت صلعم را وقتیکه برائے تجارت در بصرے تشریف برد بشارت نبوت داد یا با ابو عامر که سردار نصرانیان در مدینه بود۔ مگر این تقدیر که امر مذکور بر حضرت رسالت پناه (صلعم) ہیچگونه اثری داشت خلاف زمان و دیگر حالات است۔ ظن غالب اشارت به یکے از رہبان مے نماید که در آنوقت در عرب نادر نبودند و در مواضع کثیره قرآن ذکر شان بالفاظ تحسین میکند۔ انتہے (انڈین اینٹیکوئری۔ جلد سی و دوم۔ جون ۱۹۰۳ء۔ صفحه ۲۵۹)۔ پامر صاحب میگوید که مصنفین مسیحی بر (حضرت) محمد (صلعم) این الزام مے نہند که حصهٔ بزرگ وحی او نتیجهٔ تعلیم راہبے نصرانی بود۔ مگر در تائید این الزام ہیچ شہادت نیست (دیباچه ترجمهٔ قرآن۔ صفحه ۴۸)

کفار قریش نام آنکس جبر بیان میکردند که غلامے رومی بود مر عامر بن حضرمی را و گویند که دو غلام بودند جبر و یسار که در مکه شمشیرہا ساختندے و تورات و انجیل خواندندے و حضرت رسالت پناه بایشان گذشتے و استماع قرأت ایشان فرمودے و گویند که عایش غلام حویطب بن عبد العزے بود از اہل کتاب که اسلام آورده بود و گویند که سلمان فارسی بود (تفسیر بیضاوی)۔ بہر حال این طعنے محض

بود کہ ناشی از عجز وعناد مخالفین بود۔ قرآن پاک در آیہ زیر بحث تردید آن کما ینبغی نمودہ۔ چنانچہ علامۂ بیضاوی نوشتہ۔ وتقریرہ یحتمل وجہین احدہما ان ما یسمعہ منہ کلام اعجمی لایفہمہ ہو ولا انتم والقرآن عربی تفہمونہ بادنی تامل فکیف یکون ما تلقفہ منہ وثانیہما ہب انہ تعلم منہ المعنی باستماع کلامہ ولکن لم یتلقف منہ اللفظ لان ذالک اعجمی و ہذا عربی والقرآن کما ہو معجز باعتبار المعنی فہو معجز من حیث اللفظ مع ان العلوم الکثیرۃ التی فی القرآن لا یمکن تعلمہا الا بملازمۃ معلم فائق فی تلک العلوم مدۃ متطاولۃ فکیف تعلم جمیع ذالک من غلام سوقی سمع منہ بعض اوقات مرورہ علیہ کلیمات اعجمیۃ لعلہ لم یعرف معناہا فطعنہم فی القرآن بامثال ہذہ الکلمات الرکیکۃ دلیل علی غایۃ عجزہم۔ ترجمہ۔ تقریر ابطال این طعن احتمالِ دو وجہ دارد۔ یکے آنکہ آنچہ حضرت رسالت پناہ ازآنکس استماع فرمودے کلام اعجمی بود کہ نے فہمید آنرا خود آنحضرتؐ ونہ شما وقرآن عربی است کہ شما آنرا بادنے تامل مے فہمید۔ پس قرآن چگونہ باشد آنچہ آنحضرتؐ ازو اخذ نمود ...... ودیگر آنکہ بگیر کہ آنحضرتؐ ازو باستماع کلام او معنے آموخت ولاکن ازو لفظ را اخذ نفرمودہ زیرا کہ آن اعجمی است واین عربی است و قرآن چنانکہ باعتبار معنے معجز است بحیثیت لفظ ہم معجز است علاوہ ازین در قرآن علوم کثیرہ است کہ آموختن آنہا بجز بلازمت طویلۂ معلمے فائق در آن علوم ممکن نیست۔ پس جمیع آنرا چگونہ از غلام بازاری آموخت کہ در بعض اوقاتِ گذرِ خود کلمات اعجمی از [illegible]ماع فرمود کہ شاید او خود معنے آنہا نمیدانست۔ پس طعن شان در قرآن بمثلِ این کلماتِ رکیک دلیلے است بر غایۂ عجز شان (تفسیر بیضاوی۔ جلد اول صفحہ ۴۵۲)

حضرت سلمان فارسی کہ اولاً در اتباع مجوسیت مبالغہ می نمود از ان دین بیزار گشتہ نصرانیت را بہتر دانست۔ پدرش بدین امر اطلاع یافتہ او را پا بزنجیر بخانہ خود محبوس کرد مگر

با اینہمہ سلمان رض زنجیر را گسیختہ بشام گریخت و در موصل و نصیبین و عموریہ بصحبت شیوخ مسیحی ماند و رغبت دران دین می نمود تا آنکہ شیخ عموریہ بوقت موت خود او را وصیت کرد کہ بعرب رود از یجہت کہ وقت آمدہ کہ در آنجا رسولے بدین ابراہیم مبعوث گردد پس برحسب وصیت بعرب آمدہ آخر الامر مشرف باسلام گردید (سیرت الرسول - جلد اول صفحہ ۱۳۶ تا ۱۴۳) - نظر برین حالات این امر عقلاً ہم ہرگز قابل تسلیم نمی باشد کہ حضرت سلمان رض کہ از مجوسیت چنان بیزار بود تعلیم افسانہ ہائے آن مذہب نماید یا مذہب دیگر اختیار کند کہ دران ہمچنان افسانہ ہا باشد - فافہم

اگر جناب پرسالتمآب صلعم را در محاصرہ مدینہ منورہ تدبیر حضرت سلمان فارسی کہ مناسب وصائب بود خوش آمد - ازان لازم نمے آید کہ حضرت رسالت پناہ صلعم در سائر امور دینی و دنیوی اتباع او مینمودند - جناب سرور کائنات در غزوہ ثقیف طائف منجنیق را اولاً استعمال نمود مگر اشارت سلمان فارسی بآن در ہیچ کتابے بنظر درنیامدہ - قال ابن ھشام و رماھم رسول اللہ صلعم بالمنجنیق - حدثنی من اثق بہ ان رسول اللہ صلعم اول من رمی فی الاسلام بالمنجنیق رمی اھل الطائف - ترجمہ - گفت ابن ہشام - وانداخت ایشان را رسول اللہ صلعم بمنجنیق - حدیث کرد مرا آنکس کہ اعتماد دارم بروکہ رسول اللہ صلعم اول کسی است کہ در اسلام بمنجنیق انداخت - بر اہل طائف انداخت (سیرت الرسول - جلد ثانی - صفحہ ۲۷۸) پس ازین جواب واضح گردید کہ این قول مصنف کہ کتب زردشتیان یکے از ینابیع دین اسلام می باشد باطل است و بے اصل - شعر

اضغاث احلام و ظل زائل	ان اللبیب بمثلھا لا ینخدع
خوابہائے پریشان و سایہ ورشوندہ است	بتحقیق عقلمند بمثل آنہا فریب دادہ نمیشود

فصل ششم

درخصوص حنفاو آن اثرے کہ ازایشان بر حضرت محمدؐ و بر تعلیمش وارد آمدہ است.

قولہ و ابن ہشام مارا مطلع مے سازد کہ خطاب کہ عم زید بود وے را از مکہ اخراج نمودہ او را مجبور ساخت کہ بر کوہ حراء مقابل آن شہر بماند و اذن نداد کہ داخل مکہ گردد (سیرت الرسول - جلد اول - صفحہ ۷۹) - و از ہمان کتاب نیز اطلاع بہم مے رسانیم کہ حضرت محمدؐ عادت داشت کہ در ہر سال وقت تابستان در مغارہ واقع ہمان کوہ حراء بر حسب عادت عرب برائے تحنث نزل کند پس میتوان گفت کہ اکثر اوقات با زید ابن عمرو کہ از خویشان وے بود ملاقات میکرد - و اقوال ابن اسحق این قیاس را ثابت میگردانند زیرا میگوید کہ حضرت محمدؐ در حینیکہ مبعوث شد در ہمان جا بود - ثم جاءہ جبرئیل بما جاءہ من کرامۃ اللہ وھو بحراء فی شھر رمضان ...... کان رسول اللہ صلعم یجاور فی حراء من کل سنۃ شھرا و کان ذلک مما تحنث بہ قریش فی الجاھلیۃ والتحنث التبرر ...... قال ابن ھشام تقول العرب التحنث والتحنف یریدون الحنیفیۃ فیبدلون الفاء من الثاء (صفحہ ۸۰ و ۸۱) - ترجمہ آنگاہ جبرائیل نزد وے آمد با آنچہ از کرامت خدا کہ نزد وے آورد و او در حراء در ماہ رمضان بود ...... و رسول خدا صلعم یک ماہ را از ہر سال در حراء مجاورت می نمود و این از آن بود کہ قریش در جاہلیت بآن تحنث می نمودند و تحنث بمعنے تزکیۂ نفس مے آید ...... ابن ہشام گفتہ است -

اعراب تحنث و تحنف میگویند و میخواهند حنیفیت را بگویند پس فا را بدل از ثا می آورند
انتهی - و هر که از قرآن و از احادیث واقف است می بیند که تعلیم زید ابن عمرو بر تعالیم
حضرت محمد تاثیرے اہم داشته است زیرا ہر یکے از آن امور که در بارهٔ اعتقادات
زید مذکور شد در دین حضرت محمد نیز یافت میشود و از ان قبیل است نہی مؤودہ
و ردّ بت پرستی و اقرار بوحدانیت الٰہی و خبر جنات و انذار از سعیر و جہنم و خدا را
ربّ و رحمن و غفور گفتن - صفحه ۲۳۱ تا ۲۳۳

اقول قبل از بعثت جناب سید المرسلین نبی آخر الزمان صلعم چند کس از اہل عرب شرک و
بت پرستی را ترک نموده در طلب دین ابراہیمی بودند - این نوع اشخاص را حنفاء میگویند -
مصنف درین فصل ادعا مینماید که تعلیم حنفا بالخصوص تعلیم زید بن عمرو بر دین محمدی
تاثیر اہم داشته است چنانچه درین مقام میگوید که زید بن عمرو در کوه حراء می ماند و آنحضرت
صلعم ہم تا وقت بعثت ہر سال در آنجا اعتکاف مے نمود پس میتوان گفت که ملاقات
بزید میکرد و از و تعلیم میگرفت - مگر این احتمال محض است که ناشی از سوء ظن است -
زید بعد از قیام چندروز در جستجوے دین ابراہیمی از کوه حراء گریخته بود و بوقت بعثت
در آنجا نبود - چنانچه از بیان ذیل ہویدا میگردد - وكان الخطاب قد اذى زيدا حتى
اخرجه الى اعلى مكة فنزل حراء مقابل مكة ووكل به الخطاب شبابا من شباب
قريش وسفهاء من سفهاءهم فقال لهم لا تتركوه حتى يدخل مكة
فكان لا يدخلها الا سرًّا منهم فاذا علموا بذلك اذنوا به الخطاب فاخرجوه
واذوه كراهية ان يفسد عليهم دينهم .... ثم خرج يطلب
دين ابراهيم ويسال الرهبان والاحبار حتى بلغ الموصل والجزيرة كلها ثم
اقبل فجال الشام كله حتى انتهى الى راهب بميفعة من ارض البلقاء كان
ينتهي اليه علم اهل النصرانية فيما يزعمون فسأله عن الحنيفية دين ابراهيم
فقال انك لتطلب دينا ما انت بواجد من يحملك عليه اليوم ولكن

قد اظلک زمان نبی یخرج فی بلادک التی خرجت منها یبعث بدین ابراهیم
الحنیفیة فالحق بها فانه مبعوث الان هذا زمانه وقد کان شام الیهودیة
والنصرانیة فلم یرض شیئاً منها - فخرج سریعا حین قال له ذالک الراهب
ما قال یرید مکة حتی اذا توسط بلاد لخم عدوا علیه فقتلوه - ترجمه - وخطاب
هر آینه زید را اذیت داده بود تا آنکه او را بسوی مکه بدر کرد - پس او بکوه حراء مقابل مکه فرود
آمد و خطاب چند جوان را از جوانان قریش و چند بیخرد را از بیخردان شان بدو گماشت و
از ایشان گفت او را مگذارید که بمکه داخل شود - پس زید بمکه داخل نمیشد مگر پنهان از ایشان
چون ایشان این امر را دانستند - خطاب را از آن آگاه کردند پس زید را بدر کردند و اذیت
دادند مبادا دین شان را بر ایشان خراب کند .... پس در طلب دین ابراهیمی برآمد و
رهبان و احبار را می پرسید تا آنکه موصل و الجزیره همه جا رسید - پس از آن بیامد و
در جمیع شام بگشت تا آنکه در میفعه از زمین بلقاء تر در راهبی رسید که در علم نصاری
بر حسب زعم شان منتهی بود - پس او را از حنیفیه (یعنی) دین ابراهیم پرسید - او گفت
تو البته دینی میطلبی که امروز کسی را نیابی که ترا بر آن بردارد و لاکن زمان آن نبی تو
نزدیک آمده که در ولایت تو ظاهر گردد که از آن برآمدی و بدین ابراهیم (یعنی)
حنیفیه مبعوث گردد - پس در آنجا برو - بتحقیق او حالا مبعوث است این زمان اوست
و حال آنکه زید یهودیت و نصرانیت را امتحان کرده بود پس هیچ یکی را از آن دو
نه پسندید - چون آن راهب بدو گفت آنچه گفت - بزودی برآمد و قصد مکه نمود تا آنکه
چون در وسط شهرهای لخم رسید - بر وی تاختند و او را قتل کردند (سیرت الرسول -
جلد اول صفحه ۱۴۸ و ۱۴۹) - لهذا خامه فرسای مصنف بی سود است - وحدانیت
الهی وغیره که مصنف ذکر نموده از اصول جمیع ادیان الهامیه است - نمیتوان گفت
که یکی از دیگری سرقه کرده است -

قوله علاوه بر اینهمه مخفی نماناد که حضرت محمد آن ادعا را که زید ابن عمرو نموده بود او نیز

ہمان را بعینہ نمود زیرا زید و جمیع حنفاے دیگر در پے دین ابراہیم بودند و زید
درباره خود گفت کہ آنرا یافتہ ام و حضرت محمدؐ نیز ادعا میکرد کہ مردم را بسوی دین
ابراہیم دعوت می نمائیم و حضرت ابراہیم را ہمان لقبے کہ زید و اصحابش داشتند (یعنی
حنیف) بارہا ملقب مے سازد و در اثبات این امر کفایت میکند کہ آیہ چند از قرآن اقتباس
نمائیم زیرا در سورہ النساء (یعنی سورہ ۴ آیہ ۱۲۴) چنین مکتوب است۔ وَمَنْ اَحْسَنُ
دِيْنًا مِّمَّنْ اَسْلَمَ وَجْهَهٗ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ وَّاتَّبَعَ مِلَّةَ اِبْرٰهِيْمَ حَنِيْفًا وَاتَّخَذَ
اللّٰهُ اِبْرٰهِيْمَ خَلِيْلًا۔ ترجمہ و آنکہ بہتر است در دین از آنکہ خالص کند روی خود را
برائے خدا و او نیکوست و پیروی کند دین ابراہیم حق گرا ے را و گرفت خدا ابراہیم
را دوست۔ و در سورہ آل عمران (یعنی سورہ ۳ آیہ ۸۹) مرقوم است قُلْ صَدَقَ اللّٰهُ
فَاتَّبِعُوْا مِلَّةَ اِبْرٰهِيْمَ حَنِيْفًا وَّمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِيْنَ۔ ترجمہ۔ بگو راست گفت
خدا پس پیرو شوید کیش ابراہیم حق گرا ے را و نباشید از مشرکان۔ و نیز در سورہ انعام
(یعنی سورہ ۶ آیہ ۱۶۲) مکتوب است۔ قُلْ اِنَّنِيْ هَدٰىنِيْ رَبِّيْٓ اِلٰى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيْمٍ
دِيْنًا قِيَمًا مِّلَّةَ اِبْرٰهِيْمَ حَنِيْفًا۔ ترجمہ۔ بگو بدرستیکہ من ہدایت کرد مرا خدایم براہ
راست دینی درست کیش ابراہیم حق گرا ے۔ صفحہ ۲۳۳ و ۲۳۴

اقول از آنچہ دربارہ زید بن عمرو از سیرت ابن ہشام نقل کردیم ہویدا است کہ او در
طلب دین ابراہیمی وفات یافت۔ لہذا آنچہ او گفتہ ما اصبح منکم احد علی دین
ابراھیم غیری (اللہ از شما ہیچکس بر دین ابراہیم بجز من) مؤول است۔ ازین رو
کہ توحید از اخص ارکان دین ابراہیمی بود زید کہ موحد بود خود را بر دین ابراہیمؑ خواند۔ فافہم
از امر باتباع ملت ابراہیمؑ بعضے جاہلان گمان بردہ اند کہ آنحضرت صلعم
بر شریعت ابراہیمی بود و شریعتے جدید نیاورد بلکہ برائے تجدید آن شریعت مبعوث گشتہ
بود و بس مگر این گمان فاسد است زیرا کہ مراد از آن فقط اخذ اصول و امہات
مسائل آن شریعت است از توحید و طریق دعوت آن و ترک شرک و صبر بر ایذائے کفار

وحج خانہ کعبہ واختتان وغیرہ - پس ازین امر لازم نیاید کہ شریعت محمدیؐ بہمہ وجوہ
ملت ابراہیمؑ است ولیس ازین رو کہ حضرت خلیل اللہ رئیس الموحدین و قدوۃ
الاصولیین بودہ امر باتباع ملتش وارد گشتہ - مگر حضور پرنور سید المرسلین صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم درین طریق از مقام خلت گذشتہ بغایات قصوے رسید وازین است
کہ چون مردم بروز قیامت برائے شفاعت نزد حضرت ابراہیمؑ آیند - او خواہد فرمود
[1] انما کنت خلیلا من وراء وراء - علاوہ ازین جناب سرور کائنات علیہ الوف
التحیۃ والصلوۃ برحسب [2] فبہداھم اقتدہ (انعام - رکوع ۱۰) جامع محاسن اخلاق و
مکارم اوصاف وصفات سنیہ وخصال مرضیہ بود کہ درسائر انبیائے سلف متفرق
بود - چنانچہ شکر داؤدؑ و سلیمانؑ وصبر نوحؑ وایوبؑ و یعقوبؑ وزہد زکریا ویحییٰؑ وعیسےؑ والیاسؑ
وصدق اسمعیلؑ و تضرع الیاسؑ وآیات موسوی وغیرہ ہمہ در ذات بابرکات جناب
حبیب پاک صلعم جمع بود - لہذا جناب خاتم النبیین رحمۃ للعلمین از ہمہ انبیا ورسل افضل
واکمل ودین آنجناب کامل ترین ادیان آمدہ - شعر

ہرچہ بنازند ازان دلبران ٭ جملہ تراہست وزیادت برآن (نبزبہ بین صفحہ ۲۰۰)

قولہ واگرچہ اصل آن لفظ (حنیف) بزبان عبری وسریانی بمعنے نجس ومرتد مے آید
اما چون اہل عرب زید واصحابش را حنفاء یعنی مرتدین میگفتند زانرو کہ دین اجداد بت
پرست خود را ترک کردہ بودند پس ہم ایشان وہم حضرت محمدؐ آن لقب را پسندیدہ
برائے خویشتن پذیرفتند ومعنے آنرا نیز نیکو گردانیدند زیرا کہ شاید ایشان نیز مابین
تحنف وتحنث ہیچ تفادتے ندیدند - صفحہ ۲۳۴

اقول شہرستانی در بیان معنے صبوۃ وحنیفیۃ چنین میگوید - قد ذکرنا ان الصبوۃ
فی مقابلۃ الحنیفیۃ وفی اللغۃ صبا الرجل اذا مال وزاغ فبحکم میل ہولاء

---

[1] نبودم من خلیل مگر دور دور (یعنی دور از درجہ رفیعہ حضرت محمد صلعم) ۱۲

[2] پس بروش ایشان اقتدا کن ۱۲

سنن الحق و نهيهم عن نهج الانبياء قيل لهم الصابئة - ترجمه - هرآئینه ذکر کردیم که صبوة ضد حنیفیة است و در لغت است صبا الرجل وقتیکه میل کند و کج شود - پس بسبب میلان این کسان از راهہائے حق و کجی شان از طریق انبیا ایشان را صابئه گویند - انتہی (کتاب الملل والنحل مطبوعه عثمانیه - جزء اول - صفحه ۱۵۱) - لهذا معنے حنیفیه میلان از ضلال است - اگر این را هم تسلیم نمائیم که اصل لفظ حنیف در عبری و سریانی بمعنے نجس و مرتد است - ضررے بما نمیرسد زیرا که معنے حنیفیه که ما بیان کردیم اصطلاح اهل عرب است و لا نزاع[له] فے الاصطلاح - قطع نظر ازین نظائر آن در السنه دیگر هم موجود است چنانچه در زبان انگریزی معنے چند لفظ را نیکو ساخته اند (به بین فهرست چنین الفاظ در کتاب هنٹس آن دی سٹڈی آو انگلش)

قوله پس بهرحال امکان نداشت که آراء و اقوال و خیالات و تعالیم زید و حنفاء دیگر بر حضرت محمد اثرے اهم نکرده باشد - صفحه ۲۳۵

اقول از آنچه سابقاً گفتیم تردید این قول ظاهر است -

قوله و آخر الامر واضح باد که اگرچه حضرت محمد برحسب آن حدیثے که بیضاوی در تفسیر سورهٔ توبه آیه ۱۱۴ ذکر کرده است اذن نیافت که برائے مادر خود آمنه استغفار نماید اما برائے زید ابن عمرو استغفار نمود چنانکه مذکور شده و گفت که او در روز قیامت امت علیحده میباشد و در آنصورت برمیخیزد - صفحه ۲۳۵

اقول در حدیثے که علامه بیضاوی آورده کلام بسیار است و بر تقدیر صحت منسوخ است بنابر مذهب مختار والدین جناب سید المرسلین رحمة للعلمین و هم حنفا مانند زید بن عمرو ناجی هستند - اگر بحث این امور خواهی - رسائل علامه سیوطی در باب نجات والدین آنحضرت صلعم به بین - در اینجا بر اقتباس مقام ذیل از یکے از ان رسائل اکتفا مینمائیم -

له در اصطلاح هیچ نزاعے نیست ۱۲

افتیت بان المختار ان ام النبی صلی اللہ علیہ وسلم موحدۃ وحکمہا حکم من تحنف فی الجاھلیۃ وکان علی دین ابراھیم الخلیل علیہ السلام وترک عبادۃ الاصنام کزید بن عمرو بن نفیل۔ ترجمہ۔ فتوی دادم کہ مختار آنست کہ والدۂ نبی صلعم موحدہ بود وحکمش حکم آنکس است کہ درزمان جاہلیہ حنیفیہ اختیار نمود وبر دین ابراہیم خلیل علیہ السلام بود وعبادت بتان را ترک نمود مانند زید بن عمرو بن نفیل (الرسالۃ فی ان ابوی رسول اللہ فی الجنۃ۔ مطبوعہ مجلس دائرۃ المعارف حیدرآباد دکن ۱۳۱۷ھ صفحہ ۲) واللہ اعلم وعلمہ اتم

قولہ ولکن شاید کسی در اینجا در جواب آنچہ گفتہ شد بگوید بالفرض مسلم داریم کہ ینابیع اسلام آنہا است کہ معترضین گفتہ اند پس ظاہر میگردد کہ در تمام دین اسلام اثری از خود حضرت محمد یافت نمیشود و این محال است۔ البتہ ممکن نیست کہ چون حضرت محمد دین خود را ایجاد مینمود چیزے از طبیعت و خوے وے در آن دین و مذہب بظہور نہ پیوستہ باشد زیرا اگرچہ بناء خانۂ خود را از سنگہا و آجرہا و خشت ہاے گوناگون بنا میکند اما کار ترتیب دادن آن چیزہاے ہنر و ہوش او را نمایان میگرداند و ارادہ و مہارت بناء از بنا ایش ہویدا میشود و چون عمارت دین اسلام صورت بستہ است و از ہمۂ ادیان دیگر تفاوتے دارد از ین سبب ظاہر است کہ بناے آن عمارت شخص عاقل ہنرمند بودہ است۔ و از فصاحت عبارت قرآن بلاغت حضرت محمد نیز ہویدا میگردد۔ وعلاوہ برانیہمہ آثار بسیارے از حوادث و وقائع سرگذشت حضرت محمد در قرآن دیدہ میشود۔ مثلاً ظاہر است کہ او قبل از ہجرت قدرت دنیوے نمیداشت و بر وفق این امر در آن آیہ ہائیکہ قبل از ہجرت مکتوب گشت ہیچ ذکر جنگیدن براے انتشار دین یافت نمیشود۔ امابعد از ہجرت چون اہل مدینہ انصار وے گردیدہ بودند او تابا صحاب خود اذن داد کہ براے حفاظت جان خویش و دفاع بجنگند چنانکہ در سورۂ حج (یعنی سورۃ ۲۲ آیہ ۴۰ و ۴۱) چنین مکتوب است اُذِنَ لِلَّذِیْنَ یُقٰتَلُوْنَ بِاَنَّھُمْ ظُلِمُوْا ......

الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِن دِيَارِهِم بِغَيْرِ حَقٍّ إِلَّا أَن يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ - ترجمہ - دستوری
داده شد مر آنانرا که کارزار کرده شدند بآنکه آنها ستم کرده شدند .... آنانکه بیرون
کرده شدند از دیارشان بناحق مگر آنکه میگفتند پروردگار ما خدا است - وابن ہشام
(جلد اول صفحه ۴۶۸) از عروه واشخاص دیگر از اصحاب میگوید که اذن مقاتله اولاً در این آیه ها
عطا شد - اما (ثانیاً) بعد از چندے چون حضرت محمد واصحابش در بعضے غزوات غالب
آمده بودند این اذن تبدیل شده حکم گردید و همچنین در سورهٔ بقره (یعنی سوره ۲ آیه ۲۱۲
۲۱۳) مرقوم است - كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَّكُمْ .... يَسْأَلُونَكَ
عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ وَصَدٌّ عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَكُفْرٌ
بِهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِخْرَاجُ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ عِندَ اللَّهِ وَالْفِتْنَةُ أَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ
ترجمہ - نوشته شد بر شما کارزار و او کراهت دارد برای شما .... مے پرسند ترا
از ماه حرام کارزار در آنرا بگو کارزار در آن بزرگ است و باز دارد از راه خدا
و کافر است بآن و مسجد الحرام و بیرون کردن اهلش را از آن بزرگتر است
نزد خدا و فتنه بزرگتر است از کشتن - و معنے آن این است که مسلمانان باید بجنگند
و اذن ندهند که قریش ایشانرا از رفتن بکعبه منع کنند (و ثالثاً) چون مسلمانان در سنهٔ
ششم ہجری بنی قریظه و بعضے طوائف دیگر راهم مغلوب ساخته بودند آنگاه حکم جهاد
سخت تر گشت چنانکه در سورهٔ مائده (یعنی سوره ۵ آیه ۳۷) مکتوب است -
إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا
أَن يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُم مِّنْ خِلَافٍ أَوْ يُنفَوْا
مِنَ الْأَرْضِ ذَٰلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ
ترجمہ - جزا این نیست مر آنانکه جنگ کنند خدا و پیغمبرش را و شتافتند در زمین
بتباهی اینکه کشته شوند یا بر دار کشیده شوند یا بریده شود دستهای شان و پاهای
شان از خلاف یکدیگر یا رانده شوند از زمین این مر ایشان راست خواری در دنیا

و مر ایشان راست در آخرت شکنجهٔ بزرگ ـ واضح باد که مفسرین قرآن برآنند که این مطلب دربارهٔ بت پرستان و نه دربارهٔ یهود و نصاری مندرج شده است اما سلوک اهل اسلام نسبت باهل کتاب هم چند سال بعد از آن معین گشت وقتیکه حضرت محمد در سال یازدهم هجرت مشرف بموت بود زیرا (رابعاً) در سورهٔ توبه (یعنی سوره ۹ آیه ۵ و ۲۹) که بر حسب تاریخ سورهٔ آخری قرآن میباشد گفته شده است که بعد از اتمام آن چهار ماه حرام جنگ را باید باز دیگر شروع کرد چنانکه مکتوب است

فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرُمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَاحْصُرُوهُمْ وَاقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَآتَوُا الزَّكٰوةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ إِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ...... قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللّٰهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتّٰى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ

ترجمه ـ پس چون منقضی شد ماههای حرام پس بکشید مشرکان را هر جا یافتید آنها را و بگیرید آنها را و حبس کنید آنها را و بنشینید مر آنها را بهر رهگذری ـ پس اگر توبه کردند و برپا داشتند نماز را و دادند زکوة را پس خالی کنید راه ایشان را بدرستیکه خدا آمرزندهٔ مهربان است ...... بکشید آنانرا که نگروید بخدا و نه بروز آخرت و حرام نمیدارند آنچه را حرام کرد خدا و رسولش و نمی پذیرند دین حق را از آنانکه داده شدند کتاب را تا بدهند جزیه از دست خود و آنها خوار شدگانند ـ پس بر حسب قرآن ارادهٔ خدای علیم که ذات پاک او از تغییر و تبدیل مبرا و معرا است بر وفق نقشهٔ فیروزی اسلحهٔ حضرت محمد و اصحابش که درجه بدرجه پیش میرفت متبدل میگردد ـ صفحه ۲۲۵ تا ۱۳۹

اقوال در اوراق سابقه وضوح پیوست که اسلام مذهب الهامی است و قرآن کتاب کلام الهی است ـ مگر بحث جهاد خونریزی است تفصیل آن کتابی باید ـ نظر بر اختصار

برخصوصیت جهاد و وجود آن در ادیان سابقه الهامیه اکتفا مینمائیم - واضح باد که حقیقت وصفت جهاد بنا بر قرآن پاک واحادیث این است که جمیع کفار را بموعظه حسنه دعوت[1] اسلام باید نمود اگر قبول کنند برادران ما هستند - برای ایشان است آنچه برای ماست و بر ایشان است آنچه بر ماست وگرنه از ایشان برای اظهار مغلوبیت شان سوال ادای جزیه کرده شود سوای مشرکین عرب که از ایشان بواسطه شدت کفر وایذای شان بمسلمانان ودعوت شان بسوی بت پرستی بجز ایمان یا قتل چیزی دیگر قبول نکرده شود - اگر ادای جزیه[2] را گردن نهند جان و مال شان حکم جان ومال مسلمانان دارد - ورنه برای دفع فتنه شرک وکسر شوکت و وجاهت شان که مانع اجابت حق بوده با ایشان جنگ کرده شود چنانچه در شریعت موسوی (استثنا باب ۲) -

جهاد در ادیان الهامیه سابقه هم یافت میشود چنانکه از ملاحظه آیات ذیل هویدا میگردد -

خدایان ایشان را سجده ننموده بآنها عبادت مکن وموافق اعمال ایشان عمل منما بلکه ایشانرا بالکل منهدم ساخته وبت های ایشانرا بالتمام بشکن (خروج باب ۲۳ آیه ۲۴)

با حذر باش تا آنکه با ساکنان زمینے که در آن درمی آئی عهدے نه بندی مبادا که در میان شما دام باشد - بلکه مذبحهای ایشان را خراب کنید ونصب شده های ایشان را بشکنید ودرخت زارهای ایشان را قطع نمائید - زانرو که خدای غیر را پرستش نخواهی نمود چونکه خداوندے که اسمش غیور است خدائیست غیور (خروج باب ۳۴ آیه ۱۲ تا ۱۴)

وهر کسے که اسم خداوند را کفر بگوید البته باید کشته شود تمامی جماعت باید او را بے تامل

---

[1] کتاب الخراج للامام صاحب ابی حنیفة رح القاضی ابی یوسف یعقوب بن ابراهیم مطبوعه بولاق مصر سنه ۱۳۰۲ م - صفحه ۱۱۸ و ۷۳

[2] جزیه بر مردان بود بر اغنیا چهل وهشت درهم - بر متوسط بست وچهار درهم وبر مزارع محتاج که عامل بدست خود بود دوازده درهم - ونیست جزیه بر زنان واطفال ومسکین ونابینا که حرفت وعمل ندارد و ذمی مسکین و

سنگسار نمایند خواه غریب و خواه متوطن چونکه اسم خداوند را کفر گفته است کشته شود (احبار باب ۲۴ آیه ۱۶)

و خداوند بموسی فرمود که تمامی سرهای این قوم را بگیر و بحضور خداوند روبروی آفتاب بیاویزان تا آنکه شدت قهر خداوند از اسرائیل مندفع شود - و موسی بحاکمان اسرائیل فرمود که شما هر کس مردمان خود را که به بَعَلِ فعُور ملحق شده‌اند بکشید (اعداد باب ۲۵ آیه ۴ و ۵)

و با مدیانیان بنهجی که خداوند موسی را امر فرموده بود جنگ کردند و تمامی ذکوران را کشتند و با سائر کشته شدگان ملوک مدیان را یعنی اوی و رقم و صور و حور و ربع پنج ملک مدیان را کشتند و هم بلعام بن بعور را مقتول بشمشیر کردند - و بنی اسرائیل زنان مدیانی و اطفال ایشان را اسیر کردند و تمامی بهایم و همگی دواب و تمامی اموال ایشان را به یغما بردند - و تمامی شهرهای که در آنها ساکن بودند و تمامی قلعه‌های ایشان را با آتش سوزانیدند .... پس حال از اطفال هر ذکوری را بکشید و هر زنی که از خوابیدن با ذکور مرد را دانسته باشد بکشید - و از زنان هر دختری که از خوابیدن با ذکور مرد را ندانسته باشد جهت خودتان زنده نگاه دارید (اعداد باب ۳۱ آیه ۷ تا ۱۰ و آیه ۱۷ و ۱۸)

و خداوند موسی را در صحراهای موآب نزد اردن در برابر یریحو خطاب کرده گفت که با بنی اسرائیل متکلم شده بایشان بگو هنگامیکه از این اردن بزمین کنعان عبور نمایند آنگاه تمامی ساکنان زمین را از پیش روی خودتان اخراج نمائید و تمامی صورتهای ایشان را خراب کنید و تمامی اصنام ریخته شده ایشان را بشکنید و تمامی مقامهای بلند ایشان را منهدم سازید (اعداد باب ۳۳ آیه ۵۰ تا ۵۲)

هنگامیکه خداوند خدای تو ترا بزمینی که بوراثت آن میروی می آورد و قبائل

(بقیه ص ۱۷۲) زن مسکین و رهبان و اهل صوامع که مسکین باشند - برائے تفصیل به بین کتاب الخراج صفحه ۶۹ و ۷۰ در جهاد اسلامی از قتل طفل و زن و شیخ فانی و اهل صوامع نهی آمده (کتاب الخراج صفحه ۱۲۱) و در اینجا امر به نگهداشت فقط دختران باکره برائے خود وارد است ۱۲

بسیارے را از حتیان دگرگاشیان و اموریان و کنعانیان و پریزیان و حویان و یبوسیان ہفت قبیلۂ که از تو بزرگتر و قوی تراند از حضور تو اخراج بنماید۔ و خداوند خدای تو ایشان را بتو تسلیم بنماید آنگاه ایشان را مغلوب ساخته بالکل ہلاک نما با ایشان عهدے مبند و با ایشان ترحم منما۔ و مناکحت با ایشان مکن دختر خود را به پسر ایشان مده و دختر ایشان را برای پسر خود مگیر۔ زیرا که اولاد ترا از متابعت من برخواهند گردانید تا که خدایان غیر را عبادت نمایند و غضب خداوند بر شما مشتعل شده شما را بزودی نابود گرداند۔ بلکه با ایشان چنین رفتار نمائید مذبحهاے ایشان را منهدم سازید و بتهاے ایشان را بشکنید و درخت زارهاے ایشان را قطع نموده اصنام تراشیده شدۂ ایشان را به آتش بسوزانید (استثنا۔ باب ۷ آیه ۱ تا ۵)

هر کسے که از فرمان تو عاصی شود و کلام ترا در هر چیزے که او را امر فرمائی اطاعت نکند کشته شود پس قوی و دلیر باش (یوشع باب اول آیه ۱۸)

اگر در میان شما در یکے از دروازه هاے که خداوند خدایت بتو میدهد مرد و یا زنے یافت شود که در نظر خداوند خدایت کار ناشایسته نموده از عهد او تخلف ورزد و عزیمت کرده بخدایان غیر عبادت کرده آنها را سجده نماید یعنی آفتاب یا ماه یا هر یک از عساکر آسمان که من امر نفرموده ام۔ اگر بتو بیان کرده شد بشنوی و خوب متفحص شوی و اینک اگر راست و یقین باشد که این امر مکروه در اسرائیل واقع شده است۔ پس آن مرد و یا زنے که این عمل ناشایسته را در اندرون دروازه هاے مرتکب شده است آن مرد و یا آن زن را بیرون آر و با سنگ سنگسار شان نما تا بمیرند (استثنا باب ۱۷ آیه ۲ تا ۵)

و یوشع روزهاے بسیار با تمامی آن ملوک جنگ میکرد۔ و شهرے که با بنی اسرائیل صلح کرده بود نبود مگر حویانی که در گبعون ساکن بودند و سائرین را کلاً بجنگ گرفتند زیرا که و اگذشتن ایشان بقساوت قلب برای استقبال اسرائیل در جنگ از خداوند بما

بود تا آنکه ایشان را رحمت نفرموده ایشان را بالکل ہلاک سازد و به نحوے که خداوند بموسیٰ امر فرموده بود نابود سازد (یوشع باب ۱۱ آیه ۱۸ تا ۲۰)

و در آن شب واقع شد که خداوند او را فرمود که گوساله پدر ترا بگیر یعنی گوساله دوئمین هفت ساله را بگیر و مذبح بعل که از پدر تست منهدم ساز و درختستانے که در اطرافش میباشد قطع کن (قضاة باب ۶ آیه ۲۵)

و داؤد اہل ولائت را زده از مرد و زن ذی حیاتے را وانگذاشت و گوسفندان و گاوان و حماران و شتران و جامه ہا گرفتند و برگشته به آکیش آمدند (اول سموئیل باب ۲۷ آیه ۹)

وا از میان از مقابله اسرائیل فرار کردند و داؤد از میان از نشینندگان عرّاده ہفت صد و از سواران چہل ہزار کشت و شوبک سردار لشکرش را زد که در آنجا مُرد (دوم سموئیل باب ۱۰ آیه ۱۸)

و ایلیاه بایشان گفت که پیغمبران بعل را بگیرید که یک مرد از ایشان خلاص نشود پس ایشان را گرفتند و ایلیاه آنہا را به نہر قیشون بزیر آورده و در آنجا ایشان را کشت (اول سلاطین باب ۱۸ آیه ۴۰)

کوه من خداوند متبارک باد که دستہا مرا بجنگ وانگشتہا مرا بحرب تعلیم میدہد (زبور ۱۴۴ آیه اول)

تکبیرات خدا در دہان ایشان و شمشیر دو دمه در دست ایشان باشد تا آنکه از امتہا انتقام کشیده قومہا را تنبیه نمایند و ملوک ایشان را بازنجیرہا و عزیزان ایشان را با قیدہای آہنین به بندند و بر ایشان حکم مکتوبی را اجرا وانند چه عزت تمامی مقدسانش ہمین است خداوند را تہلیل نمائید (زبور ۱۴۹ آیه ۶ تا ۹)

تصور ننمائید که من بجہت نہادن صلح بر زمین آمده ام بجہت صلح نیامده ام بلکه بجہت نہادن شمشیر (متی باب ۱۰ آیه ۳۴)

و بایشان را امر فرمود که حال آنکس که کیسه دارد او ست بردارد و ہمچنین کسیکه توشه دان را دارد و کسیکه ندارد بفروشد جامه خود را و بخرد شمشیرے (لوقا باب ۲۲ آیه ۳۶)

وازانجا که عید فصح نزدیک بود عیسی باورشلیم رفت سوکسانیکه گاو وگوسفند و کبوتر می فروختند وصرافان را در هیکل نشسته یافت پس تازیانه از رسه ساخته وهمه مردم را باگوسفندان وگاوها از هیکل بیرون دوانید - وزرهای صرافان را بریخت وتختهارا زیروزبر کرد - وکبوترفروشان راگفت که این چیزها را بیرون برید وخانه پدرم را تجارت خانه مسازید (یوحنا باب ۲ آیه ۱۳ تا ۱۶)

ودیگر چه گویم که مرا وقت کفاف نخواهد کرد - اگر درباره جدعون (قضاة باب ۶ آیه ۱۱) وبارک (قضاة باب ۴ آیه ۶) وسمسون (قضاة باب ۱۳ آیه ۲۴) ویفتح (قضاة باب ۱۱ آیه ۱) وداؤد (اول سموئیل باب ۱۶ آیه ۱ و ۱۳) وسموئیل (اول سموئیل باب اول آیه ۲۰) وپیغمبران خواهم که مفصلاً بیان نمایم که ایشان ازراه ایمان برممالک غلبه نموده وبه نیکوکرداری پرداخته واجد وعدها گردیدند ودهن شیران رابند نمودند (نامه پولوس حواری بعبریان باب ۱۱ آیه ۳۲ و ۳۳) - اِنَّ اللّٰهَ اشْتَرٰی مِنَ الْمُؤْمِنِیْنَ اَنْفُسَهُمْ وَاَمْوَالَهُمْ بِاَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ یُقَاتِلُوْنَ فِیْ سَبِیْلِ اللّٰهِ فَیَقْتُلُوْنَ وَیُقْتَلُوْنَ وَعْدًا عَلَیْهِ حَقًّا فِی التَّوْرٰىةِ وَالْاِنْجِیْلِ وَالْقُرْاٰنِ وَمَنْ اَوْفٰی بِعَهْدِهٖ مِنَ اللّٰهِ فَاسْتَبْشِرُوْا بِبَیْعِکُمُ الَّذِیْ بَایَعْتُمْ بِهٖ وَذٰلِکَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِیْمُ (توبه رکوع ۱۴)

آنچه مصنف لفته که از امر بقتال بعد از هجرت هویداست که اراده خدای علیم برحسب قرآن بروفق ترقی فیروزی اسلحه آنحضرت صلعم مبدل میگردید برو بهم عاید میگردد زیرا بر مسلک او معترضے میتوان گفت که تاوقتیکه بنی اسرائیل درمصر بودند بحضرت موسیٰ وهارون حکم جنگ بافرعون نشد وبعد از خروج مصر که ایشانرا هیئت اجتماعی ونجات از چنگال آن خصم قوی دست داد حکم بجنگ آمد - وجواب تحقیقی آنست که علامه سیوطی دربیان انواع نسخ آورده - وهذه الفاظه - الثالث ما امر به لسبب ثم یزول السبب کالامر حین الضعف والقلة بالصبر والصفح ثم نسخ بایجاب القتال وهذا فی الحقیقة لیس نسخا بل هو من قسم المنسأ کما قال الله تعالی او ننسها فالمنسأ هو الامر بالقتال الی ان یقوی المسلمون وفی حال

الضعف یاون الحکم وجوب الصبر علی الاذی وبھذا یضعف مالھج به کثیرون من ان الآیة فی ذالک منسوخة بآیة السیف ولیس کذالک بل ھے من المنسأ بمعنے ان کل امر ورد یجب امتثاله فی وقت ما لعلة تقتضے ذالک الحکم بل ینتقل بانتقال تلک العلة الی حکم اخر ولیس بنسخ انما النسخ الازالة للحکم حتے لا یجوز امتثاله - ترجمہ - سوم آنچہ امر کردہ شد بآن بسببے پس آن سبب زائل گردد چنانکہ امر بہ صبر و درگذر بوقت ضعف و قلت پس آن امر بوجوب جنگ منسوخ شد واین در حقیقت نسخ نیست از قسم منسأ (متروک) است چنانکہ اللہ تعالےٰ فرمودہ اوننسھا پس منسأ امر بہ قتال است تا آنکہ مسلمانان قوی گردند و در حالت ضعف حکم وجوب صبر بر ایذا باشد وباین تقریر ضعیف ثابت میگردد آنچہ بسیارے از مردم بدان شیفتہ اند کہ آیہ دربارۂ صبر منسوخ است بآیت شمشیر وحال آنکہ چنان نیست بلکہ آن از قبیل منسأ است باین معنے کہ ہر امر کہ وارد شدہ اتباع آن واجب است در وقتے بسبب علت کہ مقتضی آن حکم است بلکہ آن امر بسبب انتقال علت منتقل میگردد بسوے حکمی دیگر - واین نسخ نیست - جز این نیست کہ نسخ ازالۂ حکم است کہ اتباع آن جائز نیست (اتقان - جزء ثانی صفحہ ۲۱) اگر درین صورت نسخ تسلیم کردہ شود جواب آن عنقریب در بحث نسخ آید انشاء اللہ تعالیٰ - ازین بیان واضح گردید کہ بر حسب قرآن پاک ارادہ باریتعالی مبرا از تغیرات مگر از مطالعہ بائبل موجودہ ہویدا میگردد کہ اللہ تعالےٰ ارادۂ خود را تغییر میدہد - چنانچہ در توریت وارد است - وخداوند نظر بہ بلاے کہ گفتہ بود کہ بقوم خود نازل بگرداند تغییر بارادہ اش داد انتہے (خروج باب ۳۲ آیہ ۱۴) - شاید بشنوند و برگردند ہر کس از راہ بد خود تا آنکہ خصوص بلاے کہ بفکر آن بودم کہ بایشان بسبب اعمال زشت ایشان برسانم تغییر بارادۂ خود دہم - انتہے (یرمیاہ باب ۲۶ آیہ ۳)

قولہ ونیز (تغیر ارادہ باریتعالی) نیز در مطلب دیگر ہم ہویدا است زیرا خود فقہای اسلام

اقرار مینمایند که بعضے از آیہ ہائے قرآن منسوخ و بعضے آیہ ہائے دیگر ناسخ میباشد واین تعلیم مطابق سورہ بقرہ (یعنی سورۃ ۲ آیہ ۱۰۰) است جائیکہ چنین مکتوب است مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ اَوْ نُنْسِهَا نَاْتِ بِخَيْرٍ مِّنْهَا اَوْ مِثْلِهَا اَلَمْ تَعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرٌ- ترجمہ - آنچہ منسوخ کنیم از آیتے یا ترک کنیم آنرا بیاوریم بهتر از آن یا مانند آنرا آیا نمیدانی کہ خدا بر ہمہ چیز توانا است صفحہ ۲۳۹ و ۲۴۰ اقول نسخ در لغت بمعنے ازالہ و نقل و تحویل است و در اصطلاح عبارت از ورود حکمی است کہ دلالت کند بر انتہاے حکم سابق - وآن چنان است کہ مصالح مردم بر حسب اختلاف اوقات وعادات مختلف میباشد - پس مقتضای حکمت و وقت و حالات وعادات مکلفین حکمے از جانب او تعالے کہ در علم او موقت بود در وقتے نسبت بگروہی وارد شدہ - باز چون آنوقت کہ تا آنجا توقیت آن حکم بمقتضاے او مذکورہ بود گذشت حکم مذکور در حق آن گروہ نماند - براے زیادت توضیح میگوئیم کہ جمیع انبیا درباب تزکیہ نفس حکم مریض دارند کہ طبیب حاذق براے اعتدال مزاجش بر حسب اختلاف مزاج و وقت و مرض علاج میکند - چنانچہ براے پیر تجویز نمیکند آنچہ براے جوان میکند - و در تابستان خواب در جو تجویز میفرماید و در زمستان اندرون خانہ در امراض صفراویہ سقمونیا علاج میکند - چون وقت استعمال سقمونیا کہ تا انقطاع مادہ صفرا بود باختتام رسد ادویہ دیگر براے اصلاح مزاجش بکار برد - قبل از مسہل منضج میکند چون وقت منضج باختتام میرسد ادویہ دیگر براے اسہال دہد پس ہرچہ از استعمال و ترک دوا و غیر آن این طبیب میکند بجا و مناسب است - ہمچنین است حال امراض روحانیہ اُمم - از تعریف نسخ ظاہر است کہ نسخ در اخبار وقصص وامور قطعیہ وحسیہ واحکام مقید بقید دوام نمی باشد بلکہ فقط در احکام مطلقہ باشد - نسخ مختص بشریعت محمدیہ علی صاحبہا الصلوٰۃ والسلام نیست بلکہ در ادیان سابقہ الہامیہ ہم یافت میشود - چنانچہ چند مثال در ذیل مذکور میگردد

(۱) در شریعت آدم فقط نباتات خوردنی انسان بود (پیدائش باب اول آیہ ۲۹)۔ در شریعت نوحؑ ماسوائے خون گوشت جمیع حیوانات حلال شد (پیدائش باب ۹ آیہ ۳ و ۴) و در شریعت موسوی خون و پیہ و چند نوع حیوانات از خوک وغیرہ حرام شدند (احبار باب ۳ آیہ ۱۷۔ باب ۱۱ آیہ ۱ تا ۳۰)

(۲) در شریعت یعقوبؑ جمع بین الاختین جائز بود زیرا کہ راحیل و لیا کہ دختران لابان بودند در نکاح حضرت یعقوبؑ بودند (پیدائش باب ۲۹ آیہ ۱۶ تا ۳۰) مگر در تورات این امر ممنوع گردید (احبار باب ۱۸ آیہ ۱۸)۔ ہمچنین نکاح با عمۂ خود در شریعت موسوی حرام بود (احبار باب ۱۸ آیہ ۱۲۔ باب ۲۰ آیہ ۲۹) مگر در شریعت سابقہ جائز بود (خروج باب ۶۔ آیہ ۲۰)۔ و ہمچنین نکاح با ہمشیرہ علاتی در شریعت ابراہیمی جائز بود (پیدائش باب ۲۰ آیہ ۱۲) مگر در شریعت موسوی ہمشیرہ علاتی و اخیافی ہر دو حرام شدند (احبار باب ۱۸ آیہ ۹۔ باب ۲۰ آیہ ۱۷)۔ در شریعت موسوی مرد را اجازت بود کہ اگر بعد از نکاح زن پسند نیاید او را طلاق دہد و طلاقنامہ نوشتہ بدستش دہد (استثنا باب ۲۴ آیہ اول) مگر حضرت عیسیٰؑ این حکم را منسوخ ساخت (متی باب ۵ آیہ ۳۱ و ۳۲)

(۳) خدا تعالیٰ نوحؑ را اول حکم داد کہ از تمامی حیوانات دو دو در کشتی داخل سازد۔ (پیدائش باب ۶ آیہ ۱۹ و ۲۰)۔ پس از آن حکم شد کہ از تمامی حیوانات طاہر ہفت ہفت بگیر و از حیوانات غیر طاہر دو دو (پیدائش باب ۷ آیہ ۲ و ۳)۔ مگر در باب ۷ آیہ ۸ و ۹ میخوانیم کہ نوحؑ از تمامی حیوانات پاک و ناپاک دو دو گرفت۔ این نسخ است یا تناقض۔ بہر حال مدعائے ما ثابت است۔

(۴) در کتاب یرمیاہ باب ۳۱ آیہ ۳۱ و ۳۲ و ۳۳ چنین آمدہ۔ اینک خداوند میفرماید کہ روزہا مے آیند کہ من با خاندان اسرائیل و خاندان یہوداہ عہد تازہ را خواہم بست۔ نہ مثل عہدے کہ با پدران ایشان بروزے کہ ایشان را جہت بیرون آوردن ایشان از زمین مصر دست گرفتہ بستم کہ ایشان عہد مرا شکستند و خداوند میفرماید

که از برای ایشان بجای شوهر بودم انتهی - یعنی آن زمان میرسد که خدا تعالی
انتهای احکام موسویه ظاهر خواهد ساخت و شریعت جدید عطا خواهد کرد - و پولوس
در نامه بعبریان باب ۸ آیه ۷ تا ۹ اشارت بهمین آیات یرمیاه میکند چنانکه میگوید
چه اگر پیمان اول بی عیب بودی جای بجهت پیمان دیگر مطلوب نمیگشت - و از راه
عیب جوئی بآنها گفت فرمان خداوند این است که اینک می آید آن ایامی که
من با خاندان اسرائیل و خاندان یهوداه پیمان نو را با نجام خواهم رسانید - نه
چون آن پیمان که با پدران آنها نمودم الخ - انتهی همین است نسخ

(۵) پولوس در نامه بعبریان باب هفتم ذکر آمدن عیسی و احکام موسوی مینماید و در
آیه ۱۸ میگوید - که حقیقة نسخ حکم مقدم میشود بعلت ضعف و بی منفعتش انتهی
پس اینجا نسخ احکام موسوی بوضاحت تمام مذکور است

(۶) در شریعت موسوی برای بجا آوری عیدها و قربانیها و احکام سبت تاکید تمام
بود - مگر از آمدن مسیح اینهمه مرتفع گشت (نامه پولوس بقلسیان باب ۲ آیه ۱۶)

(۷) خدا تعالی حزقیاه را بوساطت یشعیاه پیغمبر خبر مرگش داد - مگر یشعیاه هنوز از پیش او
بحیاط میانه بیرون نرفته بود که خدا تعالی او را امر کرد که حزقیاه را مژده صحت و
زیادت عمر برساند (دوم سلاطین باب ۲۰ آیه ۱ تا ۶)

(۸) در زمان موسی خدا تعالی بوجه گوساله پرستی اراده هلاکت بنی اسرائیل نمود - مگر
بشفاعت موسی درگذشت (خروج باب ۳۲ آیه ۱۵) بواسطهٔ خطای بنی اسرائیل خدا تعالی
فرمود که ایشان در بلا مبتلا خواهند شد - مگر بشفاعت موسی درگذشت (اعداد
باب ۱۴ آیه ۱۹ و ۲۰) - باز بموسی و هارون علیهما السلام حکم شد که از میان بنی اسرائیل
دور شوند تا ایشان را هلاک سازد مگر بشفاعت درگذشت (اعداد باب ۱۶ آیه ۴۵ و ۴۶)
پس بعید از انصاف است که اهل کتاب اینهمه امور را باعث تغیر ذات الٰهی ندانند و اگر در
عرصه بست و سه سال بر جناب ختم المرسلین صلعم در زمان لاحق حکمی مخالف زمان سابق صادر

گردد آنرا موجب تغیر ارادہ باریتعالے دانند

قولہ علاوہ براینہمہ ازانچہ در سورہ احزاب (یعنی سورہ ۳۳ آیہ ۳۷) نسبت بہ زن زید کہ پسر خواندۂ وے بود نوشتہ شدہ است اظہر من الشمس است کہ خوے وطبیعت خود حضرت محمد بر قرآن تاثیر اہم داشتہ است واین مطلب از آنچہ کہ ہم در قرآن وہم در احادیث نسبت بہ بسیار زنان گرفتنش مندرج است ہویدا میگردد صفحہ ۲۴

اقول آنچہ برحسب قرآن وحدیث دربارۂ نکاح بی بی زینب رض آمدہ این است۔

قال انس رضی اللہ عنہ تزوج رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم زینب بنت جحش فی سنۃ خمس من الھجرۃ وکانت من المھاجرات الاول وکان مذکور مولے زینب یقول قالت لی زینب خطبنی عدۃ من قریش فارسلت اختی حمنۃ الی رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم استشیرہ فقال لھا رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم این ھی ممن یعلمھا کتاب ربھا وسنۃ نبیھا قالت ومن ھو یا رسول اللہ قال زید بن حارثۃ قال فغضبت حمنۃ وقالت یا رسول اللہ اتزوج ابنۃ عمتک مولاک ثم جاءت فاخبرتنی فغضبت اشد من غضبھا فانزل اللہ عزوجل وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَّلَا مُؤْمِنَةٍ اِذَا قَضَى اللّٰهُ وَرَسُوْلُهٗۤ اَمْرًا اَنْ يَّكُوْنَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ اَمْرِهِمْ الایۃ فقلت یا رسول اللہ انی استغفر اللہ واطیع اللہ ورسولہ افعل یا رسول اللہ ما رایت فزوجنی زیدا فکنت ازاء علیہ فشکانی الی رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم فعاقبنی رسول اللہ ثم عدت فاذیتہ بلسانی فشکانی الی رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم فقال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم امسک علیک زوجک واتق اللہ فقال یا رسول اللہ انا اطلقھا قالت فطلقنی فلما انقضت عدتی تزوجنی رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم۔

ترجمہ۔ انس رضی اللہ عنہ گفت کہ رسول اللہ صلعم زینب بنت جحش را در سنہ پنج از ہجرت تزوج نمود واو از مہاجرات اول بود ومذکور غلام آزاد کردہ شدۂ زینب میگفت۔

زینب من گفت - چند کس از قریش مرا خواستگاری نمودند پس خواهرم حمنہ را بسوے
رسول اللہ صلعم فرستادم کہ ازو طلب مشورہ کنم - رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلّم باو فرمود
کجا است زینب از آنکس کہ ورا کتاب رب او و سنت نبی او آموزد - حمنہ گفت
واو کدام است یا رسول اللہ فرمود زید بن حارثہ - راوی گوئت حمنہ بخشم آمد و گفت
یا رسول اللہ آیا دختر عمہ خود را بہ غلام آزاد کردہ خود تزویج میکنی - پس حمنہ آمد و مرا خبر داد
من بیشتر از حمنہ بخشم آمدم پس اللہ عزوجل نازل کرد - وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَّلَا مُؤْمِنَةٍ[1]
اِذَا قَضَى اللّٰهُ وَرَسُوْلُهٗ اَمْرًا اَنْ يَّكُوْنَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ اَمْرِهِمْ الآیۃ پس
گفتم یا رسول اللہ بدرستیکہ من از خدا آمرزش میخواہم واطاعت خدا و رسول خدا مینمائم
بکن یا رسول اللہ آنچہ می پسندی پس مرا بزید داد و من او را حقیر مے شمردم پس شکایت
من تر در رسول اللہ صلعم برد پس رسول اللہ صلعم مرا عتاب کرد پس تر باز گشتم و او را بزبان
خود اذیت دادم پس شکایت من تر در رسول اللہ صلعم برد - پس رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم
فرمود اَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَاتَّقِ اللّٰهَ[2] پس زید گفت یا رسول اللہ من او را
طلاق میدہم - زینب گفت پس مرا طلاق داد - چون عدت من منقضی گشت رسول اللہ صلعم
مرا تزوج نمود انتہے (کشف الغمہ عن جمیع الامۃ للشیخ عبدالوہاب الشعرانی مطبوعہ مصر
سنہ ۱۳۱۷ھ جزء ثانی صفحہ ۷۶) - ازین بیان واضح است کہ خود آنحضرت صلعم تزویج زینب
با زید نمود و چون بسبب ناسازگاری زید ارادہ طلاق کرد حضور پرنور چندین بار او را
منع فرمود پس درین قصہ چیزے قابل اعتراض نیست مگر سوء ظن را چارہ نیست -
چنانچہ معترضین میگویند کہ آنحضرت صلعم با زینب محبت داشت ومیخواست کہ زید
او را طلاق دہد چنانکہ از آیہ وَتُخْفِيْ فِيْ نَفْسِكَ مَا اللّٰهُ مُبْدِيْهِ[3] ہویدا است
مگر معلوم باد کہ مراد ازان محبت زینب یا طلاق او نیست - بلکہ اللہ تعالے نبی خود را

[1] و نیست ہیچ مومن و ہیچ مومنہ را چون مقرر کند خدائے کارے و رسول او آنکہ باشد ایشان را اختیارے در آن کار خویش ۱۲
[2] نگاہدار بر خود زن خود را و بترس از خدا ۱۲
[3] و پنہان میکردی در ضمیر خویش آنچہ خدا پدید آرندہ است ۱۲

خبر داده بود که زینب عنقریب داخل ازواج تو گردد و آنحضرت صلعم این امر را مخفی داشت - لہذا اللہ تعالےٰ بطریق عتاب فرمود وَتُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ - و معلوم است که درین معامله اللہ تعالیٰ سواے تزویج زینب با آنحضرت صلعم چیزے دیگر ظاہر کرد چنانچه فرمود زَوَّجْنٰكَهَا (بزنی دادیم ترا) - اگر آنحضرت صلعم محبت زینب طلاق او را مخفی داشت - البته اللہ تعالےٰ آنرا ظاہر کردے پس لا محاله در آیه زیر بحث مراد اخفاے این خبر بود که زینب داخل ازواج مطہرات گردد - و قول او تعالےٰ بعد ازین وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا[1] تصحیح این معنے میکند - ہمیں معنے از امام زین العابدین علی بن حسین رضی اللہ تعالےٰ عنہما مروی است و سمرقندی ہمین را حکایت نموده و ہمین است قول عطاء و ہمین را قاضی قشیری صحیح گفته و بر ہمین معنے ابوبکر بن فورک اعتماد نموده - مَا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرَجٍ فِيمَا فَرَضَ اللَّهُ لَهُ سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ قَدَرًا مَقْدُورًا[2] (براے تفصیل به بین کتاب الشفا بتعریف حقوق المصطفےٰ - جزء ثانی - صفحه ۱۸۲) - بر تقدیر تسلیم میگوئیم که انبیا بشر اند و میل خاطر بسوے زنے از قبیل لوازم بشریت است چنانکه عشق یعقوب به راحیل (پیدایش باب ۲۹ آیه ۱۷ و ۱۸) پس برین تقدیر آنحضرت صلعم براے قمع این میل زید را از طلاق منع فرمود - علاوه ازین نزد اہل کتاب انبیا معصوم ہم نیستند چنانچه از مطالعه زناے لوط با دو دختر خود (پیدایش باب ۱۹ آیه ۳۶ و ۳۷) و زناے داود بزن اوریاه (دوم سموئیل باب ۱۱) و عشق سلیمانؑ با زنان که از جہت آن به بلاے بت پرستی مبتلا گردید (اول سلاطین باب ۱۱ آیه ۴ تا ۸) و محبت ہوسیعؑ بزنے زانیه (کتاب ہوسیعؑ باب ۳ آیه اول) ہویدا میگردد - و چرا آن خس را که در چشم برادر تست می بینی و آن شہتیرے که در دیدۂ خود داری نمے یابی و چون است که برادر خود را میگوئی که مرا

---

[1] و بود امر الہی البته بودنی - یعنی لابدا است که زینب را تزویج کنے ۱۲

[2] نیست بر پیغامبر ہیچ تنگی در آنچه حلال ساخته است خدا براے او مانند آئین خدا در حق آنانکه گذشتند پیش ازین و ہست کار خدا اندازه مقرر کرده شده پیش از وجود ۱۲

رخصت ده تا خس را از چشم تو بیرون کنم و حال آنکه در دیدهٔ تو شهتیرے هست ـ اے مزوّر اول شهتیر را از چشم خود بیرون کن آنگاه بکمال بینای آن خس که در چشم برادرِ تست توانی بیرون آورد (متی باب ۷ آیه ۳ تا ۵)

بعد از واقعهٔ زینبؓ زبان طعن بے ادبان دراز شد که این مرد مردمان را میگوید که زنِ پسران بر شما حرام است و خود با زن زید که پسر خواندهٔ اوست تزوج نموده ـ مگر این ظن محض است که ناشی از عداوت بود و لیس عقلاً و نقلاً تبنّی موجبِ حرمتِ نکاح مطلقهٔ متبنّی نیست قطع نظر ازین ضرور نیست که امر مشروع موافقِ عادت و مذهبِ اهلِ زمان باشد (ببین بحث نسخ صفحه ۱۷۹) مگر غافل ازین حقیقت بدکیشان بسیارے از امور انبیا را که من جانب الله باشد بواسطهٔ مخالفت آنها از عادت یا مذهب قابلِ طعن میپندارند بلکه احیاناً اتباع انبیا و عقلا نیز بسبب عدم تأمّل درین ورطه مے افتند ـ برائے توضیح این امر طعن هارونؑ و مریمؑ بر موسیٰؑ بواسطهٔ نکاح زنِ حبشیه (اعداد باب ۱۲) و طعن یهود بحق عیسیٰؑ (متی باب ۹ آیه ۱۴ ـ باب ۱۲ آیه ۱ تا ۸ ـ باب ۲۶ آیه ۶۴ و ۶۵) را مطالعه باید نمود ـ لهذا در قصهٔ زینبؓ چیزے قابل طعن نیست بلکه در نکاح آنحضرت صلعم بزینب حکمتے بود که ازواج پسران خوانده برائے ما دائماً حلال گردد چنانچه در قرآن مجید وارد است ـ زَوَّجْنٰكَهَا لِكَيْ لَا يَكُوْنَ عَلَى الْمُؤْمِنِيْنَ حَرَجٌ فِيْٓ اَزْوَاجِ اَدْعِيَآئِهِمْ اِذَا قَضَوْا مِنْهُنَّ وَطَرًا ؕ وَكَانَ اَمْرُ اللّٰهِ مَفْعُوْلًا [۱]

نکاح زائد از یک زوجه منافی نبوت نیست چنانچه حضرت ابراهیمؑ را سه زوجه بودند (پیدایش باب ۱۱ آیه ۲۹ ـ باب ۱۶ آیه ۳ ـ باب ۲۵ آیه ۱) ـ حضرت یعقوبؑ را چهار زوجه بودند (پیدایش باب ۲۹ ـ باب ۳۰ آیه ۴ و ۹) ـ حضرت موسیٰؑ را دو زوجه بودند (خروج باب ۲ آیه ۲۱ ـ اعداد باب ۱۲ آیه ۱) ـ جدعونؑ نبی زنان بسیارے داشت که هفتاد پسر از صلبش بیرون آمدند (قضاة باب ۹ آیه ۳۰) ـ حضرت داودؑ را زنان بسیار بودند منکوحه و

---

[۱] بزنی دادیم ترا زینب تا نباشد بر مسلمانان هیچ تنگی در نکاح کردن زنان پسرخواندگان خویش چون بآخر رسانند از ایشان حاجت را و هست امر الله البته کردنی ۱۲

غیر منکوحه (اول سموئیل باب ١٨ آیه ٢٧ - باب ٢٥ آیه ٤٢ و ٤٣ - دوم سموئیل باب ٣ آیه ٢
تا ٥ - باب ٥ آیه ١٣) بلکه در حالتِ پیری هم نکاح با ابی ساج سونمی نمود تا آغوشِ او گرم
ماند (اول سلاطین باب اول) سلیمان را هفت صد زن بانویه و سه صد متعه بودند
(اول سلاطین باب ١١ آیه ٣) - و یهویاداع کاهن شاهِ یواش را دو زن بنکاح داد (دوم
تواریخ باب ٢٤ آیه ٣) وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا رُسُلًا مِّنْ قَبْلِكَ وَجَعَلْنَا لَهُمْ اَزْوَاجًا
وَّذُرِّيَّةً (رعد - رکوع ٦) - فافهم

قوله مخفی نماناد که بسیاری از آن مطالب و تعالیمی که در قرآن مندرج است مثل عقیدهٔ وحدانیت
ذاتِ اقدس الٰهی خوب و مفید میباشد و در آنچه که دربارهٔ میزان و جنت و درخت طوبیٰ و
امثالِ آن گفته شده است البته اندکی راستی و فائده میتوان یافت اما هر کس بخواهد آب شفاف
پاک را بنوشد نمی باید از جوی مکدر بیاشامد بلکه بسوی خود سرچشمهٔ نهر آب حیات رجوع نماید که خود
قرآن بارها بر آن شهادت داده است و آن سرچشمه کتب انبیا و حواریین میباشد که در خصوص آنها
چنین مکتوب است - اِنَّا اَنْزَلْنَا التَّوْرٰىةَ فِيْهَا هُدًى وَّنُوْرٌ .... وَقَفَّيْنَا عَلٰٓى اٰثَارِهِمْ بِعِيْسَى
ابْنِ مَرْيَمَ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرٰىةِ وَهُدًى وَّمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِيْنَ (سورهٔ مائده یعنی
سورهٔ ٥ آیه ٤٤ و ٥٠) ترجمه - بدرستیکه ما فرو فرستادیم توراة را در آن هدایت و روشنی ....
و از پی در آوردیم بر آثار ایشان عیسی پسر مریم را تصدیق کننده مر آنچه را باشد میان دو دستش
از توراة و دادیم او را انجیل در آن هدایت و روشنی و تصدیق کننده مر آنچه را باشد میان دو دستش
از توراة و هدایت و پند مر پرهیزگاران را - و هر که بخواهد بداند که دین حضرت ابراهیم خلیل الله چه بوده
است باید تورات حضرت موسی را با دقت تمام ملاحظه نماید و آنجا خواهد دید که خدا بوی وعده داد که
خداوند و نجات دهنده وحید عیسی مسیح از نسل وی و پسرش اسحق تولد خواهد یافت و حضرت
ابراهیم آن وعده را پذیرفته و باور کرده بمسیح موعود ایمان آورد و بوسیله آن ایمان نجات یافت
و در اثبات این مطلب بذکر دو سه آیه اکتفا میکنیم - در توراة حضرت موسی (سفر پیدایش
باب ١٧ آیه ١٩) مکتوب است که خدا تعالیٰ بحضرت خلیل گفت بتحقیق زوجهات ساره

ف و هر آینه فرستادیم پیغامبران را پیش از تو و دادیم ایشان را زنان و فرزندان ١٢

برائے تو پسرے خواہد زائید و اورا اسحٰق نام بنہ و عہد خود را باوی استوار خواہم داشت تا با ذرّیت او بعد از او عہد ابدی باشد - و در باب ۲۲ آیہ ۱۸ نیز مرقوم گشتہ است کہ بار دیگر خدائے عزّ و جلّ وی را مخاطب ساختہ گفت - و از ذرّیت تو جمیع امّتہای زمین برکت خواہند یافت چونکہ قول مرا شنیدی - و در بیان این وعدہ خود خداوند عیسٰی مسیح در انجیل جلیل بہ یہود فرمود - پدرِ شما ابراہیم شادی کرد بر اینکہ روز مرا بہ بیند و دید و شادمان گردید (انجیل یوحنا باب ۸ آیہ ۵۶) و پولس رسول نیز بالہام ربانی گفتہ است وعدہ ہا بہ ابراہیم و بہ نسل او گفتہ شد و نمیگوید بہ نسلہا کہ گویا در بارہ بسیاری باشد بلکہ در بارۂ یکے و بہ نسلِ تو کہ مسیح است .... اما اگر شما از آن مسیح میباشید ہر آینہ نسل ابراہیم و بر حسب وعدہ وارث ہستید (رسالہ بغلاطیان باب ۳ آیہ ۱۶ و ۱۹) - صفحہ ۱۴۲ تا ۱۴۳

اقول مخفی نماناد کہ معنے[1] مُصدّق بودنِ قرآن کتب الہامیہ سابقہ را این است کہ قرآن شہادت میدہد کہ آن کتب من جانب اللہ بودند و احکام آنہا در وقتِ خود واجب العمل بودند - برائے ایضاح این مطلب ما آن دو آیہ سورہ مائدہ را کہ مصنّف آوردہ با دو آیہ لاحقہ نقل میکنیم[2] اِنَّآ اَنْزَلْنَا التَّوْرٰىةَ فِيْهَا هُدًى وَّنُوْرٌ ۚ يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّوْنَ الَّذِيْنَ اَسْلَمُوْا لِلَّذِيْنَ هَادُوْا .... وَقَفَّيْنَا عَلٰٓى اٰثَارِهِمْ بِعِيْسَى ابْنِ مَرْيَمَ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرٰىةِ ۠ وَاٰتَيْنٰهُ الْاِنْجِيْلَ فِيْهِ هُدًى وَّنُوْرٌ ۙ وَّمُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرٰىةِ وَهُدًى وَّمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِيْنَ ۝ وَلْيَحْكُمْ اَهْلُ الْاِنْجِيْلِ بِمَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ فِيْهِ ۭ وَمَنْ لَّمْ يَحْكُمْ بِمَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ فَاُولٰۗىِٕكَ هُمُ الْفٰسِقُوْنَ ۝ وَاَنْزَلْنَآ اِلَيْكَ الْكِتٰبَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتٰبِ وَمُهَيْمِنًا عَلَيْهِ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِمَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَاۗءَهُمْ عَمَّا جَاۗءَكَ مِنَ الْحَقِّ ۭ لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ

[1] بعض میگویند کہ مراد ازان موافقت در اصولِ دین است ۱۲

[2] ہر آینہ ما فرود آوردیم توریت را کہ در وے ہدایت و روشنی است حکم میکنند پیغامبران کہ منقاد حکم الٰہی اند برای یہود .... و از پس فرستادیم بر پے این پیغمبران عیسیٰ پسر مریم را باور دارندہ آنچہ پیش او بود کہ توریت است و دادیمش انجیل کہ درو ہدایت و روشنی است و باور دارندہ آنچہ پیش وے بود کہ توریت باشد و ہدایت و پند متقیان او فرمودیم باید کہ حکم کنند اہل انجیل بآنچہ فرود فرستادہ است خدا تعالیٰ در وے و ہر کہ حکم نکند بآنچہ فرو فرستادہ است خدا پس آن جماعت بدکاران و فرو فرستادیم بسوے تو کتاب را براستی باور دارندہ آنچہ پیش وی است از کتاب و نگہبان بروے پس حکم کن درمیان ایشان بآنچہ فرو آوردہ است خدا و پیروی مکن خواہشہای ایشان را اعراض کنان از آنچہ آمد بتو از حکم الٰہی برای ہر گروہے از شما مقرر ساختیم

[illegible]

شیٔ عمّا جاءک (سوره مائده - آیه ۴۴ و ۴۶ الی ۴۸) خلاصه تفسیر آیات مذکوره
این است که الله تعالی تورات را فرستاد که در آن هدایت و نور است - به آن حکم کرده
اند میان یهود انبیاء بنی اسرائیل که مطیع حکم تورات بودند نه آنانکه ناسخ بعضے احکام
آن بودند - و بر پے این انبیاء الله تعالی عیسیٰ پسر مریمؑ را آورد که اگرچه بعضے احکام تورات
را منسوخ کرد مگر تصدیق نمود که احکام تورات در وقت خود واجب العمل بودند - حضرت
عیسیٰؑ حکم بر حسب احکام تورات نمود زیرا که از جناب باری حضور ممدوح را انجیل عطا شد که آن هم
بحیثیت هدایت و نور مانند تورات است و شهادت میدهد که احکام تورات در وقت خود
حق و موافق مصالح آن زمان بودند مگر در نبوت عیسیٰؑ بسبب اختلاف زمان تورات هدایت
و نور نماند و احکام آن موافق مصالح عالمیان نمانده بلکه فقط انجیل هدایت و موعظت
بود - لهذا الله تعالی فرمود که اهل انجیل را باید که بر حسب انجیل حکم کنند و کسیکه در وقت
انجیل حکم به تورات کرده حکم بخلاف ما انزل الله کرده و خارج از حکم خدا بوده - انجیل اگرچه
ناسخ تورات آمد مگر خود هم منسوخ گردید ازین جهت که الله تعالی بسوئے جناب نبی آخر الزمان
کتاب کامل فرستاد که متضمن احکام است که تا قیام قیامت منسوخ نباشند زیرا که
مشتمل بر مصالح زمان نبوی و ازمنهٔ آینده است - قرآن پاک که ناسخ کتب سابقه آمد
تکذیب آنها نکرده بلکه شهادت میدهد که احکام آنها در وقت خود حق و واجب العمل بودند
و نیز نگهبان آنها است از تغیر یعنی هرچه در آنها تغیر میدهند از وے راست میشود
لهذا برائے جناب سید المرسلین صلعم ارشاد باریتعالے است که میان اهل کتاب به قرآن
پاک حکم کن و از حکم قرآن اعراض کرده در پئے آرزوهای اهل کتاب مرو زیرا که برائے هر گروه
شریعتے جداگانه عطا شده - (به بین تفسیر تبصیر الرحمان و تیسیر المنان
مطبوعه بولاق مصر ۱۲۹۵ه - جزء اول صفحه ۱۸۹ و ۱۹۰) ازین تقریر واضح گردید که چنانکه
در زمان عیسیٰؑ احکام شریعت موسوی ناقص و بے مصرف گردیدند (نامهٔ پولوس بعبرانیان
باب ۷ آیه ۱۸ - باب ۸ آیه ۷) همچنین در زمان جناب خاتم النبیین احکام شریعت عیسوی

هم که در وقت خود کامل بودند ناقص و بی مصرف شدند۔ لهذا اتباع قرآن پاک بر همگنان فرض گردید۔ مگر چون الفرقان حمید که نگهبان کتب سابقه است رجوع می نمائیم ما را معلوم میشود که اهل کتاب کتب سابقه را محرف ساخته اند۔ پس آن همه چشمهٔ نهر آبحیات که در وقت خود شفاف و سیراب کننده بود مکدر و بی مصرف گردید۔ مگر باوجود کدورت در آن می یابیم که آن منبع فیاض جل جلاله از بی بی هاجرهٔ وعده نمود که من پسر ترا امتی عظیم خواهم کرد (پیدایش باب ۲۱ آیه ۱۸) و هم حضرت ابراهیمؑ در حق بنی اسمعیل دعا کرده بود
رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ۔ ترجمہ۔ ای پروردگار ما بفرست در میان ایشان پیغامبری از ایشان بخواند بر ایشان آیه‌هائے ترا و بیاموزد ایشان را کتاب و علم و پاک کند ایشان را هر آینه توئی توانا و دانا (بقره۔ رکوع ۱۵) و در کتاب پیدایش میخوانیم که خدا به ابراهیمؑ خطاب کرده چنین فرمود۔ و در حق اسمعیلؑ ترا شنیدم اینک او را برکت داده ام و او را بارور گردانیده بغایت زیاد خواهم نمود و دوازده سرور تولید خواهد نمود و او را امتی عظیم خواهم نمود (باب ۱۷ آیه ۲۰)۔ لهذا بر حسب این دعا و وعده بود که جناب خاتم النبیین صلعم از بنی اسمعیل مبعوث گشتند چنانچه حضور پر نور خود فرموده و سأخبركم بأول امري دعوة ابراهيم و بشارة عيسى ورؤيا امي التي رأت حين وضعتني وقد خرج لها نور اضاء لها منه قصور الشام۔ ترجمہ۔ و زود است که خبر دهم شما را به نخست کار خود۔ اول امر من دعای ابراهیم است و خبر خوش دادن عیسیٰؑ و خواب دیدن مادر من است که دید هنگامیکه زائید مرا۔ و بتحقیق بیرون آمد برای مادر من روشنائی که روشن شد مر او را از آن روشنائی کوشکهای شام انتهی (مشکوة المصابیح۔ باب فضائل سید المرسلین صلعم فصل ثانی)۔ و عهد امامت که در اولاد حضرت خلیل الله بسلسلهٔ نسل حضرت اسحقؑ قرار یافته بود چون میان ایشان عادلان و متقیان نماندند به مقتضای لا ینال[۱] عهدی الظالمین همان عهد در بنی اسمعیلؑ منتقل گردید

۱؎ نرسد وحی من بظالمان (سوره بقره۔ رکوع ۱۵)

پس ای اهل کتاب تعصب و عناد را بگذارید و غور و فکر کنید که انبیای پیشین
از حین نبوت حضرت خلیل الله تا زمان حضرت روح الله پے در پے بشارات بعثت جناب نبی
آخر الزمان صلعم داده اند چنانکه در فصل پنجم ثبت نمودیم - و خلقی کثیر از یهود و نصاری ایمان
برسالت جناب سید المرسلین آورده تصدیق آن بشارات نموده اند - نه فقط عوام بلکه ملوک و
امراء و علمای نصاری تسلیم دعوی قرآن نمودند - الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ
الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِندَهُمْ فِي التَّوْرَاةِ وَالْإِنجِيلِ[۱] (سوره اعراف رکوع ۱۹)
چنانچه نجاشی شاه حبشه که عالم تورات و انجیل بود کتاب جناب رسول الله صلعم را خوانده بشرف
باسلام گردید - و همچنین جیفر و عبد پسران جلندی که شاه عمان و نواحی آن بودند بطوع
و رغبت اسلام را اختیار نمودند - و هرقل ملک شام و مقوقس والی مصر که عالم نصرانیت هم بودند
کتاب جناب رسول کریم صلعم را خوانده اعتراف به نبوتش نمودند مگر خوف زوال ملک و جاه مانع از اجابت
حق آمد - حضرت عدی بن حاتم طائی که نصرانی و رئیس قوم خود بود بخدمت جناب نبی امی بابی هو
و امی حاضر شده شرف اسلام یافت - حضرت سلمان فارسی که از علمای نصاری و رهبان تعلیم نصرانیت
گرفت بر حسب وصیت شیخ مسیحی خود بخدمت جناب خاتم الانبیاء رسید و علامات نبوت را دریافته
ایمان آورد - و از علمای یهود عبد الله بن سلام و ثعلبه بن شعیه و اسید بن شعبه و اسید بن
عبید و ابن یامین و مخیریق و کعب احبار و غیرهم که نعت و صفت جناب نبی آخر الزمان را در تورات
خوانده بودند ایمان برسالت آقای نامدار ما حضرت محمد مصطفی صلعم آوردند - و وفد نصرانیان
نجران که برای مباهله در برابر پیغمبر صلعم صف کشیدند چون مهتر ایشان حضرت سید عالم را
با اهل بیت بدید فریاد بر کشید و گفت که ای یاران از مباهله این بزرگواران بپرهیزید -
بخدا که من روهائی بینم که اگر از خدا در خواهند کوهها را از موضع آن زائل گردانند و بیقین میدانم
که اگر به ایشان مباهله کنید یک تن ترسا بر روی زمین زنده نماند پس ادای جزیه قبول کردند و صلحنامه
نوشته بمنازل خود باز گشتند نظر برین واقعات هیچ شکی نیست که مصداق آن بشارات بجز

---

۱ آنانکه پیروی میکنند آن پیغمبر امی را که می یابند نعت او نوشته نزدیک خویش در تورات و انجیل ۱۲

ذاتِ بابرکات جناب سرور کائنات کسے دیگر نیست - لہذا اگر نبوت سیدنا و مولانا محمد بن عبد اللہ صلعم ظاہر نگشتے نبوتِ سائر انبیاء متقدمین باطل گشتے و آن ہمہ بشارات ناتمام ماندے[1] پس ظہور نبوت حضور پرنور تصدیق نبوت سائر انبیا نمود - بَلْ جَآءَ بِالْحَقِّ وَصَدَّقَ الْمُرْسَلِيْنَ (سورہ صافات - رکوع ۲) القصہ کسیکہ تکذیب نبوت سیدنا محمد بن عبد اللہ صلعم میکند تکذیب نبوت جمیع انبیاء متقدمین میکند زیراکہ ایشان پے در پے بشارت نبوت آنحضرت دادہ اند - و کسیکہ تکذیب دعوت سیدنا محمد بن عبد اللہ صلوات اللہ و سلامہ علیہ مینماید تکذیب دعوت سائر انبیاء پیشین مینماید زیراکہ دعوت حضور پرنور ہمان است کہ دعوت ایشان صلوات اللہ و سلامہ علیہم اجمعین - و کسیکہ منکر آیات و براہین نبوت سیدنا محمد بن عبد اللہ صلعم است و بالطریق اولے منکر آیات نبوات جمیع انبیای پیشین است زیراکہ حضور پرنور جامع آن کمالات و آیات بودند کہ در انبیاء دیگر متفرق بودند - ہیچ آیتے در انبیاء سلف یافت نمیشود کہ مثل آن یا بزرگتر ازان در ذات بابرکاتش نباشد بلکہ آیات نبوت آنحضرت صلعم اعظم و ادل ہستند زیراکہ قریب العہد و متواتر ہستند - پس ایمان بہ تورات و انجیل بغیر ایمان بقرآن مجید صورت نہ بندد - قُلْ يٰۤاَهْلَ الْكِتٰبِ لَسْتُمْ عَلٰى شَيْءٍ حَتّٰى تُقِيْمُوا التَّوْرٰىةَ وَالْاِنْجِيْلَ وَمَاۤ اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ مِّنْ رَّبِّكُمْ[2] (سورہ مائدہ - رکوع ۱۰)

شعر

ہاتفِ من گفت در اثنائے کلام
آمد بپایان این مصابیح الظلام

۱۳ ھ ۲ ۵

وَاٰخِرُ دَعْوٰىنَاۤ اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِيْنَ وَالصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ عَلٰى خَاتَمِ الْاَنْۢبِيَاۤءِ وَالْمُرْسَلِيْنَ وَعَلٰىۤ اٰلِهٖ وَاَصْحَابِهٖ اَجْمَعِيْنَ ۝

تمّت

[1] بلکہ آورد پیغمبر سخن درست را و باور داشت سائر پیغمبران را ۱۲

[2] بگو اے اہل کتاب نیستید بر چیزے تا آنکہ برپا کنید حکم توریت و انجیل را و آنچہ فرو فرستادہ شدہ است بسوے شما از پروردگار شما ۱۲